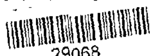
દીપોત્સવી ૨૦૨૮ : નદી વિશેષાંક

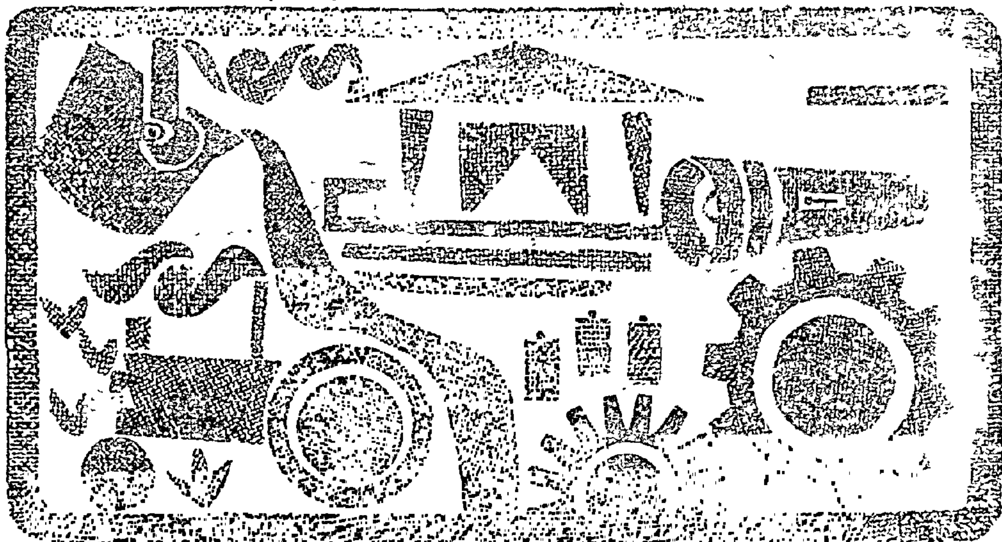
સ્વાધીનતાની રજતજયંતીના મહોત્સવને પ્રારંભે તા. ૧૪મી ઓગસ્ટની રાતે ગુજરાત રાજ્યના વિધાનસભાગૃહમાં અધ્યક્ષશ્રી રાઘવજીભાઈ લેઉઆએ જયંતી મહોત્સવનાં વધામણાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમથી કર્યાં. રજતજયંતીના આ કાર્યક્રમ અને વિધાનસભામાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ દ્વારા લોકસાહિત્યકારોનું માન એ બન્ને અદ્વિતીય બની રહ્યાં.

29068

"The Ganga, especially, is the river of India, beloved of her people, round which are inter-twined her racial memories, her hopes and fears, her songs of triumph, her victories and her defeats. She has been a symbol of India's age-long culture and civilization, ever-changing, ever-flowing, and yet ever the same Ganga. The Ganga has been to me a symbol and a memory of the past of India, running in to the present, and flowing on to the great ocean of future."

—Jawaharlal Nehru

In our little way...

we help India fight its war on all fronts

As India moves towards its goal of all-round development, we make our contribution. On the food front Union Carbide provides pesticides and polyethylene film which help the farmer reap a bigger, better harvest. On the home front we bring to you a variety of household articles ranging from batteries and flashlights to colourful containers made from our poly-ethylene. We supply raw materials and chemicals essential for the pharmaceuticals, paints, textiles, iron and steel and rubber industries. On the export front Union Carbide combs the five continents for new markets and its products reach more than 50 countries including the U.S.A. These are but some of the seeds that Union Carbide India Limited has sown to raise the standards of living of the people of India. Yes, in our little way we help India fight its war on all fronts !

sowing the seeds of progress

UC—1658D—203—CIS

WITH BEST COMPLIMENTS

Sheth Mohamadbhai Yusufbhai
Bagasarawala

Bombay.

Gram : DISTCOBANK Phone : 24970 27176

ધી રાજકોટ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો–ઓપરેટીવ બેન્ક લિમિટેડ

સહકાર ભવન, પહેલે માળે
ઢેબરભાઇ રોડ
રાજકોટ

રાજકોટ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો–ઓપ. બેન્કમાં જ આપનાં નાણાં રોકવાનો આગ્રહ રાખો.
કારણ...

(૧) કોઈ પણ વ્યાપારી બેન્ક કરતાં બાંધી મુદતની થાપણ પર વધુ વ્યાજ અને ઉદાર સવલતો આપે છે.

(૨) હૂંડી, બીલો, ચેક વગેરે ઓછા દરે વસુલ કરી આપે છે.

(૩) આપના હરકોઈ નાણાંકીય રોકાણોનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રના અન્ન ઉત્પાદનનાં કાર્યમાં કરે છે.

(૪) બેંક પોતાની ખાસ થાપણ ઝુંબેશની યોજના પ્રમાણે વધુમાં વધુ ૮ ટકા વ્યાજ આપવા નક્કી કર્યું છે.

થાપણો ઉપરના દર :–	દર વરસે દર સેંકડે :
(૧) સેવિંગ્સ થાપણ......	૪॥ ટકા.
(૨) કોલ ડીપોઝીટ.	૪॥ ટકા.
એક લાખ અને તેથી વધુ રકમ પર	૫ ટકા.
(૩) બાંધી મુદતની (ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટ.) થાપણ. : રૂા. ૧૦૦, અને તેથી વધુ રકમ માટે.	
એકથી બે માસ માટે	૪॥ ટકા.
ત્રણ માસ માટે.	૫॥ ટકા.
૭ માસ માટે	૬॥ ટકા.
નવ માસ માટે	૬¾ ટકા.
બાર માસ માટે	૭ ટકા.
ચોવીસ માસ માટે	૭¼ ટકા.
છત્રીસ માસ માટે	૭½ ટકા.
પાંચ વર્ષ માટે	૮ ટકા. :

રાજકોટ ડિસ્ટ્રિક્ટ કો–ઓપ. બેન્ક લી. રાજકોટ.

ઊર્મિ નવરચના

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ દવે : જયમલ્લ પરમાર

વર્ષ : ૪૩ ઓકટોબર–નવેમ્બર ૭૨ : અંક ૭–૮ : સળંગ અંક : ૫૧૧–૫૧૨

૧	સરિતા સ્તુતિ... (કવિતા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૫૮
૨	કરૂણા વર્ષન્તા આવો... (આભાર–ભાવ)	તંત્રીઓ	૪૫૯
૩	નદીઅંક-સર્જન અને નિરૂપણ ..	જયમલ્લ પરમાર	૪૬૦
૪	લોકજીવન અને સાહિત્યમાં નદી... (લેખ)	ખોડીદાસ પરમાર	૪૬૪
૫	નદીઓની રૂપકથા... (લેખ)	જયમલ્લ પરમાર	૪૭૩
૬	નર્મદા ઉન્મત કેમ બની ?... (કથા)	રાજુ દવે	૪૭૭
૭	નદી–પૂજા... (લેખ)	મણિભાઈ વોરા	૪૭૮
૮	ગોડી અને ગોડિયો.. (કથા)	જયમલ્લ પરમાર	૪૮૨
૯	સાંસ્કૃતિક અવશેષો અને નદી... (લેખ)	ડૉ નરેશ પંડયા : પ્રા. અરૂણભાઈ મહેતા	૪૮૬
૧૦	બગડ નદી.... (કથા)	ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની	૪૯૧
૧૧	સરિતાએ વહાવેલો સાહિત્યનો સ્રોત... (કથા લેખ)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૪૯૩
૧૨	સુર્યપુત્રી તાપીનું તાંડવ... (લેખ)	ગબરુ ભાડિયાદરા	૪૯૮
૧૩	સહજ સંભ્રમા ભાદર... (સંસ્મરણ)	રતિલાલ છાયા	૫૦૨
૧૪	પુરાણોની ભાદર...(લેખ)	ગોસ્વામી મોહનપુરી	૫૦૪
૧૫	દુકાળે શોષેલી સરિતા... (કાવ્ય–ભાવ)	બળદેવભાઈ મહેતા	૫૦૫
૧૬	આ અમારો ભાદરકાંઠો... (સંસ્મરણ)	કવિશ્રી કાનજીભાઈ લીલા	૫૦૬
૧૭	લોકમાતા... (કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૧૦
૧૮	માલણનદી... (કથા)	ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની	૫૧૧
૧૯	સંભરે સદય તું માત સરિતા.... (કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૧૩
૨૦	પ્રવાહ નદીનો અને જનજીવનનો.... (કથાલેખ)	ડૉ. નાગજી કે. ભટ્ટી	૫૧૪
૨૧	વનવાસીની.... (કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૨૩
૨૨	શ્રી શંકરાચાર્યજીનું નર્મદાષ્ટક.... (સ્તોત્ર)	મૂળુભાઈ પાલિયા	૫૨૪
૨૩	સરિતાના મૂળ, મુખ અને વસવાટો... (વિગત–પત્રક)	કાશીરામ વ્યાસ	૫૨૬
૨૪	કચ્છની નદીઓ... (કથા લેખ)	દુલેરાય કારાણી	૫૩૧
૨૫	પનિહારી અને પાણી શેરડો... (લેખ)	ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની	૫૩૩
૨૬	સંસ્કૃતમાં નદીસ્તોત્રો... (સ્તોત્ર)	પ્રો. જનાર્દન દવે	૫૩૬

૨૭	ગોમતી અને અરમાવતી... (લેખ)	ગોસ્વામી મોહનપુરી	૫૩૯
૨૮	વેરાગણ ધરતી... (કવિતા)	કનુ મહેતા	૫૪૦
૨૯	સરસ્વતીને તીરે તીરે... (પ્રવાસ-લેખ)	નરોત્તમ પલાણ	૫૪૧
૩૦	પહાડ કન્યા... (કવિતા)	ભગુભાઈ રોહડિયા	૫૪૮
૩૧	હાલાર ને કચ્છની નાગમતી-નદી (કથા)	બારોટ શંભુદાન સામજીભાઈ	૫૪૯
૩૨	રણ હરિયાં કરો માત રેવા... (કવિતા)	ભગુભાઈ રોહડિયા	૫૫૫
૩૩	નદીએ નામ બદલ્યું.... (કથા)	અમરદાસજી ખારાવાળા	૫૫૬
૩૪	કવિરાજ રવિરાજની નર્મદા-લહરી (કાવ્ય-પરિચય)	દાદુભાઈ પ્ર. ગઢવી	૫૫૯
૩૫	કથની કરણ... (કવિતા)	બળદેવભાઈ નરેલા	૫૬૦
૩૬	રાજદે-ભાગીરથી... (કથાગીત)	જયમલ્લ પરમાર	૫૬૧
૩૭	સસોઈ અને પૂનાની પ્રેમકથા.... (કથા)	બારોટ શંભુદાન સામજીભાઈ	૫૬૫
૩૮	સરિતા-ગાથા... (કવિતા)	કૃષ્ણલાલ પ્ર. મહેતા	૫૭૧
૩૯	ગુજરાતના અભિલેખોમાં નદીઓના નિર્દેશ (લેખ)	ડૉ. પ્રવીણ પરીખ	૫૭૨
૪૦	ફૂલકુ અને જયરાજ.... (કથા)	બારોટ શંભુદાન સામજીભાઈ	૫૭૯
૪૧	ગોપ-પુત્રી વરતુ... (લેખ)	દેવજીભાઈ વાજા	૫૮૨
૪૨	પરોપકારાય વહંતિ નદ્યા.... (કવિતા)	કુસુમ આઝાદ	૫૮૪
૪૩	હીરણ હલકાળી... (સૌંદર્ય દર્શન)	દાદુદાન પ્ર. ગઢવી	૫૮૫
૪૪	સૌરાષ્ટ્રની પયસ્વિનીઓ... (લેખ)	કૃષ્ણલાલ મહેતા	૫૮૯
૪૫	શેત્રુ વિજાણંદ સાદ કરે.. (કવિતા)	કવિ મેકરણ મગુભાઈ ધીલા	૫૯૧
૪૬	૪૨ નદીઓનાં લક્ષણો દુહામાં... (દુહા)	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૯૨
૪૭	મેઘાણીભાઈનું ઐતિહાસિક કાર્ય... (વ્યાખ્યાન)	મનુભાઈ પંચોળી	૫૯૫
૪૮	દુહામાં નદી...	બીપીન ર. ત્રિવેદી	૬૦૨
૪૯	ચારણી સંસ્કૃતિનો આધારસ્તંભ ઊપડી ગયો.. (અંજલિ)	જયમલ્લ પરમાર	૬૦૩

સરિતા–સ્તુતિ

ભુજંગી

સદા સર્વદા સમૃદ્ધિદા સરિતા,
મહા મંગલં કારણી લોક માતા;
દયા ધામ તૂં દીસતી બ્રહ્મ જ્યોતિ,
ધરા માનવીરાં મહા પાપ ધોતી – ૧

લખાં રૂપ તોરાં ન જાયે અલેખા,
પડી બ્રહ્મ સાકારને હસ્ત રેખા;
જળાં ઘૂઘવે સાગરાં ધામ જાતી,
ગિરા શારદા બ્રહ્મનાં ગીત ગાતી – ૨

વિધાતા ભલાં ભાગ્ય કાજે વહંતી,
ભરી પોઠિયા સમૃદ્ધિના ભમંતી;
તરંગો રહ્યા ઊછળી માન મેલી,
રમે રાસડા ગોરિયાં રંગ રેલી – ૩

તટે વૃક્ષ ઝૂકી ઘટાટોપ ઊભી,
જટા મોકળી શૂલપાણી ઝળુંબી;
છટાથી કરે રોજ કિલ્લોલ સ્વારી,
પટા ઝાટકી દ્વિજ પાખો પસારી – ૪

ક્રિયા સંત સાધુ તટે વાસ સારા,
વહંતી નિશા વાસરં જ્ઞાન ધારા;
તું હી માત ત્રિવિધના તાપ ટાળે,
પુણ્યાં જાય કીં જીવ કેતાય પાળે – ૫

વહે નાદિયાં નીર ઊઠી વહેલી,
નકી નીકળી નાગકન્યા નવેલી;
હસે બાલ તાલી દઇ ગોપ ગોરી,
જુએ દેવનાં વૃંદ ત્યાં હાથ જોરી – ૬

પ્રભાતે ઘણા મંદિરે ઘંટ વાગે,
ધરી ધ્યાન ઊભાં જનો ભક્ત આગે;
દિયે અર્ઘ્ય ત્યાં પાઠ પૂજા સવિતા,
સદા શ્રેયકારી નમામી સરિતા – ૭

ખરે પોર ત્યાં આવતાં ધેન ખૂંદી,
રહ્યા ધેનવાં ધેન આરાય રૂંધી;
કરે હાથણી શી મહિષી હિલોળા,
રમે જ્યું સ્વૈરો નવે નદ્ધ ગોળા – ૮

રૂડી વાડિયે રેંટ ખાસા ખટૂકે,
દિયાં નીરનાં દાન કેમે ન ચૂકે;
પરાપૂર્વથી પોષતી સર્વ આણી,
જ્યું માત ભદ્રા મહાતીર્થ જાણી – ૯

ભણેતા સદા તૂં મહા પુણ્યકારી,
પતીતાં નરાં પાર ઉદ્ધારનારી;
હરિરૂપ ત્યું શિઘ્ર વ્યાધિ હરે છે,
ભલી સમૃદ્ધિ દેશમાં તૂં ભરે છે – ૧૦

મદાવા પહાડે નિહારૂં મથાળું,
નવી અંદરે સાગરાંમાં નિહાળું;
ધરા સોરઠીને ઘણું ધાન્ય દેતી,
વડી એક સો કોશમાં તૂં વહેતી – ૧૧

વસ્યાં ગામડાં ગોકુલાં શાં કિનારે,
યહાં વર્ણ આવી વસ્યા છે અઢારે;
કહે પિંગલં છંદ સ્તુતિ કવિંદ્રા,
નમામી નમામી નમામી સુભદ્રા – ૧૨

પિંગળશીભાઇ ગઢવી

કરૂણા વર્ષન્તા આવો

ઇશ્વરભાઇ દવે : જયમલ્લ પરમાર

પ્રત્યેક નવા સંવત્સરે પ્રત્યેક માનવીના દિલમાં નવા ઉમંગો અને નવા અભિલાષ ઊભરતા હોય છે. એનાં એ માનવીઓ પોતાની આકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવા એવો વ્યવહાર ઊભો કરી દે છે કે જે બળવાન હોય અથવા બળ જમાવી શકે, અને એ માટેનાં એવાં જોડાણો ઊભાં કરી શકે તે જ ફાવેલો લાગે છે. આવી ફાવટ માટેની એક પાગલ પ્રતિષ્ઠા દોડ સમાજમાં સ્પર્ધા જમાવી રહી છે.

આવી દોડમાં ન જોડાનારા માણસો નિર્બલ ગણાય છે. પ્રતિષ્ઠા ને બળ તો પેલી ફાવટનું જ ગણાય છે. પરિણામે સમાજજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે ફાવેલનું જ વર્ચસ્વ જામ્યા કરે છે ને જે આ દોડમાં નથી ફાવતા, દોડમાં નથી જોડાતા તેનો જીવવાનો હક્ક–દાવો માર્યો ફરે છે. સરકાર કે સમાજ આ અનાવસ્થા તોડવા અને સૌને જીવવાની સમાન તક મળે એ માટે જેટલાં દ્વાર ખોલે છે, તે તમામ દ્વારે ફાવેલા-ઓની–શરાફતની જળો નિર્બળો માટે આપવામાં આવતી તમામ સગવડોને ચૂસી લેવા ગોઠવાઇ જ ગઇ હોય છે. એક બારણેથી અપાયેલી સગવડ બીજે બારણે ભરખાઈ જાય છે.

ત્યારે કુટિલતામાં ન ફાવનારાઓને, કુટિલતાની અણઆવડતવાળાઓને, કુટિલતાથી દૂર રહેવા માગનારાઓનો જીવવાનો અધિકાર જ ઊભો થવા નહિ પામે ? થોડા બડભાગીઓ જ આ કમભાગીઓને ભોગે જીવ્યા કરશે ?

જ્યારે જ્યારે આ સ્થિતિ અસહ્ય બને છે ત્યારે ત્યારે માનવી પ્રભુને અવતરવાની આર્જવતા-ભરી વાણી ઉચ્ચારે છે કે 'કરૂણા વર્ષન્તા આવો. અને હે પ્રભુ ! અમારા ઉમંગો, અમારા અભિલાષો વ્યષ્ટિ કે સમષ્ટિને સમુન્નત કરવાને બદલે ક્યાંય અહિતકર બને તો તે અમારા જ જીવનમાં ભલે કંટક થઈને વરસો, પણ તમે કરૂણા વર્ષન્તા આવો, પછી ભલે એ કરૂણા ઘોર વિપ્લવરૂપે હોય કે પછી આમૂલ ક્રાંતિરૂપે હોય, અને તમે ભલે કરોડો કંગાલ-રૂપે હો,' પણ આવો."

સકલ ઊર્મિઓના સારરૂપ ધરતીના ધાવણરૂપ સમરસનો આ એક નાનોશો ખૂમચો લઈને નવા વર્ષને અમે વધાવીએ છીએ આ 'ઊર્મિનવરચના'ના સર્જકો, ગ્રાહકો, ચાહકો, વાચકો ને વિજ્ઞાપકોના સ્નેહ અને સૌભાગ્યને બળે. જે કાંઈ બળ છે તે તેમનું છે. એક સહિયારા પુરૂષાર્થના અમે માત્ર સંયોજકો જ છીએ. ઊર્મિનવરચનાના સર્જન અને સંચાલન પાછળ ચાલીસ પચાસ માનવીઓના સામૂહિક પુરૂષાર્થનો સદ્‌ભાવ પડયો છે. એ સિવાય વર્ષભર પીરસેલી સામગ્રી અને પેણાબસો પાનાંનો આ નદીવિશેષાંક આપવો અશક્ય બનત.

નદી, નારી, તુરંગ, સોમનાથ અને દ્વારકાના રણછોડરાય એટલે કે હરિ એવાં સૌરાષ્ટ્રનાં પાંચ રત્નો આપવાનો જે સંકલ્પ અમે કરેલો એમાં નદીરૂપ આ ચોથું રત્ન છે. એ દરેક રત્નના વિશેષાંક એ વિશેષાંક ન રહેતાં સંદર્ભ ગ્રંથ સમા બન્યા છે. તેમ એને કોઈ પ્રાદેશિક સીમા બંધન ન રહેતાં અસીમ બન્યા છે. હવે સોમનાથ કે રણછોડરાયરૂપે કાંતો સંતોનો અથવા સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતના ધર્મ પ્રવાહોનો પાંચમો વિશેષાંક આપવા ધાર્યો છે. એ સંકલ્પ પાર પડશે કે કેમ તે તો કાળ નક્કી કરશે. કારણ કે આમાંના પ્રત્યેક અંક માટે આટઆટલા મુરબ્બી, મિત્રોની સદ્‌ભાવના, સહકાર અને અથાગ ઉદ્યમ છતાં, અમારી મર્યાદામાં જાહેર ખબરરૂપે પણ મિત્રોની કૃપા વરસવા છતાં બે છેડા ભેગા કરવા મુશ્કેલ બને છે. ઘણાં બધાં માસિકોને આ કારણે લવાજમ વધારવાં પડયાં છે. એની વચ્ચે ઇચ્છીએ કે 'ઊર્મિનવરચના'નો સંકલ્પ સિદ્ધ થાય.

કોનો આભાર માનવો ને કોનો ન માનવો ? સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલકો અને કર્મચારીગણે વર્ષ-ભર આત્મીયતાથી 'ઊર્મિનવરચનાને ન અપનાવ્યું હોત તો ન અમે નિયમિતતા જાળવી શકત, ન અમે નિશ્ચિંત બની શકત. સૌને નવા વર્ષનાં અભિનંદન— દરેકના સુખમાં સૌનું સુખ સમાઓ.

નદીઅંક-સર્જન અને નિરૂપણ

જયમલ્લ પરમાર

જવાહરલાલ નેહરુની ઇચ્છા પ્રમાણે જ્યારે એમનાં અસ્થિ-ફૂલ ગંગાજીમાં પધરાવાયાં ત્યારે એક ચોખલિયા વિચારવાદીની જેમ મારા અંતરે આંચકો ખાધેલો કે જવાહર જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય અને સમાજવાદી માણસ રૂઢિવાદી ભાવોદ્રેકમાં ખેંચાઈ જાય ત્યારે સામાન્ય માણસો પાસેથી શી અપેક્ષા રાખી શકાય ?

પણ નદીઅંકનાં આ પાનાં સાથે એનું સમાપન કરી રહ્યો છું ત્યારે જવાહરલાલજીની ભાવના સાથે કાકાસાહેબ કાલેલકર કહે છે તેમ ભક્તિભાવે જાણે કે નદીનું ઉપસ્થાન કરી રહ્યા હોઈએ તેવા ભાવ સ્ફુરે છે :

जीवनं सर्वजीवानां पावनं पावनात्मकम् ।
बीजं सर्वौषधीनां च तज्जलं पूरयाम्यहम् ॥

જીવમાત્રના જીવનરૂપ, પવિત્ર અને સૌને પવિત્ર કરનાર, સર્વ ઔષધિઓનાં બીજરૂપ જળનું હું સીચન કરું છું.

કાશીના મણિકર્ણિકાના ગંગા ઘાટે પણ સ્નાન કરવાને બદલે પંડાઓ માછલાં પકડતા હતા એ જોવામાં અમને વધારે મજા પડેલી. બિહારમાં પદ્મા પાર કરતાં હાથ પગ ઝબોળ્યા હશે પણ માથાબોળ સ્નાન નહિ કરેલું, કાશ્મીરમાં અમરનાથ જતાં ૧૭ હજાર ફૂટની ચાઈના પહાડોની હીમ-સરવાણી પંચતરણીમાં ભાવુક શ્રદ્ધાળુઓને સ્નાન કરતાં જોઈને શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી ને હું ઘૂંટણ-બૂડ હીમજળમાં ભડથા જેવા થઈ ગયા છતાં સ્નાન કર્યા સિવાય નહોતા રહી શકયા.

સંભવ છે કે હિંદુનો સંસ્કાર તે દિવસે જોર કરી ગયો હોય. ત્યારપછીનાં ૩૫-૩૭ વર્ષમાં તો વિચારોની વોલ્ગાઓ અને ગંગાઓ વહી ગઈ. પણ આ નદી અંક જેમ જેમ અભ્યાસમાં આવતો ગયો તેમ તેમ એ જનજીવન લોકમાતાઓ અંતરમાં વસતી ગઇ ને જવાહરલાલજીનો ગંગાપ્રેમ સમજાવતી ગઈ :

"The Ganga, especially, is the river of India, beloved of her people, round wich are inter-twined her racial memories, her hopes and fears, her songs of triumph, her victories and her defeats. She has been a symbole of India's age-long culture and eivilization, ever-changing, ever flowing, and yet ever the same Ganga."

"ખાસ કરીને ગંગા ભારતીયજનોની બહુ વહાલી સરિતા છે. કારણ કે ગંગા આસપાસ એનાં જાતિકુળોનાં હજારો વરસનાં જ્વલંત સંસ્મરણો સંઘરાયેલાં છે. એના ભય અને આકાંક્ષાઓનાં, એનાં વિજયગાનના, એના હાર અને જીતનાં. ગંગા એ ભારતની યુગોની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું પ્રતિક બની ગયેલ છે. સદાય પરિવર્તનશીલ, સતત પ્રવાહશીલ અને છતાં ય શ્વેતશિકરો ઉછાળતી એની એ જ ગંગા ભૂતકળની ભવ્યતા વર્તમાનની ગતિશીલતા અને ભાવિમાં વહેતો પ્રેરણા સ્રોત છે"

જવાહરલાલજીએ કરેલા વીલમાંથી લીધેલા આ એક જ ફકરામાં હિંદુઓના હાડમાં રહેલા ગંગા પ્રત્યેના ભાવાત્મક ઋણભાવનો કાવ્યમય ઈતિહાસ આલેખાયો છે. તો પછી અમારો ચારણ કવિ એને પોતાની વાણીમાં આલેખે એમાં કાવ્યાલંકારથી વિશેષ શું છે ?

હેકણ હટકે હાડરો, જો ગંગાજળ જાય;.
માનવિયાં કુળમાંય, ભૂત ન સરજે ભાગીરથી.

જે હાડ જેનાથી બંધાયું હોય તે હાડ અંતે તો એનામાં જ મળી જવા ઝંખે. કાકાસાહેબ કાલેલકર શ્રી. શિવશંકર પ્રા. શુકલના પુસ્તક 'ગુજરાતની લોકમાતાઓ'ને આશીર્વાદ આપતાં લખે છે કે :

'દેશભક્તિ એટલે કાંઈ ફક્ત ઈતિહાસ ભક્તિ

નથી. પણ દેશવાસીઓને પ્રિય થઈ પડેલા પહાડો, નદીઓ, સરોવરોથી માંડીને ક્ષણે ક્ષણે નવું રૂપ ધારણ કરનારાં વાદળાંઓ સુધી બધાં પ્રત્યે પ્રેમ અને આત્મીયતાની દૃષ્ટિ કેળવવી એ દેશભક્તિનું લક્ષણ છે." કાકાસાહેબે વર્ણવેલી પ્રકૃતિપરાયણતાને હું તો પ્રભુ-પરાયણતા જ કહું. પ્રકૃતિને અને પ્રેમને કોઈ એક દેશની સીમાઓનાં બંધન પણ શેં હોઈ શકે?

સંભવ છે કે મચ્છુ નદીને અંકે જ મોટા થતાં નદીના આ સંસ્કાર અવ્યક્તપણે અમારામાં પડયા હોય. પણ જે બે વાત યાદ છે તેમાંથી એક તો સાર્વજનિક અનુભવની છે કે મારાં દાદીમા અને બા દરરોજ પ્રાતઃસ્નાને ભારતની પ્રમુખ સરિતાઓનાં સ્તવન કરતાં. આમ તો અડસટ તીરથ ને નવસે નવાણું નદીઓનું રટણ થતું. બીજો સંસ્કાર વૈષ્ણવનો દીકરો, વળી ઘરમાં હવેલી એટલે 'મહારાણીજી', 'મહારાણીજી'-નાં પદો ગવાય ને સમજ ન પડે કે:

વડાઈ કરી વંદું રે, શ્રી મહારાણીજી
પટરાણીજી પોતે રે, બેઠાં એતું ધ્યાન ધરી.

આવાં ઘણાં પદો ઘરમાં ગવાય. બહુ મોડે ખબર પડી કે યમુનાજી તો કૃષ્ણ ભગવાનનાં ચતુર્થ પ્રિયા ગણાયાં છે. અને આ અવ્યક્ત સંસ્કાર ત્રણેક વરસ પહેલાં રાજકોટમાં એક Imotional intregretion ભાવાત્મક એકતા માટેની એક સભા મળેલી ત્યારે મારાથી વ્યક્ત થઈ ગયેલ કે ભારતની-એક દેશની રાષ્ટ્રીયતા ઊભી નહોતી થઈ એ સાચું પણ એ જ દેશની સીમાઓમાં ધાર્મિકતા તો એક હતી જ. અને આ ધાર્મિકતાનું કારણ એની ભાવાત્મક એકતા જ હતી. હર પ્રભાતે ભારતવાસી નદીઓનાં નામ સ્મરણ સાથે એ એકતાનો ભાવ દૃઢ બનાવતા. પણ સ્વરાજ આવ્યા પછી એ નદીઓના નીરના ઝગડા ઊભા કરીને રાજકરણીઓએ જ એ એકતાનો ભાવ તોડયો છે. ભારતની પ્રમુખ નદીઓના જળવડે જ કેટલાક અભિષેક થતા. ગંગાની કાવડો તો દેશના એકથી બીજા ખૂણા સુધી વહ્યા કરતી. આજે માત્ર લોટા ને લોટીઓ જ ફરે છે.

એ પછી તો કાકાસાહેબની 'લોકમાતાઓ' બહાર પડી. આજથી ૩૨ વરસ પહેલાં અમે પહેલ-વહેલી નદીકથા આલેખી તે 'ઓડી અને ગાડિયો' આ અંકમાં ફરી પ્રગટ કરેલ છે. ત્યારથી નદીઓ અંગે છૂટક છૂટક લખતા થયા. એ દરમિયાન શ્રી. શિવશંકર પ્રા. શુકલે પણ 'ગુજરાતની ૧૪ નદીઓ' અંગે ૧૨૬ પાનાનું પુસ્તક આપ્યું. નદી સાહિત્યનું એ બીજું પુસ્તક. જીવનનો ઉછેર જ રઝળપાટમાંથી થયેલો. સૌરાષ્ટ્રમાં નદીનાળાં, સીમ શેઢા ને પહાડ ડુંગરા ખૂબ ભમેલો. પણ ૧૬મી સદીમાં જામનગરમાં થઈ ગયેલા કવિ શ્રીકંઠનો સૌરાષ્ટ્રની લાક્ષણિકતા વર્ણવતો શ્લોક નજરે ચડયો અને નદીઓના રૂપની નવી જ સૃષ્ટિ અંતરમાં કંડારાઈ ગઈ.

પંદર વરસ પહેલાં 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ' પુસ્તક લખ્યું ત્યારે 'નદીઓની રૂપકથા' ઉપર સાત આઠ પાનાં આપ્યાં. પણ અંતરમાં કવિ શ્રીકંઠના શ્લોકને સાહિત્યરૂપે ચરિતાર્થ કરવાની એક ભાવના દિલમાં પડી હતી. લોકસાહિત્યનો પ્રવાહ વહેતો રાખવા ઊર્મિનવરચના' હાથ ધર્યું ત્યારે અનુભવ થયો કે ઘણા મિત્રો અને મુરબ્બીઓના દિલમાં પણ એ જ લાગણી પડી હતી. મારે તો એ લાગણી સાથે માત્ર તાલ મેળવવાનો હતો. મિત્રોની એ ભાવના અને લાગણીના ફળસ્વરૂપ ૧૯૬૯માં હરિ નામ સિંહ અંક આપી શકાયો. ૧૯૭૦માં તુરંગ નામ અશ્વઅંક આપી શકાયો ૧૯૭૧માં નારી-અંક આપી શકાયો. અને ચાલુ વરસે ૧૯૭૨માં નદીઅંક આપી શકાયો.

નદીનું સાહિત્ય શોધવા ને મેળવવાના પ્રયાસો તો એકાદ વરસથી શરૂ કરેલા. દિલને લાગ્યું કે એકલી નદીના સાહિત્યથી વિશેષાંક નહિ આપી શકાય, એ માટે મિત્રોને કથાગીતો સંશોધવા અને લખી મોકલવા છેવટ સુધી વિનંતી કરતો રહ્યો. આઠ દસ મિત્રે ને કથાગીતો ઉપર ઘણી મહેનત કરાવી છે. અને સારૂં એવું સાહિત્ય કથાગીતોનું તેઓ મોકલતા રહ્યા છે. દરમિયાન નદીનું સાહિત્ય મળતું જ રહ્યું, પણ પોણાબસો પાનાં સુધી પહોંચતાં અટકવું પડયું છે.

નદીનું સાહિત્ય જે નથી મેળવી શકયા એવા બધા મિત્રોએ પણ મહેનત કરવામાં બાકી નથી

રાખી. એવા શ્રી. બાપલભાઈ ગઢવી, હિંગોળદાન નરેલા, કાનજીભાઈ બારોટ, દ. શ્રી. પુંજાવાળા, મનસુખભાઈ ભટ્ટ, ડૉ. મગનભાઈ ગોંડલિયા વગેરે પ્રયત્નો કરતા જ રહ્યાં છે. જ્યારે શ્રી. રતુભાઈ રોહડિયા કથગીતો મોકલતા રહ્યા ને નદીનું સાહિત્ય મોકલતાં છેવટ સંકોચ પામ્યા. પરિણામે ચારણી સાહિત્યનાં નદીનાં સ્તવનો કેટલાંક રહી જવા પામ્યાં, જે હવે પછી અપાશે.

આવા પ્રયાસોના કેટલાંક આડકતરાં સુફળ પણ મળે છે. નદી અંગેનાં નવાં રચી આપેલાં કાવ્યો શ્રી. બળદેવભાઈ નરેલા, શ્રી. પિંગળશીભાઈ ગઢવી, શ્રી. દાદુભાઈ ગઢવી, કવિ શ્રી. મેકરણભાઈ, શ્રી. ભગુભાઈ રોહડિયા શ્રી. કુતુબ આઝાદ અને શ્રી. કૃષ્ણલાલ મહેતા તરફથી મળ્યાં તેને ઝાઝા આદરમાન દઈએ છીએ. વેદોએ નદીઓને 'માતા' કહી, 'અંબિમ' કહી અને મહાભારતે તો એને 'વિશ્વમાતા' કહી એનું કાવ્યરૂપે આજના અનાડી યુગે તર્પણ થાય તે ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી.

નદીના સાહિત્ય અંગે સર્વ પ્રથમ વિશ્વાસ અને ઉત્સાહ પ્રેરનાર હતા શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર. પણ એ રહ્યા શિક્ષક, આલેખક, લેખક અને સંશોધક. એની ચોવડી ફરજ વચ્ચે એમને તંગ કરવામાં બાકી નથી રાખ્યા. નદીનાં વિવિધ રૂપ.ળાં પ્રતિકો આપતું સુંદર ચિત્ર એમની જ આત્મીયતાને આભારી છે. ત્યારે વૈદિક સાહિત્યથી માંડીને લોકસાહિત્ય સુધીના બે કાળીંડા વચ્ચે સરિતાનું પારણું ઝુલાવનારા પણ એ જ પ્રથમ હતા. 'લોકજીવનમાં નદી' અંગેનો એમનો લેખ એની ગવાહી આપશે.

એવી 'નદીઓની પૂજા'નું મહાત્મ્ય અને રહસ્ય આપણને શ્રી. મણિભાઈ વોરા સિવાય બીજું કોણ સમજાવી શકે? 'નદીપૂજા'ના ત્રણ પાનાના લેખનમાં એમણે ૩૦ પાનાં જેટલી સામગ્રીને સક્ષેપમાં પણ એમના પ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવ પ્રગટે એવા ભવ્યોન્નત્ત ને સાત્વિક સ્વરૂપે આલેખેલ છે.

'ઊર્મિનવરચના'ના વાચકો માટે ડૉ. શ્રી. નરેશભાઈ પંડયા ને પ્રા. અરુણભાઈ મહેતાનાં નામ નવાં હશે, પણ નદીકાંઠાની સંસ્કૃતિઓના ઉત્થાન પતનનો એમનો વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ એક સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિમા વિશ્વસંસ્કૃતિઓને સ્પર્શીને ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉપર નજર ફેંકી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના નદીકાંઠાના સાંસ્કૃતિક અવશેષોનો ઘનિષ્ટ ચિતર આપે છે.

ડૉ. હરિભાઈ ગોદાની પુરાતત્ત્વના સંશોધક છે, પણ લોકસાહિત્યના ગજબના મોજીલા છે. એમની પાસે નાની મોટી કથાઓ સંઘરાતી જ હોય છે. પણ એમનો દૃષ્ટિકોણ સદાય નિરાળો હોય છે તે આપણે એમની બગડ અને માલણની કથા ઉપરાંત 'પનિહારી ને પાણી શેરડો' એ લેખમાં જોઈ શકાશે. એમની કલમ રસીલી ને કૌતુકપ્રેરક છે.

પછી આવે છે શ્રી પિંગળશીભાઈએ વહાવેલો સાહિત્યનો શ્રોત પણ સરિતા ઉપર. છેલ્લાં બાર તેર વરસથી તેઓ જાહેર સમારંભોમાં પણ નદીઓનું સાહિત્ય પીરસ્યા કરે છે સંભવ છે કે એ મનોરંજનમાં ખપતું હોય. પણ અહીં તો પ્રછન્ન છટાયુક્ત છતાં નદ-નદીઓનાં ઊંડાં જળની ગભીરતા નદીઓના વિશાળ વ્યાપને વિવિધરીતે આવરી લે છે, છતાં એમાં નર્મરસ તો વહે જ છે. નદીનાં લક્ષણો પણ શ્રી પિંગળશીભાઈએ જ દુહાનાં સર્જન અને સંગ્રહમાં આલેખ્યાં છે.

નદીને જીવન અને મૃત્યુનો હીંડોળ કહ્યો છે. કારણ કે એ જેમ જીવન આપે છે તેમ સંહાર પણ વેરે છે. એના ઉદાહરણરૂપ શ્રી ગભરૂ ભડિયાદરાનું ૧૯૬૮-માં તાપીમાં જે પૂરથી વિનાશ વેરાયેલો તેનો એક ચિતર આપેલ છે. 'સૂર્યપુત્રી તાપીનું તાંડવ' નામના લેખમાં.

સૌરાષ્ટ્રની ગંગા એટલે ભદ્રાવતી–ભાદર. લાંબી તો ૧૨૦ જ માઈલ પણ સૌરાષ્ટ્રમા સૌથી મોટી. એને કાંઠે અનેક સંસ્કૃતિઓ ઊગી આથમી. કદાચ ભાદર ઉપર જ એકાદ અંક ભરાય એટલું સાહિત્ય મળે આ અંકની ઊઘડતે પાને આપેલી સરિતા સ્તુતિ પણ ભદ્રવાહિની ભાદર ઉપર જ છે, શ્રી. પિંગળશીભાઈનો ઉછેર જ આ ભાદર કાંઠે, એટલે એમના લેખથી શરૂ કરીએ તો ભાદર ઉપર ચાર

વિવિધ દૃષ્ટિકોણના લેખો મળ્યા છે. શ્રી. રતિલાલ છાયા, ગોસ્વામી મોહનપુરી અને કવિ શ્રી. કાનજીભાઈ લીલાના.

શ્રી. નાગજીભાઈ ભટ્ટી નદી અને જનજીવનના જોમના ધોધ જેવા સાહિત્ય પ્રવાહને આલેખે છે. પશ્ચાતવર્ગના કાર્યના અમે જોડીદાર પણ કલ્પના ન હતી કે એમનામાં સાહિત્યની આ શક્તિ, આ ભક્તિ અને અવિરત ઉદ્યમ પડયો હશે. એમણે ય વેદકાલથી માંડીને લોકસાહિત્ય સુધીના નદી સાહિત્યના વ્યાપ માથે નજર દોડાવી છે.

શંકરાચાર્યજીના નર્મદાષ્ટક સિવાય નદી અંક અધુરો જ રહેત. નારાચ છંદના એ નર્મદાષ્ટકને બોલતાં જ શિવતાંડવના પડઘા પડતા લાગે છે. એ લઈ આવ્યા શરીરની નાડો સાથે નદીઓ ને સરખાવતા શ્રી. મૂળુભાઈ પાલિયા.

ભવાઈના કલાકારોમાં પણ સાહિત્યનો કેવો સંસ્પર્શ પડયો છે તે શ્રી. કાશીરામ વ્યાસે ૪૭ નદીઓનાં મૂળ મુખ ને એના વસવાટોનો પરિચય આપીને બતાવ્યું છે, શ્રી. જુગતરામ વ્યાસ આ વખતે નથી પહોંચી શકયા.

કચ્છની નદીઓ અંગે ઘણા બધા કાર્યવ્યસ્ત છતાં શ્રી. દુલેરાય કારાણીએ લખી આપ્યું એ માટે એ કવિ ને લોકસાહિત્યકાર બુઝર્ગને ઝાઝેરા જુહાર. આ વર્ષે એમની ૭૮મી જયંતીને વધાવાઈ રહી છે ત્યારે અમારાય અનેકાનેક અભિનંદન.

પ્રા. શ્રી. જનાર્દન દવેએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રહેલ સરિતા સાહિત્યનો ઉચ્ચ રસાસ્વાદ ન કરાવ્યો હોત તો સરિતાનું સ્વરૂપ અધુરૂં જ રહેત.

વંદના કરવાનું મન થાય છે પોરબંદર પુરાતત્ત્વ મંડળના પ્રાણ સમા બુઝર્ગ શ્રી. મણિભાઈ વોરા અને એમના સમસ્ત મંડળને. પુરાતત્ત્વ દ્વારા જો એમાં તત્ત્વદર્શન ન થતું હોત તો કદાચ ભક્તિની આ લગન એ સૌમાં નહોત. આ અંકમાં એમના જ મંડળના સાત લેખો છે. શ્રી. રતિભાઈ છાયા, ગોસ્વામી મોહનપુરી, ડૉ. નરેશ પંડયા તથા પ્રા. અરુણભાઈ મહેતા, શ્રી. દેવજીભાઈ વાજા, શ્રી. કૃષ્ણલાલ મહેતા, શ્રી. નરોત્તમ પલાણ અને શ્રી. મણિભાઈ વોરાના.

તેમાં ય જ્યારે સરસ્વતી ઉપર સંશોધિત લેખ આપવા ગિરના રમ્ય રૌદ્ર અને કરાળ કોમળ સરસ્વતી કિનારાનો ૪૫ માઈલનો પગપાળો પ્રવાસ શ્રી. મણિભાઈ, શ્રી. બાલકૃષ્ણ જોષી અને શ્રી. નરોત્તમ પલાણે આદર્યો ત્યારે અંતર આભારથી અસ્વસ્થ બની ઊઠયું. આ પ્રવાસ અને આ પ્રયાસ સાહિત્યના ઈતિહાસમાં અજોડ બની રહેશે. એક પરમ સંતોષની લાગણીથી નિશ્ચિંત કે બન્યો 'ઊર્મિનવરચના'નો કાર્યભાર ને સાહિત્યભાર વહનારા ભડવીરો ભેટી ગયા છે. હવે ભાવિની કોઈ ચિંતા નથી.

બારોટ શ્રી. શંભુદાનજીએ સસોઈ પૂનાની વાર્તામાં શશીપુન્હુને, ફુલકુ જયરાજમાં ફુલકુ ને અને નાગમતી નદીમાં ભેરીઆજી ને ભુજંગને જીવતા કર્યા છે. સિંધના પ્રેમીઓની સંજિવની કથા સૌરાષ્ટ્રમાં નદીરૂપે વહી રહી છે. આ બધી ચર્ચા માટે અંક ધાર્યા કરતાં વધારે મોટો થઈ જવાથી અવકાશ નથી રહ્યો. પણ શ્રી. શંભુદાનજીને વાર્તાકથાની આ જૂનવટને જાળવી રાખવા અનેકાનેક ધન્યવાદ.

ઉન્મતગંગાને બદલે ઘેલો નામ શા માટે પડયું તેની રસીલી ને રોમાંચક કથા આપીને પણ શ્રી. અમરદાસજી હજી નદીનું દુહા-કથા સાહિત્ય શોધી જ રહ્યા છે. દોડતાં દોડતાં બે દુહા હમણાં આપતા ગયા.

સહૃદયી દ. શ્રી. મેરામવાળાના કારણે ડૉ. શ્રી. પ્રવીણભાઈ પરીખની આકસ્મિક 'મુલાકાત થઈ ને 'ગુજરાતના અભિલેખોમાં નદીઓના નિર્દેશ જેવો અભ્યાસ સમૃદ્ધ લેખ મળ્યો. સમયની ભીડને કારણે શ્રી. પ્રવીણભાઈને પણ ભીડાવ્યા કર્યા. છે એમ જે જે મિત્રો, મુરબ્બીઓને સમયને અને અંકના નિર્ધારેલા વિધાનને પહોંચી વળવા સારૂં માઠું લગાડયું છે તે દરેકની અંતરથી માફી માંગું છું. જેમનો નામ નિર્દેશ થવો રહી જવા પામ્યો હોય તો તે સૌ પણ જરૂર માફ કરશે. શકય હશે તો નદી સાહિત્યની ચર્ચા આવતા અંકે લઈશું. અત્યારે તો નવા વર્ષના સૌને મુબારકબાદ.

લોકજીવન અને સાહિત્યમાં નદી

—ખોડીદાસ ભા. પરમાર

સૌરાષ્ટ્ર ભરકાઠે પ્રકૃતિ મઢયો અને દિલ્હત દેશ છે. તેના મનમીઠાં માનવીને રૂપ તો દીનાનાથે છૂટા હાથે આપ્યાં છે. વળી જળ થળના પશુની રંગતતા, પંખીરૂપની ભાતીગળ ભાતો અને કંઠ કલરવે તે કુંજનિકુંજ ગજાવી રહ્યા છે. આવા આ દેશના પ્રાકૃતિકરૂપમાં વિશેષ વધારો કરે છે તેની નદીઓ. જેમ ધરતીનો છેડો ઘર મનાય છે તેવી રીતે પ્રથમ સ્થળ ઠેરાણના ઠામરૂપ નદી છે, આમ વહેતાં જળ નિર્મળાં-અને ત્યાં ઠર્યાં માનવી. આમ ભટકતો માનવી નદી કાંઠે ઠરીને ઠામ થયો.

આપણી આજની ફૂલીફાલી માનવસંસ્કૃતિનું આદિ ઠરી ઠામ થયેલું સ્થળ નદી કાંઠો હતો, એટલે જ નદી લોકમાતા કહેવાય છે ને ? ઝાડ પરથી ગુફા અને ગુફામાંથી બહાર નીકળેલાં વનમાનવે નદીના કાંઠે વસવાટ શરૂ કર્યો ત્યારથી રેલે રેડીઆરપટ અને કાંપાળ બનેલા નદી કાંઠે માનવે ખેતી શરૂ કરી. તે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિના સોપાન સર કરતો જ ગયો, આમ નદીકાંઠાના માનવના મનમાં રહી માતારૂપે જ વસી ગઈ.

સંસ્કૃતિનું પારણું સરિતા

સર્વ જગત, ભારત તેમજ સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનો હિંચકાનો પ્રથમ ઝોલો તો નદીકાંઠેથી જ ફંગોળાયો છે. તેની સાક્ષીના નમૂના આજેય આપણી સામે જ પડયા છે. યુફ્રેટીસ અને તેગ્રીસના કાંપાળ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ, નીલ પ્રદેશની અદ્દભુત અને હેરત પમાડે તેવી દર્શનીય સંસ્કૃતિની સામે ભારતની સિંધુ અને સરસ્વતીકાંઠાની સંસ્કૃતિ, સૌરાષ્ટ્રની રોજડીની સંસ્કૃતિ, આમ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિનું ઉદ્દભવ પારણું તો નદી જ છે. જ્યાંથી નદીના કલરવતાં હાલરડાં સાંભળતી માનવ સંસ્કૃતિ પાંગરી ફૂલીફાલી અને એક કાળે તેના જ મુખમાં હોમાઈ ગઈ. તે સંસ્કૃતિના એંધાણ આજેય આપણે જોઈને વખાણીએ છીએ.

જ્યારથી આ દુનિયામાં માનવી પાંગર્યા પ્રકટયા તે પહેલાંથી નદીની સરવાણીઓ તો વહી નીકળેલી છે. આમ નદી એ માનવીની આદિ અનાદિ માતા છે. જન્મ આપે તે જનેતા, પણ પાળેપોષે અને મોટા કરે તે માતા. આમ માનવીને પાળી પોષીને નદીના નિર્મળા જળે જ મોટા કર્યા છે તેથી નદી લોકમાતાનું ઊંચેરું સ્થાન પામી ચૂકી છે.

છતાં નદી તે નદી

સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્રફળની દષ્ટિએ એવો નાનકડો દેશ છે. પણ તેનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય તો ટીંબે ને ટેકરે, ઝાડીએ અને ડુંગરે, વન વનવનરાઈએ અપરૂપ મઢયું છે. તેના નાના પણ કરડી કરાડુંવાળા વર્ષભર ડુંગરા બહુ ઓછા પથરાટવાળા છે, વળી મેઘધારાઓ પણ થોડીક પાંગળી હોવાથી સૌરાષ્ટ્રની નદીઓ દેડ ઘાટે બહુ લાંબી પહોળી નથી, વરસાદ પણ ટાંચો, તેથી નદીઓ પાતળ પેટી, દરિયા કાંઠો બધીય દશ્યેથી નજીક એટલે ઉતાવળે સાગરને મળવા આતુર ત્વરિત ચલવાળી. આઠ આઠ મહિના સુધી તડકે તપતો તાતો મલક એટલે આશરે ૭ થી આઠ મહિના પાણી વહાવીને સૂરજ તાપ ન જીરવી શકાય તેવો થતાં તો ડૂબીને અંતસ્રોતા બની જાય છે.

છતાં નદી તે નદી. તેના રૂપના ઘાટવળોટ, નિર્મળજળની શીતલતા, તેના રળિયામણાં રૂપની અવનવી અવસ્થાનું મધુરું સૌંદર્ય, ઘડીક મુગ્ધા, ઘડીક યૌવના, પળવાર ચંચલ ચપલા અને છેવટે સાગર ભાર્યાના સૌભાગ્યે ભળી જતી નદીઓએ જુદા જુદા રૂપે ઠેર ઠેર વહન કર્યું જ છે. આવી સૌરાષ્ટ્રની નદીઓ રળિયામણી તો છે જ પણ પંથે ટૂંકી, વહને સાંકડી અને થોડાંક મહિને ડૂબી જતી હોવા છતાં ગ્રામમાનવ અને માલઢોરનો તો તે પોરો છે, અને તેથી જ દેશજ સાહિત્યમાં દેશજ લોકોએ તેને મધુરી રીતે ઝુલાવી ફૂલાવી અને રૂડી રીતે લડાવી છે :

ગંગાસ્વરૂપ સરિતાઓ

નદીનું કામ જ પવિત્ર ગણાય અને સ્નાને તો માનવીના પાપ ટળી જાય, એમાંય ગંગા તો પાપને ટાળનારી, ગંગા શબ્દે જ લોકોના પાપના આશક ટળે. એવો આ "ગંગા" શબ્દ મૂળ તો નદી વાચક છે. તે મૂળ ચીની મોંગોલ ભાષાનો શબ્દ છે. "ગંગા" એ નદી વાચક શબ્દ હોવા છતાં આજે એ શબ્દ તો ચોક્કસ એક નદીના વિશેષનામ તરીકે પ્રયોજાય છે, પણ ગંગાશબ્દ તે સામાન્ય નામ. એટલે "નદી" એવો થાય. જેમ કે ભાગિરથીગંગા, ગૌમતીગંગા, ગોદાવરીગંગા, શેતલગંગા વગેરે.

નદી પરોપકાર માટે જ વહે છે તેથી કહેવાયું છે કે "નદીનું મૂળ અને ઋષિનું કૂળ ન જોવું." મોટી નદી નાનકડાં ટેકરામાંથી ઝરી ટપકીને વહી નીકળતી હોય ત્યાં કશુંય સૌંદર્ય ન હોય, છતાં જ્યારે અનેક નદીઓના સંગમે તે પુષ્ટ થઈને ધીર-પ્રૌઢી ગંગા બની જાય છે, ત્યારે અનેક રીતે તેનું નિર્મળજળ ઉપયોગી બને છે અને જોજનનો ને જોજને વહેતી તે માનવીની ખેતી વધારતી સૌની તૃષા છીપાવતી વહી જાય છે.

રેલાથી નદ સુધી

સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્રફળે નાનકડો હોવા છતાં તેમાં દરેક પ્રકારનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય જોવા મળે છે. જ્યાં નદીની વિધવિધ અવસ્થાને–વહેનને બહુ સરસ રીતે નામ મળ્યાં છે જેમ કે વરસાદ પડે, અને પાણીના "રેલા" હાલવા માંડે આવા બે ચાર રેલા ભેગા થાય કે તે "નીક" બની જાય અને સરરરર વહી નીકળે છે. અને બે ત્રણ નીકનો જે પ્રવાહ ભેગો થાય તેના વહેણને "ધોરિયો" કહે છે: ધોરી કહેતા બળદ, બળદે કોસ ઉપર કોસ કાઢીને પાણીના જે પ્રવાહને સતત અને તુરતાતુર્ત વહાવ્યો છે તેથી તેનું નામ ધોરિયો પડ્યું હશે. ચોમાસાના વરસાદમાં સીમખેતરમાંથી વહેતાં વહેતાં અનેક ધોરિયા ભેગા થાય છે અને પાણીનો જથ્થા ભેગો થઈ નીચાણમાં વહી નીકળે છે તેને "વહેળા" કે "વહેણુકુ" કહેવાય છે. આવાં થોડાંક વહેણુકાં ભેગા થાય તેનો "વોંકળો" બને છે અને તે ખેતરવાડીની પાસેના નીચાણવાળા મારગે કે ગામતળના નીચાણના ભાગેથી વહી નીકળે છે. આમ વહીને ખુલ્લી ધરતીમાં બહાર આવે છે તે પછી તેનું વહન વધારે જોરદાર અને દળદાર રીતે વહે છે તેને "નહેરુ" (નેળું ?) કહે છે. જુદા જુદા વોંકળાનાં પાણી નહેરમાં ધસારા-બંધ આવે છે, વળી નહેરાનો પટ પણ બહુ વિશાળ ન હોવાથી પાણી પૂરજોસમાં વહે છે એટલે એમાં તાણ બહુ જ હોય છે એટલે જ નહેરાને લોકો નહેરુ–ખતરું=(નહેરું ઉતરવું તે ખતરારૂપ છે) તેવું કહે છે. તેનું કારણ તો ડોળું પાણી, ઊંધા માથાનું તાણ અને વચ્ચે વચ્ચે ખાડા હોવાથી નહેરુ માણસને તાણી જાય છે, એટલે લોકો નહેરુ ઊતરવાનો મમત બહુ ઓછો કરે છે. આવાં અનેક નહેરાં મળીને નદી થાય છે અને નદીનો પટ પણ વિશાળ, વહન ગંભીર અને સમથળ હોવાથી અનેક નહેરાંને સમાવતી મંથર-ગતિએ વહી નીકળે છે. અને છેવટે સાગરની નજીક પહોંચવા જાય છે ત્યારે બીજી નદીઓએ એકબીજીમાં મળી જાય છે અને તે પછી નદીરૂપ નથી ભાસતું પણ તેને તો "નદ" જ કહી શકાય. જે વિશાળ સાગર જેવો દેખાય છે દા. ત. બ્રહ્મપુત્રા અને ગંગાનું મિલન તે પદ્મા મહાનદ છે. બીજો શોણભદ્ર વગેરે નદ જ કહેવાય છે.

વશીકરણ, સર્જન અને સંહાર

ભરતભૂમિ અને તેની સંસ્કૃતિ ઘણી પ્રાચીન હોવાથી આ ભોમકા માથે માનવીની સંસ્કૃતિ પાંગરી ઊઠી ત્યારથી લોકોએ સૌ પ્રથમ જળ રૂપ નદીને પૂજી છે. અને તેના ગુણગાન અહોનિશ ગાયા જ કર્યાં છે. ભારતમાં પ્રથમ સુસંસ્કૃત સંસ્કૃતિ મળે છે નદીકાંઠાની, જેમાં મુંએ જો ડેરો, લોથલ રોજડી, પ્રભાસ પાટણ વગેરે તે તે કાળે નદીકાંઠે ધમધોકાર વિકસેલાં નગરો હતાં. અહીંના માનવીએ શરીર, ઘર, લલિતકલા અને સાહિત્યમાં ઘણું ઘણું સર્જન કર્યું હતું, તેમાંય જળ રાખવાના ઠામડાં માથે કુંભારે ઝાઝાં અને નદીના રૂપો સુંદર આલેખ્યાં છે. પાણીના જળચર જીવજંતુ દોર્યાં છે. તેનું અર્થઘટન કરતા એમ જ લાગે છે કે તરંગે વહેતી જળવાહિનીને કુંભારે આ ઠામમાં પૂરીને ઉપર ચિત્રરૂપે થીજાવી દીધી છે. તે કાળે નદીજળનું

કેવું ય મોંઘું મૂલ હશે તે માટલા પરના ચીતરામણું ઉપરથી જ આપણે વિચારી શકીએ છીએ.

આ પછીનો તબક્કો ઉજજવળ આર્યોના આગમનનો છે. તેઓ આવ્યા અને સપ્તસિંધુ-સપ્ત નદીના પ્રદેશમાં વસ્યા તેનું કારણ જ નદીરૂપના વશીકરણે તેને ત્યાં જ રહેવા રોકી પાડયા. આર્યો નદીના જળ જોઈને તો ઘેલા ઘેલા થઈ ગયા અને આવી રૂપાળી રૂપેણુ નદીઓનાં ગુણગાન શ્લોકબદ્ધ કરી દીધા અને નદી રૂપ વર્ણનના અનેક શ્લોક તેના મુખેથી સરી પડ્યા. આમ વેદકાળથી જ નદીનાં ગુણગાન, વાર્તા-સંવાદ શરૂ થઈ ગયા. ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાંની એક વાત તો આજે પણ ટાંકી શકીએ તે યમ અને યમી ભાઈ-બ્હેનનો સંવાદ, તે પછી સહમિલન. અહીં મૃત્યુદેવ યમ, અને જીવન રૂપ તે નદી યમી, એ બંનેનું મિલન. જીવન અને મૃત્યુનું સહમિલન. એ વાત પેક વેદવારાથી સંભળાતી જ રહી છે. આ યમ યમી સંવાદને જુદી જુદી રીતે ઘટાવવામાં આવે તો. જેમકે જળભરપૂર વહેતી નદી જીવન, પણ, વિફરેલી નદી તે મૃત્યુરૂપ જ બની જાય છે.

વેદો ને પુરાણોમાં

વળી વૈદિકસાહિત્યમાં ત્રીજા મંડળમાં આવતો 'વિશ્વામિત્ર અને નદી'નો સંવાદ (જુઓ મયકલીન આખ્યાન પા. નં. ૧૨. શ્રી શંશન એ ગ્રા) જેમાં સૂદાક્ષ રાજાના પુરોહિત વિશ્વામિત્ર દ્રવ્ય લઈને વિપાટ-શતદ્રુના સંગમ પર આવ્યા ત્યારે તે નદીને ભરપૂર બે કાંઠે વહેતી જોઈને નદીપાર ઊતરવા તે ત્રણ ઋચામાં નદીની સ્તુતિ કરે છે. જેમાં નદીની ઉત્પત્તિ, નદીની ગાયો સાથેની સરખામણી પ્રદેશને તૃપ્ત કરતી અને સાગર સંગમે મળી જતી નદીને વર્ણવી છે-અહીં એક રૂપકની સ્પષ્ટતા પણ જોઈ શકાય છે. કે "ઈન્દ્ર એ વૃત્રને ઠાર કરીને અમને એટલે નદીઓને વહાવી છે" તેમ કહે છે. (આ માટે જુઓ વૃત્રની કથા) અહીં નદી માતૃસ્થાને વિરાજે છે. અંતે નદી છીછરી બની ઋષિને પાર જવા દે છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં નદીઓની, તેમજ નદી સાથે જોડાએલ અનેક કથાવાર્તાઓ મળી આવે છે. તે કાળે નદીનાં વહેણ પાતાળ પ્રદેશમાં વહેતાં હતાં તેવી ઘણી ય નદીઓની વાતો વર્ણવાઈ છે. ઉપરાંત નદીઓના મૂળે કે મુખે નાગ પ્રજા વસતી તેનીય અનેક કથાઓ પણ આ સમયમાંથી મળે છે. જેમકે રામાયણીય કુશપુત્રે સરયુ કાંઠે રહેતી કુમુદવતી સાથે લગ્ન કર્યું, ભગીરથે પરંપરિત પેઢીએ તપ-મ્હેનત કરીને હિમાલયને શિખરેથી ભારતમાં ગંગા વહાવી, શાંતનુ અને ગંગાના લગ્નની વાત, કૃષ્ણએ યમુના કાંઠે રહેતા કાલીયનાગને હાંકી કાઢ્યો, કૃષ્ણનો પાદસ્પર્શ કરતી યમુના નદીની વાત, મહાભારતીય ભીમને ઝેર આપી નદીમાં ફેંક્યો તે દ્વારા પાતાળ પહોંચ્યો ને નાગકન્યાને પરણ્યો, અર્જુને પણ ઉલૂપીને મેળવી ઉપરાંત યમુના, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી વગેરે નદીઓની ઉત્પત્તિની કથાવાર્તાઓ તેમજ નદી સાથે સંકળાએલ નાગપ્રજાની વાતો વગેરે ખૂબ ખૂબ જાણવા મળે છે તે પછી જાતકકથાઓમાં પણ નદીની વાતો ઘણે સ્થળે જોઈ શકાય છે.

ધાર્મિક સાહિત્યમાં

પૌરાણિક પછીના ધાર્મિક સાહિત્યમાં નદીનું સ્નાન, તેમજ તેના શૈત્ય પાવનત્વની કથાઓ ઠેઠ મધ્યકાળ સુધી રચાતી ગઈ છે. જેમાં નદીસ્નાનથી પ્રાશક ટળે, પરિયા ગતે જાય, વગેરે ધાર્મિક સ્વરૂપને ગૂંથી ને નદીઓની દૈવી ઉત્પત્તિની કથાઓ વર્ણવી લોકોને તેના સ્નાનની આસ્થાવાળા બનાવવા નદી ઉત્પત્તિની સુંદર કથાઓ રચાઈ છે. જેવી કે ગોદાવરી-ગૌતમી ગંગાની તેવી આ રહી કથા—

શિવપાર્વતીના લગ્નમાં બ્રહ્માજી જ પુરોહિત હતા. બ્રહ્માએ પાર્વતીનું રમણીય મોહક રૂપ જોયું અને તેને કામ વ્યાપ્યો, એટલે તે તરત જ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. શિવે આ જાણ્યું તેથી અનેક તીર્થોનું પવિત્ર જળ જે તેના કમંડળમાં હતું તે બ્રહ્માજીને આપ્યું અને આ જળ આચમનથી બ્રહ્મા પવિત્ર થયા.

ભગવાન વામને બળિને પાતાળમાં ચાંપ્યો ત્યારે બ્રહ્માજીએ તેની પાસેના પવિત્ર તીર્થજળથી વામનના પગ ધોયા અને પગ ધોતાં જે પાણી વહી નીકળ્યું તે પાણી શિવે જટામાં ધર્યું તે આ ગોદાવરી.

આ નદીએ નારી રૂપે શિવજટામાં ગુપ્ત રીતે રહેવા વહેવા માંડયું. પાર્વતીને શિવજટામાંની ગોદાવરી પ્રત્યે ઈર્ષા થઈ તેથી તેને જટામાંથી કાઢીને પૃથ્વી ઉપર મોકલી દેવા તણે એક પેંતરો રચ્યો.

સરિતાના પ્રાગટ્યની કથાઓ

એ કાળે દક્ષિણમાં દુકાળ પડયો, પણ દક્ષિણમાં રહેતા ગૌતમના આશ્રમ પાસે તો સુકાળ જેવી સ્થિતિ હતી. તેથી ગૌતમ પશુ અને માણસ બંનેને નભાવતા. આ વખતે પાર્વતીએ પોતાની દાસી જયાને ગાયનું સ્વરૂપ લેવડાવ્યું અને ગૌતમના ડાંગરના ખેતરમાં છૂટી ચરવા મોકલી દીધી. ઋષિએ હરેડી ગાયને ખેતરમાં ચરતી જોઈ દર્ભ માર્યો, ગાય મરી ગઈ. તેથી ગૌતમને ગોહત્યા લાગી. સૌએ ગૌતમને નાતબહાર મૂકયા, ત્યારે બીજા ઋષિઓએ તોડ કાઢયો કે "તમે શિવને પ્રસન્ન કરી તેની જટામાં જે ગોદાવરી ગંગા છે તેને મેળવો તો ગૌહત્યાનું પાપ જશે." અને ગૌતમ ઋષિએ શિવને પ્રસન્ન કર્યા, ત્ર્યંબક પાસે બ્રહ્મગિરિમાંથી ગોદાવરીનું વહન કરાવ્યું. આમ ગોદાવરી વહી નીકળી. (જુઓ પદ્મ-પુરાણ, કૂર્મપુરાણ)

તાપીની પણ આવા જ પ્રકારની એક મઝાની મહાત્મ્ય કથા છે કે સૂર્યને બે પત્નીઓ હતી, તેમાં સંજ્ઞાથી પુત્ર યમ અને પુત્રી યમુના થઈ અને છાયાથી સાવર્ણમુનિ, મનુ તથા શનિશ્ચર પુત્ર અને તપતી કન્યા થઈ. એક દિવસ પવિત્રતા માટે તપતી અને યમુના વચ્ચે સખત વિખવાદ થયો અને તે પછી બંનેએ એકબીજાને શાપ આપ્યો, તેથી તેઓ નદી થઈને વહેવા માંડી. બંને દીકરીઓને આમ નદીરૂપે વહેતી જોઈ સૂર્યને દુઃખ થયું તેથી તેમણે કહ્યું કે, "યમુનાનું જળ ગંગા સમાન પવિત્ર અને તપતીનું જળ નર્મદા જેવું પવિત્ર મનાશે (જુઓ ભવિષ્ય પુરાણ)

આવી તો અનેક નદ નદીની ઉત્પત્તિ મહાત્મ્ય કથાઓ પુરાણોમાંથી અવનવા રૂપે રચેલ જોઈ શકીએ છીએ.

તે પછી તો મધ્યકાલ સુધીમાં નદીની રમણીયતાનો ઉપયોગ કરી તેના કાંઠે ગુફામંદિરો, મંદિરો, મસ્જીદો, મહેલો, કબરો વગેરે બાંધીને નદી અને ઇમારત બનેને માનવીએ શોભાવ્યા છે. આ કાળ સુધીમાં તો શિલ્પ, ચિત્ર, ગીતસંગીતમાં સર્વ સ્થળે નદીને અવનવા રૂપે વિહરતી જોઈએ છીએ.

જેમ શિષ્ટસમાજ તેમજ શિષ્ટ સાહિત્યમાં નદી અનેક રીતે વર્ણવાય, પૂજાય છે, તેવી જ રીતે દેશજ સાહિત્યમાં પણ નદી વિષે તો અનેક રચનાઓ મળે છે. જેની શરૂઆત અપભ્રંશ સાહિત્યથી થઈ તેમજ, તળ દેશજ માનવના હૈયેહોઠે સંગ્રાએલ કંઠસ્થ સાહિત્યમાં તો અપરંપાર રીતે ઉલ્લેખિત થઈ પડી છે. જેમાં ગીતો, રાસડા, વાર્તા, કહેવત, ટૂચકા, ઓઠાં, વરત વગેરેમાં નદીને સ્થાન મળી ચૂક્યું છે. આ જોતાં લાગે છે કે દેશજ જીવન અને સાહિત્યમાં નદી એટલી તો ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે માનવજીવનનો તે એક જાણે કે ખંડ હોય તેવું લાગે છે !

કંઠસ્થ દેશજ સાહિત્યમાં નદી પાણિયારીનો પોરો, પ્રેમીનું મિલન સ્થાન, વહાલાનું વળામણુ અને કૃષકને તો માતાસ્થાને છે. એટલે જ નર અને નારીએ નદીને રૂડી પેરે અને વિવિધ રીતે વર્ણવી છે ને ?

લોકકથાઓમાં નદી

સૌ પ્રથમ લોકકથા વાર્તામાંનું નદીઓનું પ્રાગટય જોઈએ. તેમાંય મઝાની રંગત વાર્તાઓ મળે છે : લોકકથામાં નદી દેવદેવીના વરદાનથી પ્રગટી ઊઠે છે. જેમ ભગિરથે તપ તપી સ્થાણુરૂપ શિવ જેવા હિમાલયમાંથી ગંગાને ઉતારી તેમ કુંડલાના સુમેસર કોટિલાએ મા ખોડિયારના પારે જઈ, તપ તપી અને નાવલી નદીને પ્રગટાવી નદી કોટિલાની પાછળ પાછળ આવી પણ પાછું જોયું ત્યાં અલોપ થઈને તે જ થારે ઠસકાઈ ગઈ. તો રોહિદાસ ચમારે મોકલેલો ચૂંદડીને મોડિયો ગંગાએ હાથોહાથ સ્વીકાર્યો અને વળતું હાથનું કંકણ ભેટ આપ્યું. પછી તો તે ચમારના કુંડમાં જ ગંગાજી પ્રગટયાં, આમ 'મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા' મળી જાય છે. ગોહિલવાડના ટીમાણા

સાથે ગોઠ-બન્નિવૃયાંએ નજરમધીથી આઠીનદી વહાવી, તેની પાછળનીય અદ્ભુત રસિક કથા કેવી મઝાની છે ? મહાભારત કાલીન શાંતનુ રાજા ગંગાને પરણે છે તેવા જ વળાંની મધ્યકાલીન સમયની આ નદી એક વાત. જેમાં કોટીલો ચારણ જેતપુર પાસેની ભાદરના રૂપ જોઈને તેને મોહી ગયો અને તેની સાથે ચાર ફેરા ફર્યો.

"ભાદર અરણી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ
હુંસલી જેવી હોય, તો કમરહંસ વિંવા કરે.',

આમ જો માનવી નદીને પરણીને સગપણ બાંધે તો નદીએ માનવીની સાથે મહોબત કેમ ન રાખે ? ને એટલે મૂળુ માણેક જતાં ગોમતી મોં વાળે છે ને ?

ગોમતીએ ઘૂંઘટ તાણીઆ, રોયા રણછોડરાય,
મોતી હતું તે રોળાઇ ગિયું, માણેક ડુંગર માંય.

ઉપરાંત દેવદેવીના રૂપાળા ઠામ થાનક, રીઝવણાના આશીર્વાદ અને દુભવ્યાના શરાપ નદીને ય લાગ્યા. વહેતી શેત્રુંજીના વાંઢજળ ધરાને માથે મા ખોડિયારના આશીર્વાદ અમર તપે છે, તેથી ઝરા સૂકાતા નથી, જ્યારે વઢવાણ પાસેની ભોગવતીને વળતી રાણકનો શાપ આજે ય કાળે ઉનાળે પ્રજાળી ઊઠે છે અને નદીના પટમાં કાંકરા ઊડે છે.

આમ નદીઓની કથાનો ગુંજારવ હૃદયે અને કાને બંને સ્થળ જડાય છે, ત્યાં નદિયુંનાં રૂપાળાં ગીતો હૃદયને જીતી લે છે. નદીનાં ગીતોએ કેવાં કેવાં રચાયાં છે, રાસડે રમવાના, લગન મંડપમાં ગાવાના, ફટાણાંની, મોંફાટ શબ્દાળુતામાં, કોઈકને ખીજવવાના આમ અલીદલી સૌમાં નદીને સ્થાન મળી ચૂક્યું છે.

વિરહીને વરખારત બાળે છે. મોરલો મલ્લાર આરાધે છે, વાદળિયુંનું ધમ્મર ઝામે છે, ને મેવલાની ઝમઝૂટ બોલી ઊઠે છે ત્યારે

અશાડે ઘમઘોરિયો રે,
નદીએ ખળોળેરાં નીર વાલા મોરા."

અને સરવડે વરસતો શ્રાવણ આવી પહોંચે છે, ને બાર બાર વરસે ગોરીનો નાવલિયો ઘેર તો આવે છે પણ:

"શ્રાવણ નદીયું આવેલી ભરપૂર જો,
ચારે ને કાંઠે રે સરવર છલી વળ્યાં."

ભાઇ રે ગોવાળિયા નદી ઉતારી મેલ્ય જો.
તુંને રે આલું રે પગ કેરું ઝાંઝરું
તારું ઝાંઝર તારે પાવલિયે સોહાય જો,
નદીએ ઉતારું ગોરી તારા ઓલડે.

અને શ્રાવણ ભરપૂર નદી વળોટવી કઠણ લાગવાથી નાયિકા ગોવાળિયાને પગનું ઝાંઝર આપીને નદી વળોટી પ્રિયતમને મળવા ચાહે છે.

ત્યાં કાળો કાનુડો કલંદરીને કાંઠે જ વેણુ વજાડીને માનિનીના મન હરી લે છે.

"છેલ હલકે ઇંઢોણી માથે હેલ્ય ભરી છે.
મારે ભરવાં ભાદરનાં નીર રે, કાનુડે મને બાણ માર્યાં"

કે "જમુના તણે કિનારે, મોહન મોરલી વગાડે જીરે." અથવા વરત વરતુલા કરતી ગોપીઓ જળ ઝીલણ માટે હોંશે હોંશે જમના લગી જાય છે. કારણ કે ત્યાં જ તેના હૃદયનો નાથ આવવાનો છે ને ?

"હાલો જળ જમના રે હો નાવા
વાલો મારો આવશે ગોધણ પાવા."

આમ કાનુડાનાં ગીત અને લીલાનો તો ક્યાં પાર આવે એમ છે ! પણ તરત જ સાંભરે છે ગામનારી આંગળી તૂટતાં કામે થાકી નારી નદીઆરે નહાવા ધોવા અઠવાડિયે એકવાર જાય. નદી તો નારીનું પિયર, પિયરમાં વળી લાજ શરમ શી ? તેથી નદી આરે નારીઓ ઉઘાડા માથે અને અરધાં વસ્ત્રે નહાય ધૂએ, ત્યાં તેને કોઈની લાજ શરમ નહિ. પણ પિયર પનોતી દીકરી સાસરે વહુવારુ થઈને આવે ત્યારે ચારે-પાનું કામ તેના શરીરે ભરડો લઈ લે, શરીર નીચોવાઈને પંજર થઈ જાય, આંગળી તૂટતું કામ અને ભાદરનું વેણું એક પાણી ભરીને

કાઈકની તે દુ:ખીઆરી દીકરી હકળી ઊઠીને ઘેર આવેલા વીરને ફરિયાદ કરે છે કે:

"ભરવાં ભરવાં રે વીરા મારે
ભાદરનાં પાણી રે, ભાદરનાં પાણી રે,
ભાદરની રેલે બેન તણાઇ જાશ્યે."

અને સાચે જ એ દુ:ખી બેનડી ભાદરની ઘોડાપૂર રેલમાં તણાઈ ગઈ ત્યારે:

આ કાંઠે ઊભો રે વીરો રહ રહ રૂવે રે રહ રહ રૂવે રે
ઓલ્યા કાંઠે રૂવે બેનની માવડી.

કાઠિયાવાડની આ ભાદર-ભદ્રાવતી તે સૌથી મોટી નદી તેની રેલનું ઘોડાપૂર એટલે તો નાનો ગાજતો દરિયો જોઈલો! અને તેથી જ ગવાયું છે ને:

"આવી આવી દરિયાની રેલ, ભાદર છે;
શામળાઇ કાછડો વાળ્ય, ભાદરવા ગાજે છે."

અને એ ભાદરના કોતરડાંએ, વખંભર તેના કાંઠે લૂંટની ધક મચાવતો ભીમો જત આજેય રાવણહથ્થામાં અમર ગવાઈ રહ્યો છે:

ભાદર કાંઠે ભીમડો જાગ્યો, જતડાંની લાગી ખાંત
રાત પડે ભીમા રિડિયા રે ગામે ગામ ગોકીરા થાય
નાથણીનો નર છે વંકો ભીમાનો દેશમાં ડંકો.

આવી ભાદર સેંજળ નદી. મોટા ને કાઠાળા જુવાનને લોકો આજે ય તે કેવો મોટો "ભરભાદર" છે તેમ કરે છે (જો કે 'બળભદ્ર'નું આ અપભ્રંશ થઈ ગયું હશે.) અને લગનિયા ફટાણાં તો વેવાણની ગંજ્યું ને જાણે ઘીની નાખ્યું, તેમ હસીલી વેવાણની ગાળ્યું એ લગ્ન ટાણે વસમી ન લાગે.

ફૂલાણો જેઠરનો છે દાસ, ભોળા ભમરલા રે,
જેઠરે ઘાઘરો ધોવા મેલ્યો, ભોળા ભમરલા રે.

ઘાઘરો ભાદરે ભૂલી આવ્યો ભોળા ભમરલા રે.
ચૂપ કર છોકરા, બસ કર બાપડ, માર્યા વના
કેમ રોયો, ભોળા ભમરલા રે.

બીજી રૂપાળી ને સજીવ વહેણે વહી નીકળતી શેત્રુંજી નદી પણ રઢિયાળી અને પંથે લાંબી. તેના કાંઠાનાં ગામ ભારે બરાતાં. તેમાં વાળાકાં પંથકમાં વહેતી શેતલગંગાના માનવી પોરહે પહોંચવાન અને વટવહેવારે શુરા, લગ્નમાં રંગીલા. તેથી શેત્રુંજી કાંઠાના ઢોલ અને ઢોલી ભારે વખણાય અને તેથી જ લોકનારીએ અહીં શેત્રુંજી કાંઠાના ઢોલના ધમકારે રાસડાની રંગત જમાવી દીધી છે:

"ગરનારો વાગ્યા હરિ ઘુઘરા,
શેતરુંજી વાગ્યા ઢોલ,
ગાજે શેતરુંજી રળિયામણી
ન્યાં જોયાના કોડ."

શેત્રુંજીનો ભાઈ શેત્રુંજો. બેય ભાઈબહેનની જોડી. ભાઈ બહેનને જુએ અને બહેન ભાઈને જુએ. પણ કોઈ દિવસ બંનેના મેળાપ ન થાય. પણ હેતે પ્રીતે બેય સામસામે હરખતાં મીટ માંડીને હજીય ઊભા છે. અને ત્યાંથી જ થોડે છેટે શેત્રુંજામાં ખારો-ઉસ ગાગડિયો ભળીને કહેવત બનાવી દે છે કે "શેત્રુંજીમાં ગાગડિયો ભળ્યો, તે જેમ લુણી ધરોને તાણી ગઈ."

બાકી રહી ગઈ ઘેલો નદી. એ તે નદી કહેવાય? ના તેને તો નદ ઘેલો જ કહેવો જોઈએ. નદી હોય તો નાથી લેવાય પણ ક્યાંય નદ નથાય ખરો?

એનું જોડયું ગીત અને ઉપાડયું:—

'નદી બાંધી નવ પાવડે, ઘેલો બાંધ્યો કેમ જાય?
જીવણિયો હોય તો મૂલવે, પાંદડીને પેર્યાના કોડ.'

આમ વહેતી નદિયુંમાં પણ લોકોએ નર અને નારીનાં નામ પાડી ને ભેદ પાડયા. આવા પૌરૂષવાળા નદને વધારે ભયંકર તાણે વહેતો બધે જ વર્ણવ્યો છે. તેથી જ એક કહેવતમાં કહેવાયું છે કે "જાય જે નળિયે, ફરી ન આવે ફળિયે." (સણોસરા અને ભૂતિયા વચ્ચે નળિયો નામનો નદ છે તે ચોમાસે ઉપરવાસથી ઊંધે માથે વહે છે તેથી કહેવાય છે)

નદીકાંઠાના પ્રેમકિસ્સા તો જગજાહેર છે. છેલ બટાવ જુવાનડાએ કાંકરીના ચાળા કરી કંઈક

કુંવારિકાનાં દિલ અને બેડાં નંદવ્યા હશે. તેનો જ આ રહ્યો રૂડો રૂપાળો રાસડો.

"હાં રે મારું સોનાનું છે બેડું
રે રાજનો હંમરલો રે વણઝારા.

હાં રે હું નંદીએ પાણીડાં ગૈથી
રે રાજનો હંમરલો રે વણઝારા.

હાં રે કાંઠે ઊભો વણઝારાનો બેટો
રે રાજનો હંમરલો રે વણઝારા.

હાં રે એણે હળવી કાંકર્ય નાખી
રે રાજનો હંમરલો રે વણઝારા.

હાં રે એણે નંદવ્યું સવા લાખી બેડું
રે રાજનો હંમરલો રે વણઝારા."

હજી તો કાંકરીનો ચાળો કર્યો ત્યાં દિલડું નંદવાયું અને મીઠડી અને નાથિયો બેઈ આંકડા ભીડીને ભાગી નીકળ્યા, તે આજની ઘડીને કાલ દી.

અહુરા પાંણી ગૈથી મીઠડી નંદીએ પાણી ગૈથી
રે દેહાની મીઠડી નદીએ પાણી ગૈથી જો.

કાંઠે નાથિયો ઊભો મીઠડી, કાંઠે નાથિયો ઊભો.
રે દેહાની મીઠડી કાંઠે નાથિયો ઊભો જો.

કેવું કાપડું લાવું મીઠડી, કેવો સાડલો જોડે
રે દેહાની મીઠી કેવો સાડલો જોડે જો.

હોટર મેલી ભાગ્યો નાથિયો, હોટર મેલી ભાગ્યો,
રે દેહાની મીઠડીને સાથે લૈને ભાગ્યો જો.

તારે નદીકાંઠે કાંઈ પોપાબાઈનું રાજ પણ નહોતું, મચ્છુનું પાણી પીને છકેલા રાજાએ મોરબીની રૂપવાન કુળવતી વાણિયણને સાણસામાં લેવા ભેરવી તો ખરી, પણ કડવી ઝેર વાણિયણે રાજાનુંય ગુમાન ઉતારી દીધું. જેમ કે:

મોરબીની વાણિયણ મચ્છુ પાણી જાય,
વાંકેને જીવોજી ઠાકોર ઘોડી પાવા.

ફરે રે વાણિયણ તારાં બેડાંના મૂલ.
મારા રે બેડાં એ તારું માથુ થાશે ડૂલ."

મચ્છુનું પાણી પીનારી નારી માત્ર બહાદુર અને સતરખા હતી, શુદ્ર ઘરની નારી પણ રાજા જેવા રાજની સાથે વાદ વદી રહે છે.

'ગઢ ઢેલડી મોઝ.ર્ય,
ખીમરોની તરિયા પાણી સાંચર્યા હે જી.
રણશી ઘોડાં પાવા જાય,
અવળા સવળા રેવત ખેલવે હે જી:
બાઈ તું કેના ઘરની નાર્ય,
કિયાને પુરુષ ઘરની નારડી હે જી.
અમે છૈએ જાતનાં ચમાર,
ચુંથિયે ગાયુંના અમે સામડાં હે જી."

આવી પાણીએ પહોંચવાન પાંચાળી મચ્છુની કથા તો છેક મછેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથની કથા સાથે મળે છે. મચ્છેન્દ્રનાથને સંસારમાંથી છોડાવી, તેના સંતાનને પાણે પટકી તેમાંથી મચ્છુંદરી વહાવી ગોરખનાથ ગુરુને પાછા લઈ ગયો. આ કથાનાં વળાંને લોહીથી વહેતી ચંબલ ચર્મણ્વતી નદીની સાથે સરખાવી શકાય. મચ્છુ દેખાવે રૂપાળી અને પાડકંધા બહાદુર જણની જનેતા છે, તેથી લોકસાહિત્યમાં તેના રૂપ વર્ણનના સુંદર દુહા મળે છે.

"મચ્છુ કાંઠાને મોરબી, વચમાં જ વાંકાનેર,
નર પટાધર નીપજે, ડોલરિયો અમ દેશ."

ગૂઢે વસ્તરે ગોરિયા, પગ પીંડીનો તાલ,
પનઘટ ઉપર પરવરે પડ જુઓ પાંચાળ.

આછા પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડિયાળ,
સર ભર્યાં સારસ લવે, પડ જુઓ પાંચાળ.

નદી ખળકે નિઝરણાં, મલપતા પીએ માલ,
ગાળે કસુંબલ ગોવાળિયા, પડ જુઓ પાંચાળ."

ચોમાસે ભરપૂર, શિયાળે રૂપારેલિયું અને ઉનાળે ડૂબી જતી અનેક નદીઓ સૌરાષ્ટ્રની ભોમકા માથે છે. તેના પટ-રૂપના વળોટ પણ નોળ-નરાળા જ છે. કોઈ છીછરી તો કોઈ ઊંડી, કોઈ પાતળપેટી તો કોઈ પટ વિશાળ, કોઈ રૂપરસાળી તો કોઈ ભેંકાર એવી અટપટીના કંઇ રૂપ, તે તો માત્ર

સૌરાષ્ટ્રમાં જ જડે છે. તેના કાંઠાની દશ્યસંવેદના તો ઊડીને આંખે વળગે અને તેમાંથી સૌંદર્યનો ઓઘ ઊકળતી રહે. જેમકે:

"કાને આંઇથી તે દડૂલિયો દોડાવિયો,
જૈ પડયો જમનાને જળપૂર"
જમનાજીને કાંઠે કદંબ કેરા ઝાડવાં રે.

ઝાડવે ઝાડવે કાળો નાગ."
"જમનાજે ઓલ્યા કાઠે ગાડર સરે
બચ્ચુ પડયું જમના જળપૂર રે.
બચ્ચાની વાંકે પડી ગાડરી,
બાળા કાનની વાંહે ન પડયું કોઇ રે."

અથવા નદી ઊતરતી રબારણનું દશ્ય ચિત્ર તો જુઓ:

"ઊંચી રબારણ પાંદડિયાળો ઘાટ,
માથે રે બેડું રબારણ દૂધનું.
આગળ પાસળ વાછરડુંની હાર્ય,
વેતીને નદી રબારણ ઉતરી."

એ ઉપરાંત નદીએ નહાવાના પુણ્ય કંઈ ઓછા નથી. જેમકે:

ગંગા ના'યાના પુણ્ય, ગોમતી ધો'યાના ધ્રમ,
અઠોતેર પરિયા રે તો તરે."

નદીમાં નાવાથી તેમજ નદીના તો નામ લેવાથી ય પ્રાશક જાય છે, તેથી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં નહાતા માણસો ગંગા ગોદાવરી ગોમતીના નામોનું ઉચ્ચારણ કરે જ છે. આવી નદિયુંનાં નામેય પવિત્ર અને કેવાં રૂપાળાં છે. શેતલગંગા, બીલગંગા, માલેશ્રી, રૂપેણ, સુકભાદર, રાવલ, હિરણ્ય, સોનરેખ ભદ્રાવતી વગેરે કેટલાં ગણવાં ને કેટલાં વીસારવાં?

લોકોએ નદીમાંથી જ કહેવત, વરત, ઉખાણા બધુંય જોડી કાંઢયું છે અને તેનો હાલતાં ચાલતાં ઉપયોગ કર્યો છે. જેમકે "આરો જોઈને ઊતરવું અને કળ જોઇને વરવું." 'રામ થાય તો ગંગા નાયા.' 'નદી હોય ત્યાં ઓવારો હોય જ.'

"નદીકાંઠાના રૂખડાં વન સીંચ્યા સીંચાય,
એક દારો નો સીંચાય તો જડમૂળથી ન જાય."

'પીપળ પાન ન તોડીએ, ન ભાંગીએ વડની ડાળ
વહેતી નદીમાં થૂકીએ તો બેસે ગુરુને ગાળ."

સમગ્ર ગ્રામજીવન જ પ્રકૃતિ પરાયણ હોવાથી માનવસંબંધની જેમ જ માણસે પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાંએ નાતજાતના વરણત્રોટ પાડયા છે. આ સંબંધમાંથી નદીને બકાત રાખી નથી. ચોમાસું ભરપૂર જામે, મેઘરાજ ધડૂકી ઊઠે, વર્ષાની એલી મંડાય, સાંબેલાધારે મેઘ વરસીને પૂરે નદીને રેલાવે, આમ કુંઠેલી નદીઓ ગામ મારગ ચડીને ગામમાં પ્રવેશે ત્યારે લોકો નદીપૂરને ખાળવા પરંપરાથી ચાલ્યા આવતાં રિવાજ મુજબ નદીને ચૂંદડી અને મોડિયો અર્પણ કરે છે. આમ ચૂંદડી અને મોડિયો ચડાવ્યા પછી નદીનાં પાણી જરૂર પાછા વળી જાય એવી રૂઢ માન્યતા છે, પણ જો ન વળે તો લોકો કહેશે આની નાત્ય જાત્યમાં કાંઈક શુદ્રપણું હશે, નકર જળગંગા હોય તો ચૂંદડી મોડિયો ચડે કે પટ લઈને પાણી પાછાં ન વળી જાય?

નદી રહી માતા, અને માતા તો દેવીમાનું રૂપ તેથી બાયું, બેનું. દીકરિયું સૌ નદીનું વ્રત કરે. વહેલાં અંધારે નદીએ નાવા જાય, નદીસ્નાન કરી ગ તીવાતી પાછી ફરે અને પાદરને ગજાવી મેલે.

"ગોરમાનો વર કેસરિયો રે,
નદીએ નાંવા જાય રે ગોરમા
હાથમાં લંગર લાકડી ને
પીટયો પટ પટ કરતો જાય રે ગોરમા."

અને મોળાકત ઉકલે, ગૌરીપૂજનના દિવસોય પૂરા થાય, ગોર્યનેય બીજવી લેઃ

"ગોર્યમા ગોર્યમા ગણુગણુતાં
સૂંડલો માખીયું બણુબણુતા,
એક માખ્ય ગૌ ઊડી અને
ગોર્યમા ગયા બૂડી"

એમ કહીને ગોરની મૂર્તિને નદી, સરોવર કે કૂવે પધરાવી દે છે.

દેશજ લોકકથા વાર્તામાં તો નદી એક અગત્યનું વર્ણું તેમજ સ્થાન બની જાય છે. જેમ કે રાજકુમાર નદીએ નહાતો હોવ ત્યાં ઉપરવાસથી સોનેરી વાળનો ગુચ્છો તણાતો આવે, તેને જોઈ રાજકુમાર સોનેરીવાળની સુંદરીને પરણવાની રઢ લે. તો કોઈમાં મોતી ભરેલી નારીની મોજડી તણાતી મળે. કોઈક નદીમાં રંગીન માછલિયું રાજા કે રઢિયો વણઝારો સાચા મોતીનો ચારો નાખે. કોઈ નદીના ધૂને નાગદેવતાનાં રહેઠાણ હોય, જ્યાં નાગપદમણી મળે, આમ નદીનાં વર્ણનો ઉપયોગ ઘણી વાર્તાઓમાં અચૂક થાય જ છે, ઉપરાંત નદીના ઓઠાં જેવાં કે "ભણ્યો કણબી કુટુંબ ડૂબાડે," "નદી અને ભાભણુ" "નદી કાંઠાનો રાફડો" વગેરે ઘણાં મળી રહે છે. ઉપરાંત નાના નાના ગ્રામબાળકોના વરત ઉખાણામાંય નદી સ્થાન પામી ચૂકી છે. જેમકે :–
"ગામ સળકે અને નદી પડકારા કરે, કહો શું ?
"હોકો."

આમ નિર્મળી નદી દેશજ માનવીના જીવન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, ગીત, વાર્તા વગેરે સ્થળે, વણ-સૂકાયે વહ્યા જ કરે છે. એટલે જ દેશજ સાહિત્યમાં નદી, ખેતી, માનવજીવન, પ્રકૃતિ બધુંય એકી સંગાથે માંડવીને લોકકવિએ ગાયું હશે ને ? :–

નદી વંકી વળામણે, ને કરસલે વંકી જાર,
પુરુષ વંકો પાઘડી ને નેણા વંકી નાર.
ડુંગર વંકો ગાળિયે ને નદી વંકી સરણે,
રાજા વંકો રાવતે ને ધણ્ય વંકી નેણે.

રૂપ નદીનાં અને માનવીનાં

કચ્છનો શૂર અને સાહિત્યરસિક રાજા લાખો ફુલાણી. જરાર નદીને કાંઠેથી સાથીદારો સાથે નીકળ્યો. એમાં જેઠ મહિનો ને એનું સરવડું આવ્યું. સૌના રેંટા, શાલ–દુશાલા પલળી ગયા. નદીકાંઠે તલબાવળા પર સૂકવ્યા. લીલા, રાતા, પીળા ને આસમાની રંગના તજારાના (અફીણ) ફૂલબાગ જેવા શોભી ઊઠયા. જોઈને રસિક લાખા ફૂલાણીને રંગ ચડી ગયો. કહે કે "દોસ્તો ! નદી ભારી રૂડી લાગે છે. કોઈ લૂગડું લેશો નહિ." એમ ને એમ સૌ હાલી નીકળ્યા :

આવળ બાવળ બોરડી, ખાખર ખીજડિયાં;
લાખે વન ઓઢાડિયાં, પીરી પાંસરિયાં.

આ જ જરાર નદીને કાંઠેથી એક દિવસ રાજા ઉન્નડ પસાર થયેલો. રૂડી નદી, કાંઠે કેડ કેડ સુધી ઊગેલ ઝીંઝવો. ચારણો ભેંસું ચારે ને વાંસળિયું વગાડે. રાજા ઉન્નડ હલી ગયો. "વાહ બે નદી ! વાહ તારી રૂડપ !" નદીનો એ કિનારો રાજા ઉન્નડે ચારણોને બક્ષીસ દઈ દીધો.

એની ય પહેલાં આ નદીને કાંઠેથી હેમહડાઉ વણઝારો નીકળેલો. સાચા મોતીની ભરેલી ભેગી પાંચસો પોઠું. પોઠીઆ નદી ઊતરતા હતા એમાં એક ગુણ ઊતરડાઈ ગઈ. ઝરરર મોતી નદીમાં વેરાણાં. મોતી સાથે માછલિયું ફડાકા મારવા માંડી. હેમહડાઉનું હૈયું આ જોઈને નાચી ઊઠયું : "વાહ નદી ! વાહ તારાં રૂપ ! એલા બધી પોઠયું નદીમાં ઠલવી દયો. એમાં તે કાંઈ વેળુ વેકરા શોભે ?" અને મોતીની પોઠયું ઠલવી વણઝારો હાલી નીકળ્યો.

લાખા ફુલાણીનો કવિ જરાર નદીને પૂછે છે છે કે: "હે બહેન જરાર ! તેં આવા સુંદરતાની ખુમારીવાળાં માનવી અગાઉ ભાળેલાં ખરાં ?"

ત્યારે નદી હસીને જવાબ વાળે છે કે:

લાખા જેહડા લખ ગયા, ઉન્નડ જેહડા અઠ્ઠ;
હેમહડાઉ હલ ગિયો, વંજી ન કેણી વટ્ટ.

"હે ભાઈ કવિ ! લાખા જેવા લાખ અને ઉન્નડ જેવા તો આઠ અહીંથી હાલ્યા ગયા. હેમહડાઉનો કોઈ હિસાબ નથી. કયાં ગયા બધા એનો કોઈએ ભાર પણ પૂછ્યો નથી."

લાખો ફુલાણી નદીના શબ્દ સાંભળી રહ્યો :
"વાહ નદી, વાહ તારી રૂડપ !"

હાથ હિલોળે પગ ઘસે, ગડેકે ગોરલિયાં;
લાખો કચે સું બારજો, ઇ લીસી છીપરિયાં.

આમ તો જુઓ દોસ્તો ! આ નદીને કાંઠે ગોરિયું કેવા કિલોળ કરે છે ? કાંઠાની છીપરૂંય કેવી ભાગ્યશાળી ? આ લલનાઓ એના ઉપર હાથ હીલોળીને કપડાં ધુએ છે. ગુલાબની પાંદડિયું જેવા પગ ઘસે છે ને કેવા ગુલતાન કરે છે ? દોસ્તો મને આ નદીકાંઠાની છીપર ઉપર જ બાળજો. –રાજુ દવે

નદીઓની રૂપકથા

(પંદર વરસ પહેલાંનું નદી–લેખન 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ'માંથી) જયમલ્લ પરમાર

સૌરાષ્ટ્ર જો ડુંગરિયાળો દેશ ન હોત તો રૂપેવતી એવી સો સો નદીઓ પણ ન હોત. એ નદીઓથી નજરાઈને આવેલી ગોપ જાતિઓ પણ ન હોત અને સૌરાષ્ટ્રનો કોઈ જુદો જ ઈતિહાસ લખાત, કારણ કે એક વખત સૌરાષ્ટ્રને ફરતો સાગર વીંટળાઈને પડેલો. જ્યારે આજે ત્રણ બાજુ સાગર અને એક બાજુ ખાંગોપાટ પથરાયેલો પડયો છે. આ ખારો પટ સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ બદલી જતાં થયો છે. એ પછી બીજા કોઈ પડખામાંથી વહી આવતી સરિતાઓ પણ સમુદ્રમાં જ ઠલવાત. સંભવ છે કે સિંધુ અને સરસ્વતીનાં પાણીના ઠેલને કારણે પણ સૌરાષ્ટ્રની ચોતરફ પાણી ફરી વળતાં હોય અને સાગરનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં હોય. નહીં તો સાગર વચ્ચેથી સરસ્વતીનાં વહેણ પ્રભાસ સુધી કઈ રીતે આવે?

ઋતુ ઋતુનાં રૂપવૈવિધ્ય ધારણ કરતી આ ધરતી ઉપર કોઈ મહાનદના અખંડ સ્રોત વહેતા નથી. એક કાળે સેંજળ ભરેલી એ સરિતાઓ આજે તો ચોમાસામાં જ ઘૂઘવાટા કરે છે. કોઈ કોઈ નદીઓનાં વહેણ અમુક માઈલોનાં અંતર સુધી જીવતાં હોય છે. પછી ધરારૂપે પાટોભરી હોય, પણ સજીવન નહીં. હજી સો વર્ષ પહેલાં ભાદરમાં વહાણ તરતા હતા. સૌરાષ્ટ્રની પહેલી સર્વે કરનાર મેક મર્ડો નામના અંગ્રેજે તેની નોંધ કરી છે. આ ભાદર પણ વધારેમાં વધારે ૧૨૦ માઈલ લાંબી. બીજી બધી તો નાજુક અને નમણી.

સોનલાવરણી ધરતી અને રૂપલાવરણાં વહેણ

શિયાળો ઊતરતાં સુધી તો સોનલાવરણી સોરઠ ધરાને આ સરિતાઓના રૂપલાવરણા પ્રવાહો અનોખાં રૂપ અર્પે છે, સૌરાષ્ટ્રને પથ્થરે પથ્થરે ખમીર, ખાનદાની અને અમીરાતના ઈતિહાસ કંડાર્યા છે. ત્યારે આ નાની મોટી નદીઓ લોકસંસ્કૃતિની જ જન્મદાત્રી છે. સિંધુ અને સરસ્વતીની જેમ દ્વારકાની ગોમતી પણ એટલી જ પ્રાચીન ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રનો પૌરાણિક ઉલ્લેખ આ ગોમતીથી જ શરૂ થાય છે. દુર્વાસા ઋષિ આ ગોમતીકાંઠે ચક્રપાણિતીર્થની યાત્રાએ આવેલા અને આદિવાસીઓએ એમને લૂંટેલા એવો પહેલો પૌરાણિક ઉલ્લેખ મળે છે. ગોમતીની પવિત્રતા તો શામળાજીની સાથેસાથે ચાલી આવે છે.

"ગરજે ગોમતીજી કે ગાજે સાગર,
રાજે શામળાજી કે બાજે ઝાલર."

ઠેઠ વાઘેરો સુધી એનો ઈતિહાસ સંકળાતો આવે છે. કેવી એ લોકજીવનમાં જડાઈ ગઈ છે? વાઘેર જોદ્ધાના અવસાને લોકકવિએ ગોમતીને પણ ઘૂંઘટ તણાવ્યા:

"ગોમતીએ ઘૂંઘટ તાણિયા, રોયા રણછોડરાય;
મોતી હતું તે રોળાઇ ગયું, માણેક ડુંગરમાંય."

ભાદરની પ્રેમકથા

કેવાં રૂપાળાં નામ છે નદીઓનાં! જેવાં રૂપ તેવાં જ નામ. ગોમતીની જેમ ઘેલો નદી પણ પુરાણ યુગની ઉન્મત્ત ગંગા છે. આજે તો એ ઘેલો નદીએ વેરાગણના સ્વાંગ સજ્યા છે. એક દિવસ અરધા જગતનાં વહાણ એને મુખે નાંગરતાં. ભાદર પણ એવી જ પ્રાચીન નદી છે. મૂળ નામ તો ભદ્રાવતી. કૃષ્ણપત્ની ભદ્રાના નામ સાથે જોડાયું છે. જેતપુરને પાદર આજે ભેંકાર લાગતી આ ભાદરનાં અવર્ણનીય રૂપ જોઈને એક ચારણ એના ઉપર મોહી પડેલો અને વિધિસરનાં ભાદર સાથે લગ્ન કરેલાં, એ ચારણનું નામ કમરહંસ. ભાદરના રૂપમાં મોહીને એણે ભાદર સાથે લગ્ન કરેલાં. એનો દૂહો બોલે છે કે:

"ભાદર જેવી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ,
હંસલી જેવી હોય તો, કમરહંસ વિ'વા કરે."

પુરાણોમાં જ સરિતાઓ સાથેનાં લગ્ન મળે છે. બાકી ઈતિહાસમાં એવાં લગ્ન અદ્વિતીય બની

રહ્યાં છે. ભરજોબનમાં વહેતી આ ભાદરનાં ઘેરાં અને ઉન્મત્ત રૂપ જોવા જેવાં હોય છે. આ ભાદર એકલાં મેર અને કાઠીકુળોને જ નહીં, પણ પ્રેમ અને શૌર્યની કંઈક અલૌકિક વાતોને સંઘરીને બેઠી છે. ભાદરનાં પાણી એવાં ખમીરવંતાં છે. જેમ ગિર અને બરડાની વંકી ગાળિયું અને વંકા ડુંગર બહારવટિયાનાં બેસણાં બન્યાં તેમ ભાદરની ભેખડો પણ બહારવટિયાના આશ્રયસ્થાન સમી બની હતી. આપા માણસિયાવાળે ભાદરને કાંઠે જ સમળીઓને પોતાના માંસની મહેફિલ પીરસેલી. પુનરવ ચારણે ભાદરમાં ઘોડાં પાતાં પાતાં જ કાઠીઓ સામે બહારવટાં ખેડેલાં, અને જોગી જેવો બહારવટિયો ભીમો જત પણ આ ભાદરકાંઠે જ પાકેલો. ભીમો જત તો 'ભાદરનો સાવઝ ભીમડો' કહેવાતો. હજી પણ રાવણહથ્થા પર એનાં ગીત રણઝણે છે કે—

ભાદરને કાંઠે ભીમડો જાગ્યો,
જતડાની લાગી ખાંત,
રાત પડગ્યે ભીમા રિડિયારે,
ગામેગામ ગોકીરો થાય,
એવો નાથાણીનો નર છે વંકો,
ભીમા તારો દેશમાં ડંકો

શેતલનાં મોહક સૌંદર્ય

ત્યારે લોકકથાઓની જનેતા સમી શેતલ—શેત્રુંજીના નીર તો પ્રજાના શીલ જેવાં રૂપાળાં વહે છે. ભવાટવિમાં ભૂલો પડતાં ઘણી વાર માનવી મત્ય ગુમાવે છે એમ શેત્રુંજીના વહેણ પણ આજે વહેતાં વહેતાં ટૂકતાં જાય છે. શેત્રુંજીને યાદ કરતાં દેવરો અને આણલદેનાં હેત આપોઆપ હૈયે ચડે. એ શીલવતી શેતલના લીલુડે કાંઠે બેસીને પંખી જેવાં એ નાનકડાં પ્રેમી મોતી જેવાં પાણીમાં એમના રૂપકડા પગથી છબછબિયાં બોલાવતાં હશે. એ શેત્રુંજી કાંઠાની છીપરો ઉપર સ્નાનારીઓનાં વૃંદ આજેય કિલ્લોલતાં દેખાય છે. લુગડાં ધોઈધોઈને લીસી બનેલી એ છીપરો—ગામની ગોરિયું એ છીપરો ઉપર પોતાના ફૂલગુલાબી પગ ઉપર લીસી ઠીકરી ઘસીને હિંગળોકિયા વર્ણ ઉપજાવતી હશે. એટલે જ કચ્છના રંગીલા રાજા લાખા ફૂલાણીને એ છીપરો ઉપર મરવા મન મોહ્યું હશે ને !

હાથ હિલોળે, પગ ઘસે, ગહેકે ગોરલિયાં,
લાખો કચે મું બાળજો, (એવી) લીસી છીપરિયા

અરે વાહ રે વાહ, લાખા વાહ ! દૂહાની બે લીટીમાં નદીનો આખો સંસ્કાર સજીવન કરી દીધો. આવી નદીઓ ન વહેતી હોત તો—

છલકાતું આવે બેડલું,
મલકાતી આવે નાર રે,
મારી સાહેલડીનું બેડલું.

એવાં પનિહારીઓનાં વૃંદની શોભા સૌરાષ્ટ્રે ક્યાંથી ભાળી હોત ? નદીઓએ તો માનવીને કામણ કર્યાં છે. એના હરિયાળા કાંઠે જેમ પનિહારીઓનાં વૃંદ હલકે એમ જુવાનડા ઘોડાં પણ ખેલવે. સામસામે પ્રેમનાં બાણ વાગે, પ્રીતની ગાંઠડિયું બંધાય અને આપદા પડે ત્યારે આ પ્રેમીઓનો છેલ્લો વિસામો પણ આ નદીઓનો અંક જ બને. જીવતાને જીવન પાનારી અને મરતાને શાન્તિ દેનારી.

લોકકથાની લાડીલી ઓઝત

પુરાણકાળથી ઉજ્જયન્તિ એટલે કે આજની ઓઝત પણ શેણી—વિજાણંદના પ્રેમથી શોભી અને શેણી—વિજાણંદ જેવા કંઈક પ્રેમીઓ ઓઝતથી ઊજળાં બન્યા. ઓઝતના દોડયે જતા રૂપલાવરણાં વહેણને જોઈને ઘરમાં રૂંધાયેલી શેણી કેવી ધલવલતી હશે ? એટલે જ શેણી ઓઝતને સખી બનાવીને બોલી હશે ને કે—

ચડ ટીંબા, ચડ ટીંબડી, ચડ ગુંદાળીધાર,
ઓઝત ઉછાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ.

ગિરવાસીએની આ પ્યારી સરિતાનાં રૂપ જોવા ગિરની સાંસણ ગાળીઓમાં જવું પડે. ભરચક વનરાજી અને ચૈયાના થરબથર તીરપ્રદેશ વચ્ચેથી મોતી જેવાં નીરે વહી જતી ઓઝતમાં તો સાવઝડાં સેંજળ પીએ. અને એના પાણી પીનારાં માનવી પણ સાવઝ પાકે. લોકકથાની લાડીલી આ ઓઝત અંત ભાગ સુધી એકધારાં રૂપે શોભે છે.

પુરાણુ પ્રાચીન ત્રિવેણી

નમણાઈ તો કુદરતે આપી છે પ્રભાસક્ષેત્ર ત્રિવેણીસંગમ રચતી ત્રણ રૂપકડી નદીઓને–કપિલા, સરસ્વતી અને હીરેણ્યને. આંખ જુએ અને હૈયું ઠરીને હીમ થાય. એ ત્રિવેણીના તીર પ્રદેશે સૌરાષ્ટ્રને લખલૂટ સમૃદ્ધિ અર્પી અને એ સમૃદ્ધિથી છકેલા યાદવોના વિનાશની કરુણતા પણ સર્જી. અહીં જ પારધીના બાણથી વીંધાઈને કૃષ્ણ દેહોત્સર્ગ પામ્યા. અહીંથી સાગરમાં વૈદિક સરસ્વતીએ વડવાનલ ઠાલવ્યો. સરસ્વતી તો લુપ્ત થઈ. રહી ગઈ એની સ્મૃતિરેખ સમી વેલ જેવી વળાંક લેતી પુણ્યસલીલ નાજુક સરસ્વતી. પ્રભાસતીર્થનો પૌરાણિક મહિમા આ ત્રિવેણી જ છે. યાદવો જ શા માટે ? ભૃગુઓ, શર્યાતો, હૈહયો, આભીરો, યૌધેયો, શકો અને ક્ષત્રપોની પણ એ તપોભૂમિ અને યુદ્ધભૂમિ બનેલી. કલંકિત ચંદ્રને મળેલા પ્રજાપતિના શ્રાપના નિવારણ અર્થે ભગવાન સોમનાથનો પ્રાદુર્ભાવ પણ આ ત્રિવેણીતીરે જ થયો. ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો સંગમ પણ અહીં જ થયો. અહીં અગ્નિક્ષેત્ર પણ આવેલું છે અને સૂર્યપૂજા પણ અહીં જ થાય છે. અગ્નિપૂજકો, વૈષ્ણવો અને શૈવોનું પરધામ તે આ ત્રિવેણી એનો મહિમા ઘટયો નથી, વધ્યો છે. આ ત્રિવેણીના સાત્ત્વિક સંસ્કારનું આકર્ષણ તો જુઓ ! પ્રેમીઓને પણ મરીને આ ત્રિવેણીના–તરવેણીના કાંઠાનું ઝાડવું થવાના મોહ રહે છે. વિરહિણી આલણદેના અંતરભાવ બોલી ઊઠયા હશે કે :

તરવેણીને તીર, અમે સાગવને ય સરજ્યા નહીં,
નીકર આવતડો આહિર, દાતણ કરવા દેવરો.

સોનરેખ અને પલાશિની

ગિર તો નદીઓનું મહિયર. બે પુરાણુ પ્રાચીન નદીઓને એ સ્મૃતિરૂપે સંઘરી રહ્યો છે. એક તો સુવર્ણસિક્તા અને બીજી પલાશિની. સુવર્ણસિક્તા તે આજની સોનરેખ અને પલાશિની તે આજનો પલાશિયો વોંકળો. એક કાળે આ બન્ને નદીઓએ ઈતિહાસ સર્જેલો. મૌર્યો, ગુપ્તો અને ક્ષત્રપોને અમર નામના આપી સુદર્શન સરોવર રૂપે. હજાર હજાર વર્ષનાં એ નદીઓના માનવ–ઉપકારક યોગ બાદ એના પ્રવાહો પાંખા પડ્યા. સૌરાષ્ટ્રના સુવર્ણ–ભૂતકાળને યાદ કરીને રડતા ગિરની આંખમાંથી ટપકતાં આંસુ જેવી આજે એ બન્ને વહી રહી છે. એ પ્રસિદ્ધ પલાશિની આજે તો ખખડધજ ખાખરવન વચ્ચેથી પલાશિયા વોંકળારૂપે કયારેક વહે છે. કયારેક પ્રવાહના પડછંદાને બદલે તળના પાણા માથે ખાખરાનાં સૂકાં પાન ખરીને ખાલી ખખડાટ કરતાં જ સંભળાય છે. સુવર્ણસિક્તાનું પણ કોઈ ગરાસણીના મુખની સોનરેખ જેવું જ સૌંદર્ય રહ્યું છે. એ પણ ચીર ગતિશીલ તો નહીં જ.

માલધારીઓની માતા મચ્છુ

માંડવધારમાંથી વહેતી મચ્છુ નદીને પણ ઠીક ઠીક પ્રાચીન સંભારણાં છે. મૂળ નામ મત્સ્યેન્દ્રી. ગોરખનાથના ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ઉપરથી એ નામ પડેલું. દંતકથા કહે છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથને બે બાળક થયેલાં એની મધલાળ છૂટતી ન હતી. ત્યારે નાથ સંપ્રદાય તો ખૂબ ઉગ્ર. ગોરખનાથે ઘણા સમજાવ્યા.

સૂરતા ધારીને ગુરૂ આવું ઘટે ના,
તમે સદ્ગુરૂ, હમ ચેલા રે.

પણ મત્સ્યેન્દ્રનાથનો મોહ ન છૂટયો. ત્યારે કહે છે કે ગોરખનાથે પટકીને બન્ને બાળકને મારી નાખ્યાં. એમાંના એક બાળકને મચ્છુનું રૂપ મળ્યું. ગિરની મચ્છુન્દ્રી વિષે પણ આવી જ દંતકથા બોલાય છે. લોકકથામાં પણ મચ્છુ એટલી જ પ્રાચીન છે. કથા કહે છે કે ગોકુળ–મથુરાથી કૃષ્ણ સાથે નીકળેલા આહીર ગોપ કુટુંબો રાજસ્થાન વળોટતાં તંગ આવી ગયા. એનાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશતાં જ મચ્છુના લીલવરણા કાંઠા અને હરચક ગૌચરો ભાળીને આહીરો ત્યાં જ અટકી ગયા.

કૃષ્ણે ઘણું સમજાવ્યા કે ભાઈઓ ! આનાથી પણ વધારે હરિયાળો મુલક હજી હાલ્યો આવે છે. પણ આહીરો કહે 'એ...અહીંથી ખસે એ તારા દીકરા !' છેવટે આહીરો મચ્છુના હરિયાળા કાંઠે રોકાઇ ગયા. મથુરાથી મચ્છુ સુધી સાથીદાર બનનારા આહીરોને કૃષ્ણે વચન આપ્યું કે તમારી તેગે અને તમારી દેગે મારો વાસ થશે. મતલબ કે આહીરની તલવારનું પાણી કયારે પણ નહીં ઊતરે અને અન્ન કે આતિથ્યની કયારેય ઊણપ નહીં આવે.

પાણી પાણીનો સંસ્કાર

માંડવધારમાંથી નીકળી પાંચાળના ગાળાઓ ગજવતી મચ્છુ વાંકાનેર, મોરબી અને માળિયા થઈ કચ્છના રણમાં સમાય છે. મચ્છુનાં રૂપ તો આજે જ્યાં જલસિક્કાનો બંધ બંધાય છે એ પ્રદેશની આજુબાજુ વહી રહ્યાં છે. ખોડિયા ડુંગર વચ્ચે લીલીછમ ગાળી, અડાબીડ વૃક્ષો અને એની વચ્ચેની ભેંસલા જેવી શીલાઓ સાથે પ્રચંડ તાળીઓ લેતી, જાણે સો–સો ભેંસોની સામટી છાશું ઘૂમરડાતી હોય એવા ઘેરા અવાજે ગાજતી, નિઃશબ્દ ધરતીનેય ઘેરા મીઠાં સંગીતથી ભરી દે છે. પણ એય તે ઋતુ–ઋતુનાં રૂપ. કહે છે કે આ મચ્છુને કાંઠે આજે જ્યાં હોલમાતાનું સ્થાનક છે ત્યાં એક કાળે સૌભરિ નામના ઋષિનો આશ્રમ હતો.

મચ્છુ તો માલધારી ભરવાડોની માતા મચ્છોમાતાની દેરી મચ્છુકાંઠાના ભરવાડવાસમાં હોય જ. એમ કહેવાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં કોયના નદીનો બંધ બંધાતાં નદીના નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં દીકરીનાં નામ કોયના પડવા લાગ્યાં છે. નદીઓ તો લોકમાતા છે. દેવી સ્વરૂપ મનાય છે. એના નામ ઉપરથી હિંદુઓની પુત્રીઓનાં નામો વેદકાળથી ચાલ્યા આવે છે. પણ પુરુષોનાં નામ તો ભરવાડમાં એક મચ્છુનદી ઉપરથી જ પહેલાં ભાળ્યા છે. એમાં મછો નામનો એક પ્રખ્યાત ભૂવો થઈ ગયો.

માંડવધારના ભારે પાણી વહી લાવતી મચ્છુનાં પાણી પચાવનારા પણ મોટા પટાધરો નીપજ્યાં છે.

મચ્છુ કાંઠે ને મોરબી, વચમાં વાંકાનેર;
નર પટાધર નીપજે, પાણી હુંદો ફેર.

એમ પણ કહેવાય છે કે:

નીલાં તડ મચ્છુ તણા, નીલી વાંકાનેર
એક રંગીલાં આદમી, પાણી વળે જો ફેર.

નાનકડી ને રૂપકડી નાવલી

કુંડલાને પાધર વહી જતી અને એકાએક સમાઈ જતી અખંડ કૌમારિકા સમી નાનકડી નાવલી પણ રૂડી લોકકથાથી શોભે છે. કહે છે કે કુંડલામાં એક કાળે સુમેસર કોટીલો નામનો રાજા રાજ કરે. એના સમયમાં ભારે દુકાળ પડ્યો. પ્રજા 'પાણી' 'પાણી' પોકારવા લાગી. સુમેસર કોટીલો પાસેના જંગલના ખોડિયાર માતાને સ્થાનકે જઈ ધા નાખતો બોલ્યો: "માડી, કાં મારો ભોગ લે, કાં વસ્તીને પાણી દે." ખોડિયારે પ્રગટ થઈ વરદાન દીધું કે "જા બેટા, તારો ઘોડો આગળ દોરવે જા. ઘોડાને ડાબલે ડાબલે પાણી ખળકતાં આવશે, પણ પાછું વાળીને જોઈશ મા." એકાદ ગાઉ આગળ નીકળી જતાં પાછળ પાણીનો ખળકાટ ન સાંભળ્યો. શંકા થતાં પાછળ વળીને જોયું. ત્યાં ગંગાના નીર જેવા શાંત પાણી વહેતાં હતાં. પણ અશ્રદ્ધા ઉપજવાથી નીર ત્યાં જ થંભી ગયા. એક ગાઉમાં અભંગ વહેતાં નાવલીનાં નીર બારે મહિના સેંજળ ભર્યા હોય છે. છે તો લોકકથા, પણ નાનકડા ભગીરથોની તપશ્ચર્યા એની પાછળ બોલે છે.

એક એક નદી સાથે આવી તો અનેક કથા જોડાયેલી છે. નદીઓએ રસકસ આપ્યાં છે, શીલ અને સૌંદર્ય, ભક્તિ અને શક્તિ આપ્યાં છે તેમ વેર પણ બંધાવ્યાં છે અને માથાં પણ કપાવ્યા છે. મહુવાને પાદર વહેતી માલણના સુજલા સુફલા રૂપે જ ભાવનગરના બળભદર જેવાદ. આતાભાઈને ભૂરકી નાખી. ખટપટ કરીને મહુવાના ખસિયા રાજને ખતમ કરી મહુવાને ભાવનગરમાં ભેળવ્યું.

કેવાં રૂપાળા નામ?

પુરાણ પ્રાચીન નદીઓમાં બરડાના બંકા બીલનાથના પાદપ્રક્ષાલન કરતી બીલગંગા, સરસ્વતીના જ શેષ ભાગ સમી વઢવાણને પાદર વહેતી ભોગાવો–ભોગાવતી. ઝાલાવાડની મરૂભૂમિ માથે આજે સાગર જેવા સરોવરે લહેરાતી ભામણી–બ્રહ્મિની વગેરે.

કેવાં રૂપાળા નામ છે? બીલગંગા, બ્રહ્મિની, ભોગાવતી, વેદમતી, રૂપમતી, રંગમની, મધુરંતી, મચ્છુ, મચ્છુન્દ્રી, મોજ, મતવાર, માલણ, ઉબેણ, રૂપેણ, સપેણ, હિરેણ, ઓઝત, આસંદ્રી, ઉતાવળી, ઊંડ, ઢાંઢવડી, ફોફડ, ખાંતરવાડી, રંઘોળા, રોજકી, રેણુકા, રાવલ, દેદેમલ, ચકોહર, ભાદર–ભદ્રાવતી, શુકેમાદર, ગોમા, ન્યારી, ફૂલઝર, ફલ્ગુ, વેણુ કપિલા, કાળુભાર, શેત્રુંજી, સાકરાલી, શેલ, સૂરજવડી, સસોઈ, સુવાંગ, સોનપરી, સરસ્વતી અને સોનરેખ. આ નામ સાંભળી જામનગરનો સંસ્કૃત કવિ શ્રીકંઠ નાચી ઊઠે એમાં શું નવાઈ? આ એક એક નદી સાથે એટએટલી કથાઓ જોડાયેલી છે કે એના પુસ્તકનાં પુસ્તક ભરાય. એ બધી લોકસંસ્કૃતિની જનેતા છે.

નર્મદા ઉન્મત્ત કેમ બની?

રાજુ દવે

ગંગા તો પોતે જ સામે ચાલીને રાજા સંતનુને પરણેલી. ત્યારે નર્મદાનું વેવિશાળ તો એના પિતાએ રાજા શોણ સાથે કરેલું.

શોણનાં જબરાં જોર ગંગાના પટ સુધી પંકાય. અખંડ જીવન પ્રવાહ, અણનમ શક્તિ, અપાર સંપત્તિ. અમરકંટકને થયું કે શોણની સાથેનું નર્મદાનું લગ્નજીવન સફળ અને સુખી બનશે.

યુવાન બનેલી નર્મદાનાં રૂપ બે કાંઠે છલકવા માંડયાં. એનાં ગતિશીલ સૌંદર્ય આંખમાં ન સમાય. એનાં યુવાનીના તેજનાં શિકરો છૂટે.

નર્મદાને ભાઇ મળે એવી એની પિતાની ઝંખના ન ફળી. પુત્ર પ્રાપ્તિ ન થતાં પિતાએ આત્મવિલોપન કર્યું અને રાજપાટ યુવાન નર્મદાને સોંપતા ગયા.

કુળવાન રાજની કુમારી. બુદ્ધિશક્તિનો તો અમર ઝરો. એટલે રૂડી રીતે રાજ ચલાવવા લાગી. બેય આંખે અમી વર્ષાવતી એની પ્રજાવત્સલતાથી કુમારી નર્મદા લોકમાતા બની.

નર્મદાના રાજ્યમાં ખેતી આબાદ બની. પ્રજા સમૃદ્ધિવાન બની, પશુ પક્ષીઓ કિલ્લોલતાં થયાં, કારણ કે નર્મદાના રાજમાં એમને વન જંગલનો વૈભવ મળ્યો.

રાજકુમાર શોણે નર્મદાનું મુખદર્શન નથી કરેલ. એના પિતાના ખરેખર પણ નહિ આવી શકેલ. પણ વખત વીતતાં શોણે લગ્ન માટેની મુદ્રિકા નર્મદાને મોકલાવી આપી.

નર્મદા મુદ્રિકા ધારણ કરીને ઘણી પ્રસન્ન થઇ. લગ્નની તિથિ પણ નક્કી કરવામાં આવી. અને શોણરાજ હથેવાળે નર્મદાને પરણવા આવે તેમ નક્કી થયું.

પણ આ પ્રણય સંદેશ વચ્ચે નર્મદાને કાને શોણ અંગે અનેક સાચી ખોટી વાતો અથડાવા માંડી. નર્મદાને થયું કે આવી રહેલી વાતોનો તાગ તો જરૂર લઉં.

ઝોલા નામની પોતાની એક સખી. પોતાની જ અંગભૂત. એથી વધુ વિશ્વાસુ એકેય નહિ. રંગે રૂપે નર્મદાની જ પ્રતિમૂર્તિ જોઇ લ્યો. એને સાનમાં સમજાવીને બધી વિગત જાણવા મોકલી.

ઝોલા તો પોતાના યૌવનમસ્ત ઠસ્સા સાથે ઝમ્મા ઝુમ્મા કરતી પહોંચી શોણકુમારના મહાલય સુધી. મહાલયને ઝરૂખે જ જેની ફાટફાટ યુવાનીથી રાજ મહાલય હીંચકા લ્યે છે એવો હાથીના ગંડસ્થળો ચીરનારો તેજસ્વી કુમાર શોણ ઊભેલો.

બેયની આંખો મળી. ઝોલા તો ભાન ભૂલી ગઇ. શોણે જાણ્યું કે આવાં રૂપ નર્મદા સિવાય કોઇનાં ન હોય. એને ઝોલાની આંગળીએ પોતાની મુદ્રિકા જોતાં તો સંશય જ ન રહ્યો.

એટલે તો બેય પ્રેમની મસ્તીમાં આવી ગયાં. કોઇ કોઇને પૂછતું નથી. ને માંડયા દિવસો પર દિવસો પસાર થયા.

અહિં નર્મદાને માંડયા ઉચાટ થવા કે પોતાની અંગભૂત એવી સખીને સમાચાર લેવા મોકલી એના જ કાં સમાચાર ન મળે?

નર્મદાના માણસો ચોતરફ ફરી વળ્યા ને સમાચાર લાવ્યા કે ઝોલા જ શોણની પ્રણયીની બની ચૂકી છે. પ્રણયની મસ્તીમાં બન્ને સાનભાન ગુમાવી બેઠાં છે, એમાંથી કોઇને કશું જ સાંભળવાના કાન નથી. કુમાર શોણને ખબર પડી કે ઝોલા નર્મદા નથી પણ એની

[અનુ૦ પૃષ્ઠ ૪૮૧

ઊંધી પડેલી રકાબી જેવો સૌરાષ્ટ્ર તો નદીઓ માટે પ્રખ્યાત દેશ છે. નાની નાની નદીઓથી સંપન્ન આ પ્રદેશની વિશેષતા—વિવિધતામાં એકતા—નદીઓને આભારી પણ છે. મને યાદ છે: પોરબંદરમાં સામસામે ઝઘડે ચડેલાં બે જૂથોને જ્યારે એમ ખબર પડી કે બન્ને જુદાં ગામ અને કોમનાં પણ એક જ નદીના કિનારાનાં છે ત્યારે 'આપણું તો પાણી એક' કહીને શાંત બનેલા. જામ અને રાણા વચ્ચે અનેક પ્રકારના કાવાદાવા ખેલાયેલા પણ વરતુના સામસામે કાંઠે રહેનાર જુદા જુદા રાજ્યની પ્રજાઓએ પોતાનો વ્યવહાર યથાવત રાખેલો રાજ કરતાં ય નદીના પાણીનો એક સંબંધ તેમના મનમાં વિશેષ હતો. સૌરાષ્ટ્રના ભાતીગળ પચરંગી લોકમેળા વચ્ચે દૂર દૂરથી અને લગભગ એક જ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી આવતી નદીઓને કારણે સમાન સંસ્કૃતિ રચાયેલી છે. ભાદરના મૂળ આગળનો કાઠી અને મુખ પાસેનો મહેર શરીરના બંધારણે અને દિમાગે એક લાગવા સંભવ છે.

વેદકાળથી સરિતાને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની જનની તરીકે બિરદાવામાં આવેલી છે આપણા કૃષ્ણ યમુનાને કિનારે, રામ સરયૂ અને ગોદાવરી તીરે. આપણા ઋષિ વાલ્મીકિનો આશ્રમ તમસાને કિનારે, ભૃગુનો આશ્રમ નર્મદા તટે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રી પછી રોચક વર્ણનો નદીનાં જ મળે છે. સ્તોત્ર સાહિત્ય તો નદી ભક્તિ માટે અનન્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જીવનને સમજાવવા અર્થે બહુધા નદીનું જ દૃષ્ટાંત અપાયેલું છે. બોટાદકરની નદી ભક્તિ અને બ. ક. ઠાકોરની રેવાભક્તિ કયાં અજાણી છે? અર્વાચીનોમાં નદીભક્તિનો પ્રબળ જુવાળ કાકાસાહેબ કાલેલકરમાં દેખાય છે. અન્ય કવિઓએ પણ 'વિરહને તીરે તીરે' કે 'જીવન સરિતાના નીર' કહીને નદીઓની સહાયે કાવ્યસરિતાને વહાવી છે.

જેમ કરનનું તેમ જીવનનું સૌંદર્ય પણ નદીના સાન્નિધ્યે જ નજર આવે છે: નદીકાંઠાની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં અ.અકુંજે કોકિલના ટહુકાર ભર્યા-ભાદર્યા કાંઠામહીથી મોરની ઝીંગોરી—ટેકા, ઘાટીલાં બેડાંના—ચળકાટ સાથે સવળોટી પનિહારીઓના કિલકિલાટ, બે કાંઠે ખેલતાં કૂદતાં નાચતાં નિર્મળ નીર, કાંઠાની—ઝળુંબતી વનશ્રી અને ગાય વાછરડાંની મનભર; લીલા, ગોપબાળોના પાવાના સૂરે કે મંદિરની આરતી ટાણે નદીના કાંઠા જે સજીવતા દાખવે છે તેની સરખામણીએ પૃથ્વી પરનું બીજું દૃશ્ય આવી શકે તેમ નથી. લોકમાતા નદીને કારણે જ સૌરાષ્ટ્રમાં સાવજડાં સેંજળ પીએ છે અને નમણાં નર ને નાર છે.

સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ તો કંઈક વિશેષ ભાવથી નદીઓને દેવી તરીકે પૂજેલ છે. પ્રસંગ આવ્યે લોક સમુદાય જળાઈને જુવારવા પડે છે. વાવ, કૂવા કે નદીના તળમાં સિન્દૂરના ચાંદલા કરી 'જળ આઈ'ની આરાધના થાય છે. ભાદરના મુખ આગળ ભાદરાઈ, ગોમતી ઉપર ગોમતીજીનું મંદિર, ચંદ્રભાગા નદી ઉપર ચંદ્રભાગાજીનું મંદિર વગેરે નદીઓની અધિષ્ઠાત્રી દેવીઓ આજ પણ પૂજાય છે.

* * *

પણ સૌરાષ્ટ્ર આજે સૌરાષ્ટ્ર નથી રહ્યો. એનાં પાંચ રત્નો આજે ઝાંખા પડેલાં; રોળાઈ ગયેલાં નજર આવે છે. મોટી નદીઓને બાંધો, એની ઉપર મશીન મૂકો તે બરાબર છે પણ કાચી નદીઓ ઉપર તેની શક્તિ બહારના યંત્રોનો બોજો તળ સહન નથી કરી શકતું. લાંબે ગાળે સૌરાષ્ટ્ર સહરા બની જવાની શક્યતા પેદા થઈ છે. પંદર પંદર, સોળ સોળ માઈલની નદી ઉપર પચાસ પચાસ મશીનો માનવીની માતાને ઘટોઘટ ધાવવા મૂક્યા હોય એવું લાગે છે. નદી આજ નદી નથી રહી. પુરુષ સમોવડી થવાની ભાવનામાં નારીએ પણ નારીત્વ ગુમાવ્યું છે. ભણેલી, કામધંધે જતી આજની નારી ક્ષમાની મૂર્તિ જેવી ઓછી દેખાય છે. તુરંગ તો હવે ગાળ દેવા સિવાય રહ્યો જ કયાં? યંત્રોએ ઘોડાનું સ્થાન લઈ લીધું છે. કુદરત ઓછી થઈ છે; જડતા વધી છે: સોમનાથ અને દ્વારકા નવું રૂપ ધરી રત્નો રહેવાની મહેનતમાં પડેલાં દેખાય છે. કદાચ 'સદારો મળ્યો તો તે બચી જશે એવાં એંધાણ છે.

એક સમય એવો હતો કે માણુસ સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે નદી કિનારે દોડતો, આજે પરિસ્થિતિ ઉલટી છે. નદી કિનારે આવેલો માણુસ આજ નદીને ચૂસીને પાછો ફરતો જણાય છે; વીંછીનાં બચ્ચાં જેમ માતાને ભરખીને સ્થળાંતર કરતાં નજર આવે તેમ નદી અને માનવીનું બની રહ્યું છે. કિનારાની ખોટાં લાડથી પ્રજાએ નદીના દેહને બગાડયો છે. વિશ્વંભરની મહાન વિભૂતિ સમી સરિતાને માનવી અમૂલ્ય પ્રસાદી ગણી માનભેર માથે ચડાવે તો માનવી ને પ્રસાદી બેય દીપી નીકળે. મર્યાદા વગરના આયોજનો માનવી ને જ ગર્તામાં નાખશે. પ્રભુ આપણી આ નમ્ર નાની લોકમાતાઓને જીવતી રાખવા દીએ કે જેથી આપણે તેને પૂજી શકીએ અને ખરું સૌરાષ્ટ્રીય જીવન જીવી શકાય.

*

પૃષ્ઠ ૪૭૭ થી ચાલુ]

સખી છે, તો પણ એણે નર્મદાની પરવા ન કરતાં ઝોલામાં જ જીવ પરોવી દીધો છે. એ તો કહે છે કે એ જ મારી નર્મદા છે.

આ સમાચાર સાંભળતા વેંત નર્મદા કાળઝાળ બની ગઇ. પોતાની જ અંગભૂત એવી સહિયર આવી બેવફા નીવડે ? આવી દગાખોર બની શકે ?

નર્મદાનું દિલ ઊછળી આવ્યું. અને લગનના બોલે બંધાયેલ રાજકુમારોની આ તે કેવી ખાનદાની ? મારા પિતાએ બોલ આપ્યા ને મેં તે એક પવિત્ર કોલ તરીકે માથે ચઢાવ્યા. ત્યારે આવી તે કેવી બેઇમાની ?

નર્મદા આવા શોક અને દુઃખના આવેગથી એકાએક ભાવમાં આવી ગઇ. એણે પોતાના અતુલ બળથી શોણનો પરાભવ કર્યો. ઝોલાને તીતર બીતર કરી મૂકી.

શોણ કુમાર નર્મદાને ચરણે માથું મૂકવા તૈયાર થયો. ઝોલાનો ત્યાગ કરવા કહેવરાવ્યું પણ નર્મદા હવે ઉન્મત્ત થઇ ઊઠી. શોણ અને સહિયરમાંથી એનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો.

બેવફા પતિની પત્ની થવા કરતાં તો અપરણિત રહેવું જ વધુ સારું, અને હવે હું કૌમારવ્રત જ પાળીશ. 'જા તારું કાળું કર !'

એમ કહેતાં શોણ નતમસ્તકે ઝોલા સાથે પાછો ચાલી નીકળ્યો. ત્યારથી શાંત ને શાણી નર્મદા અવાર નવાર ઉન્મત્ત થઇ ઊઠે છે. અતુલ તાકાતથી એના બેય કિનારાઓને ખળભળાવે છે. અને પૂર્વ તરફ જતાં બેવફાઇનો ભોગ બનતાં પશ્ચિમ તરફ મોઢું ફેરવ્યું તે પછી ફરી પૂર્વ તરફ પાછું વળીને નથી જોયું.

*

આશા—નદી

ઢહાવત ધીર રૂખ, ગહ ગહે શબ્દ ઘોર,
આસા નદ જોર, તામે ત્રસના તરંગ હે;
મનોરથ વારી બડે, મોહ જોર પરો રહે,
ફહી સી ગંભીર મચ્છ કચ્છ હું અનંગ હે.
ચિંતા ભમરી પરંત, પ્રેમ ગ્રાહ સો કહંત,
ભૂંગી અજ્ઞાન મંન બિચાર બિહંગ હે;
ઉજ્જડ જુ કહે વહી દુસ્કર સરિતા અતિ,
તરહુ કે પાર જાય, તા નરકો રંગ હે.

ગોડી અને ગોડિયો

જયમલ્લ પરમાર

કાઠિયાવાડમાં ગોહિલવાડ ને ગોહિલવાડમાં તળાજા. તળાજાથી બે ગાઉ આઘે ટિમાણા ગામ. ગામની આસપાસ જૂની કથાઓને પાણા રૂપે સંઘરી રાખનાર જૂના કિલ્લાના અવશેષો આમતેમ પડયા છે. એ અવશેષોને આશ્વાસન દેતી ગોડી નામની નાની નદી ખળખળ કરતી વહી જાય છે.

ઘણા વખત પહેલાંની વાત છે.

એ વખતે ગામને પ'દર ભેરવનાં માથાં ભાંગે એવો ભેરવ કોટ ને કોટને નવ દરવાજા. ગામમાં દોમદોમ સાયબી ને રૂડી રિદ્ધિસિદ્ધિ. ગામમાં મોતીડાં જેવાં મકાન ટલ્લા દે અને ગામની અડખેપડખે લકૂંબ ઝકૂંબ લીલી વાડીઓ લેરખિયું દે. લોકોને બોલાશે ને પંખીને ટૌકારે ગામમાં કિલોળ ગાજે.

પણ એ વખતે ગામને પાધર આ ગોડી નદી નહિ. ગામથી અરધો ગાઉ આઘે શેત્રુંજી નદી ને નદીમાં ગળવધની પાટ. કાળી ભમ્મર પાટ. ગામની ભેંશો શેલારા દે અને માથાં મારે. પણ પાટ તો ગામથી અરધો ગાઉ આઘી ને ?

ગામને પાધર નદી નહીં એ વાતનું ગામના ઠાકોરને મન મોટું દુઃખ હતું. ગામના રૂડા માટે ઠાકોર રાત, દી અરધા અરધા થઈ જાય. પણ સોના જેવા ગામડામાં નદી વિહોણું પાદર લોઢાની મેખ જેવું લાગતું હતું.

આખો દિવસ ઠાકોરની ડેલીએ ડાયરો જામે ને આનંદસુખની વાતો થાય. આવતાજતા મુસાફર પોરો ખાવા ઊતરે અને ગામનાં વખાણ કરવા લાગે કે : 'વાય ગામ વાય !'

પણ ગામના વખાણ સાંભળી ઠાકોર ડોકું હલાવે. ઊંડો નિસાસો નાખીને ઠાકોર જ્યારે ત્યારે બોલી ઊઠે કે "નદી વિનાનું ગામ તો મસાણ જેવું લાગે. ગામને પાદર નદી હોય, નદી સેંજલ વહેતી હોય અને સવારને પહોર પનિહારીઓ માથે બેડાં મેલીને હાર બાંધીને હાલી જતી હોય તો ગામની શોભા સાચી કહેવાય. એ શોભા નીરખીને અમરાપરી યે બે ઘડી થીજી જાય. પણ ઓ.. હો !..." કહેતા ઠાકોર ફરીથી નિસાસો મૂકતા અને એ નિસાસો ડાયરાના હૈયે હૈયે ફરી વળતો.

એક વખત સવારનો પહોર છે. ઠાકોરની ડેલીએ ડાયરો બેઠો છે. ડાયરામાં બેસતલ જાતજાતની ગોઠડીઓ કરીને વાતોના ઝકોળા દઈ રહેલ છે. ત્યાં ડેલી પડખેના ચોરાના ચોકમાંથી ઢીંગ...ઢીંગ... ઢીંગ...અવાજ આવ્યો. જુએ તો ડાબે ખભે નાની ઢોલકી ભરાવી, જમણે હાથે દાંડી મારી ગોડિયો ઢોલ'ગ વગાડતો જાય છે. ઢીંગ...ઢીંગ...કરતો જાય છે ને ચોકમાં વાંસડા ખોલડતો જાય છે.

બે વાંસડા ખોડી દોર બાંધ્યા. એક વાંસડા માથે બીજો વાંસડો બાંધી આભલિયો ઊભો કર્યો. વાસડાં પાસે ઊભા રહીને એના જંબૂરિયા પટાકા બોલાવતા સામસામા મલકુસ્તીના દાવ કરવા લાગ્યા. ઢીંગ.. ઢીંગ...ઢોલકીનો અવાજ અને પટા.. ક પટા....ક જંબૂરિયાના અવાજ. અવાજ સાંભળીને ગામના માણસ ભેગાં થયાં અને થોડીવારમાં ચોક ઠાંસોઠાંસ ભરાઈ ગયો.

'શાબાશ રે મારા જંબૂરિયા, શાબાશ !' કહેતાં જંબૂરિયાએ ખેલ શરૂ કર્યા. આટલું બધું માણસ અને સામે ઠાકોરનો ડાયરો. બધાંયને જોઈને ગોડિયો ઊલટમાં આવ્યો અને જાતજાતના ખેલ આદર્યા.

ઘડીકવાર કુસ્તી કરાવી, ખેલ કરાવ્યા. અલ-ગલોટિયાં ને અડબોતિયા દા કરાવ્યા. જંબૂરિયા આઘા બેઠા કે ગોડિયે નજરબંધીના ખેલ શરૂ કર્યા. એક મૂઠી ઉઘાડે ને બીજી મૂઠી છોડે. કહેતો જાયઃ "રાજા રામનું ગામ ને રામની પરજા. બે ઘડી આંખ બંધ

કરો તો ગોડિયો ત્રણુ ઋતુ દેખાડે. શિયાળે ઉનાળો દેખાડે. ઉનાળે ચોમાસું દેખાડે ને ચોમાસે શિયાળો દેખાડે."

એક તાળી મારી ત્યાં તો કાળજાં વીંધતી ટાઢ સોકરડો બોલાવવા લાગી. માણસો લૂગડાં ભીડે એ પહેલાં બીજી તાળી મારી અને ધોમ તડકાના આભાસ. ત્રીજી તાળી ભેગી તો એલી ભર્યા આષાઢની ગડેડાટી જાણે ગગનમાં ગાજવા લાગી.

ઢીંગ...ઢીંગ ઢોલકી મારતો જાય છે ને ગોડિયો કહે તો જાય છે: "ગોડિયે રત વિના રત દેખાડી. હવે રત વિનાનાં ફળ દેખો. દેખવાનું કામ. ખાવાનું એમાં કામ નહિ." કંડિયામાં હાથ નાખી દાડમ ને જામફળ કાઢયાં. રામફળ ને સીતાફળ કાઢયાં.

ઢીંગ...ઢીંગ...ઢોલકીનો અવાજ અને ગોડિયો કહે છે: "ગોડિયો ગરીબ માણસ. રત વિના ફળ દેખાડે પણ એ તો અધરાઅધરનાં કામ. ગામ ગોડિયાને મેર કહે તો આંબા ઊભા કરે ને આંબે કેરી લટકાવે."

ગોડિયો હેઠો બેઠો. ચપટી ધૂળ લઈ ફૂંક મારી. ગોટલા માથે ચપટી ધૂળ નાખી. એક પળમાં આંબાના કોંટા. બીજી પળે આંબો માથા સમાણો અને ત્રીજી પળે તો લકૂંબ ઝકૂંબ. જુએ તો પાંદડે પાંદડે કેરીઓ લટકયા કરે. ગામ આખું અજાયબીમાં ગરકાવ થઈ ગયું છે. ડાયરો બોલી ઊઠયો: 'વાહ ! વાહ !'

ગોડિયાના ખેલથી ગામના ઠાકોર હેરત પામી ગયા છે. એના મનમાં અચાનક એક વિચાર આવ્યો અને બોલી ઊઠયા: "ગોડિયા ! આ બધા તો ખેલ જોયા. પણ ગામને પાધર નદી કરી દે એવી તો તારા જાદુમાં કરામત નહિ ને ? ગામને પાદર નદી કરી દે તો ચારકોસી વાડી આપું. આઠ સાંતી જમીન આપું."

ગોડિયે માથું નીચું નમાવ્યું. આસમાનને સલામ કરીને કહે: "અનદાતા ! જાદુ તો દેવતાઈ મંતર. કરી તો બધું યે શકે. પણ જાદુ ઈ જાદુ. દો ઘડીકા દેખના. ફીર ધૂળ કી ધૂળ."

ઠાકોરને મનમાં વિચાર આવ્યો: "દો ઘડી તો દો ઘડી. એટલો વખતે ય મારા ગામને પાદર નદી હોય. નદીએથી પનિહારીઓ પાણી ભરીને હાલી જતી હોય—આવું જોવાનું મળે તો તો આંખું ઠરીને હીમ થાય."

ઠાકોર કહે: "થવા દે ગોડિયા, જિંદગીમાં એક વખત બે ઘડીએ ય આંખ ઠારી લઉં. તારે માથે નવી નકોર પાલડી કબૂલ."

ગોડિયે ફરી માથું હેઠું નમાવ્યું. આસમાનને સલામ કરી. ઢીંગ...ઢીંગ... ઢોલકી બજાવતાં કહે: "આખું ગામ પાદર હાલો. બેડાં લઈ પનિહારી ચાલો. બે ઘડી દેવતાઈ પાણી ભરી લો."

આગળ ગોડિયો ને પાછળ ગામ: વચમાં પનિહારીઓ અને પનિહારીઓ માથે ત્રાંબાપિત્તળનાં બેડાં.

આખું ગામ હલકીને ઝાંપે આવીને ઊભું રહ્યું, એક બાજુ આખું ગામ અને બીજી બાજુ ગોડિયો ઊભો છે. વચ્ચે સૂરજના તેજમાં વળાક...વળાક ઝબકારા મારતાં બેડાં લઈને ગામ આખાની પનિહારીઓ ઊભી છે.

ગોડિયે ઢીંગ...ઢીંગ...ઢોલકી બજાવી. હેઠે નમી ચપટી ધૂળ ભરી. ધૂળ હથેળીમાં રાખી હોઠ ફફડાવ્યા. મંતર ભણી ધૂળ માથે ફૂંક મારી. ફૂંકે ધૂળ હેઠી પડે ત્યાં તો...

ગામને પાદર રૂપાની ધારા જેવી સેંજલ નદી ચાલી જાય છે, નદીમાં ધરા ને પાટ ભરી છે. કાંઠે ચૈયાનાં જૂથ ને ઝાડનાં ઝૂંડ ઝૂલી રહ્યાં છે. પાણીભીના ઠંડા પવનની લેરખીઓ ગામ લોકોનાં મોઢાં ઉપર ગેલ કરવા લાગી. 'વાહ...વાહ...' કરતા આખા ગામ ને ઠાકોરનાં મોઢામાંથી આનંદના બોલ નીકળી પડયા.

પણ ઠાકોરના મનમાં આનંદ સાથે ગડમથલના ઘોડા ધમસાણ મચાવી રહ્યા છે. મન ઘૂમરીઓ ખાઈને વિચારી રહ્યું છે કે ઓહો ! આવી રૂડી નદી ને નદીથી આવું રૂડું પાદર ! કોઈ રીતે નદી ગામને પાદર કાયમ ન રહે ?

ગોડિયાએ ધીમે ધીમે પોતાની રમત સંકેલવી શરૂ કરી. હોઠ ફફડાવતો જાય છે ને મંતર પાછા વાળતો જાય છે. ઠાકોરે ગોડિયાનો હાથ ઝાલ્યો કહે : "ગોડિયા ! કહે તો ગામમાં ગરાસ આપું, ગામનાં ખેતર આપું, પાદરની વાડી આપું. કોઈ રીતે નદી કાયમ રાખ !"

ગોડિયો કહે : "બાપુ આ તો બાજીગરની બાજી. અમે યે નિયમના બાંધ્યા ખેલ કરીએ. મંતર સંકેલીએ નહિ તો મંતર મૂંઝાઈ મરે ને અમારાં મોત થાય. મંતર અમારી નાતનું નખોદ વાળી નાખે." કહીને પાછો ગોડિયો મંત્ર જપવા લાગ્યો.

અચાનક ઠાકોરનાં મનમાં એક વિચાર ચમકી ગયો. ઝબ... દેતાં એણે કેડે ઝૂલતી તલવાર ખેંચી અને ગોડિયાને માથે મારી. એક જ ઝાટકે ગોડિયાનું માથું દડી પડયું, ગોડિયો મરી ગયો. મંત્ર ભણાતા અધૂરા રહી ને અટકી ગયા અને ગામને પાદર નદી કાયમ રહી ગઈ. ગોડિયાએ નદી ઊભી કરી તેથી નદીનું નામ પડી ગયું ગોડી.

ગોડિયાને મારી નાખેલો જોઈને જંબૂરિયા ભાગી છૂટયા. પડખેના ગામ ગોડિયાનો પડાવ. શ્વાસ ભર્યા સમાચાર આપ્યા કે આખો દંગો ભાગી છૂટયો. દંગા ભેગી ગોડિયાની ઓરત અને ઓરતના ખોળામાં ધાવણો નાનકડો બાળક. બાઈએ મુલક મૂકયો, દેશ મૂકયો, રખે ને ઠાકોર પોતાના એકના એક દીકરાને મરાવી નાખે એ બીકથી બાઈ ભાગી છૂટી. ઠેઠ જઈને પોતાના વતન બંગાળને ગામડે પહોંચી શ્વાસ મૂકયો.

*

વરસ વીત્યું, બે વરસ વીત્યાં. જોતજોતામાં પંદર વરસ વીતી ગયાં અને બાઈનો બાળક દંગા ભેગો રમવા લાગ્યો. બાઈએ સારા એવા મુરશદ ગોત્યા અને મુરશદને પાસે દીકરાને મૂકી દીધો. મુરશદને કહે : "બાપજી ! જે જોઈએ એ લેજો પણ મારા દીકરાને જાદુની આરપાર ઉતારી દો."

મુરશદ છોકરાને જાતજાતના જાદુ શીખવવા લાગ્યા. છોકરો પણ એના બાપનો. પટોપટ મંતર ભણતો આવે અને જાદુ હાથ બેસારતો આવે.

અંધારી ચૌદશનાં અંધારાં ઊતરે કે એક નવો જાદુ એના હાથમાં આવે. છોકરાની હોંશિયારી જોઈને મુરશદ હોંશમાં પીઠ થાબડે.

નવો જાદુ શીખીને ઉમંગે નાચતો છોકરો ઘેર આવે અને માને જાદુ કરી દેખાડે. મા બેઠી બેઠી જાદુ જુએ, પણ જોઈ કરીને માથું હલાવે. મોઢું આડું કરી બેસી જાય.

વળી છોકરો મુરશદ પાસે દોડે. નવા જાદુ શીખી આવે. આવીને માને બતાવે કે માથું આડું હલાવે. મુરશદના મંતર ખૂટી ગયા તોય માએ માથું હલાવ્યું કે દીકરો કહે : "માડી ! મુરશદના મંતર ખૂટયા તોયે તને આનંદ આવે નહિ, હવે મારે શું કરવું ?"

મા કહે : "દીકરા ! આ જાદુ ને આ મંતર બધાય મારે માથે ચડાવું. પણ બેટા, તારા બાપને એક ઠાકોરે મારી નાખ્યો છે. આપણી વિદ્યા દેખાડવા જતાં ઠાકોરને લોભ લાગી ગયો ને તારા બાપને પૂરો કર્યો. તારા બાપના અધૂરા મંતર હજીયે આપણી આખી નાત માથે આંટા મારે. આપણા જાદુ પેટ ભરવા પૂરતા, પણ એને માથે આડી નજર નાખી લઈ લોભે લાગે તો આપણી નાત કેમ જીવે, બેટા ! મંતરને જોરે તો આપણે મલકને હેરાન કરી શકીએ. પણ કોઈ ગરીબની કદુવા ન લેવાય એમ લોભીની હા ન ભણાય. તારા બાપને મારતલ ઠાકોરને ન ભૂલતો, બેટા !"

દીકરો કહે : "ઓહો ! આટલી જ વાત છે ને?"

*

ગોડિયાના મરણને પચીસ વરસ વીતી ગયાં છે. ટિમાણાને પાદર નદી છે ને નદીમાં સેંજલ પાણી હાલ્યાં જાય છે. નદી કાંઠેથી પાણી ભરીને ચાલી જતી પનિહારીના ઘેરા આનંદ-કિલ્લોલ કરતા ચાલ્યા જાય છે. ઘરડા ઠાકોર ડેલીએ બેઠા બેઠા સવાર સાંજ આવાં રૂડાં દશ્ય નીરખે છે અને એની આંખમાંથી

અમી નીતરે છે.

સવારનો પહોર છે અને ડાયરો હકડાઠઠ. એ વખતે એક જુવાન ગોડિયે ચોરા સામે આવીને મુકામ નાખ્યો. એકલપંડે અને ખંભે ખલતો. ઢોલકી બજાવવા લાગ્યો અને પગે ઘૂઘરા બાંધી થેઈકાર નાચ આરંભી દીધો. ઘૂઘરાના ઘમકારા સાંભળી ગામેડું ભેગું થયું. આખો ચોક ઠાંસોઠાંસ ભરાઈ ગયો. ઠાકોર પણ ડેલીએથી ઊતરી ચોરે આવ્યા અને ચોરે બેસી ગોડિયાની રમત જોવા લાગ્યા.

જુવાન ગોડિયો જાતજાતની રમત રમતો જાય છે. ગામ લોકોને હેરત પમાડતો જાય છે અને ફરીને ઠાકોર માથે નજર ફેરવતો જાય છે. ઠાકોર માથે નજર ફેરવતાં એની આંખમાં જાણે ભયાનકતાના રંગ ફરકી જાય છે.

એણેય ઋતુ વિના ઋતુ દેખાડી. શિયાળો ઉનાળો દેખાડયો. ઉનાળે ચોમાસું ને ચોમાસે શિયાળો દેખાડયો. ઋતુ વિનાનાં ફળ દેખાડયાં અને ફળ ઉતારવા ઝાડ ઉગાડયાં. એણે ગોટલો વાવી આંબો ઊભો કર્યો. જુએ તો આંબા ઉપર પાંદડે પાંદડે પાકેલ કેરીઓ ઝૂલે છે ને મીઠી ફોરમે મઘમઘે છે. રત વગરની કેરીઓ જોઈને આખું ગામ અચંબો પામી ગયું અને ગામ આખાના મોમાં મીઠા મઘમઘાટથી પાણી છૂટવા લાગ્યાં.

એક જુવાનડો કહે : "કેરીઓ તો દેખી. કેરી ખવરાવી દેખાડ તો તારા જાદુ સાચા."

ગોડિયો કહે : "એમાં તે કઈ મોટી વાત. પણ હું કહું તેમ કરવું ને હું કહું ત્યારે ખાવું."

તરત એણે આંબેથી કેરીઓ તોડીઃ કેરીનાં ચીરિયા કર્યાં અને એક એક ચીર એક એક માણસને આપી. આંબાની ટંગલી ટોચેથી વેંત એકની કેરી ઉતારી. આખી કેરી ઠાકોરને આપી ઠાકોરને કહે : "હું કહું ત્યારે જ કેરી ચીરજો."

બીજી બાજુએ પોતાના લબાચા સંકેલવા લાગ્યો. લબાચો સંકેલી ખભે નાખ્યો અને ઠાકોરને કેરી કાપવા જણાવ્યું. ઠાકોરે જેવી છરીથી કેરીની ચીર પાડી કે તરત એનું માથું દડી પડયું. "શું થયું ? શું થયું ?" એમ કરતાં આખા ગામે કળેળાટ કર્યો અને ચોરામાં હાહાકાર બોલ્યો, લોકો નજર ફેરવે ત્યાં તો જુવાન ગોડિયે મૂઠીઓ વાળીને ગામ બહાર ગડગડતી દોટ મૂકી.

"ગોડિયો જાય... જાય... પકડો... પકડો"ના હાકલા થયા. આગળ ગોડિયો ને પાછળ આખું ગામ પણ ગોડિયો નદી ઊતરી સામે કાંઠે ચડી ગયો અને નદીને નમન કરીને બોલ્યો : "હે બેન ગોડી !" તને મારે બાપે સરજી. તું મારી બેન ને હું તારો ભાઈ. તારો ભાઈ આજે વિપદમાં. જો તું ખરેખર મારા બાપની સરજેલી હો તો તારે કાંઠે આશરે આવીને ઊભેલા તારા ભાઈની વાર કરજે.

આટલું કહેતા ભેગાં તો વગર ચોમાસે ગોડી નદી બે કાંઠામાં ભરપૂર છળી રહી. નદીના બેય કાંઠામાં પૂર ઘૂઘવે છે ને દરિયાનાં મોજાં જેવડાં પૂર સાથે પાણીના લોઢ ઊછળે છે. પૂર દેખી આખું ગામડું ગામને પાદર એક કાંઠે થંભી ગયું અને બીજે કાંઠેથી ગોડિયો પોતાને દેશ ભાગી છૂટયો.

ટિમાણાને પાદર હજી સુધી ગોડીનદી વહી રહી હતી. અને જીર્ણ થઈ ગયેલા કોટને પોતાના પિતા અને ભાઈ ગોડિયાની કરામત તથા ઠાકોરની નદી–ઝંખનાની વાત ખળખળ અવાજમાં કહેતી જતી.

*

વેંઝણુ વડી વખરી, વેંઝણુ વડી ગાલ;
વેંઝણુથી સુખ ઉપજે, વણુ દોકડિયો માલ.

સાંસ્કૃતિક અવશેષો અને નદી

ડૉ. નરેશ પંડયા : પ્રા. અરુણભાઈ મહેતા

વિશ્વની વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓના ઉદ્ભવ વિકાસમાં જુદાં જુદાં પરિબળોએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તેમાં નદીઓનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ ગણી શકાય. આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના અધ્યયનમાં એક સામાન્ય તત્ત્વ જાણવા મળે છે કે સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ, વિકાસ કે અસ્તમાં નદીકિનારાએ મહત્ત્વનો ભાગ લીધો છે. ઇજિપ્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ નાઈલ નદીના કાંઠે જ વિકાસ પામી. નાઈલનું આ મહત્ત્વ સ્થાપિત કરતાં જે. એચ. બ્રેસ્ટેડ કહે છે કે, નાઇલ નદી એક વિશાળ ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે, જે આપણને બર્બર અસભ્યતાથી લઈને આજની સંસ્કૃતિ સુધીના માનવે કરેલા ઉત્થાનનું જ્ઞાન ધરાવે છે. આમ નાઈલને માટે આ વિધાન જેટલું સાચું છે તેટલું જ ભારતની સિંધુ નદી માટે પણ સત્ય ઠરે છે. ભારતના ઇતિહાસમાં સિંધુ નદીનું સ્થાન શરૂઆતથી જ મોખરે રહ્યું છે. આ જ નદીની ગોદમાં સિંધુખીણની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો અને એના Inidus નામ પરથી સમગ્ર દેશનું નામ પણ India પડયું. નાઈલ અને સિંધુની જેમ મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિના વિકાસનું શ્રેય ટાઈગ્રસ અને યુફ્રેટિસ નદીઓના ફાળે જાય છે. તેથી જ શ્રી વીલડૂરાંએ એના સંદર્ભમાં કહ્યું છે કે, ફળદ્રુપ ચંદ્રરેખાવાળા નદીના વિસ્તારમાં વિશ્વની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ વિકસી. સુમેરિયનોએ માનવસંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. બેબિલોનિયનોએ તેનો ઉચ્ચ કક્ષાએ વિકાસ સાધ્યો અને એસીરિયનોએ એ સંસ્કૃતિને વારસામાં મેળવી અને તેમાં થોડોક ઉમેરો કર્યો. તેવી જ રીતે, ચીની સંસ્કૃતિ ત્યાંની યાંગ-સિકયાંગ અને હોઆંગ–હોને કિનારે વિકસી. આમ જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ–ઉદ્ભવ એશિયા–આફ્રિકાના નદીકિનારે થયો એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય. નદીકિનારે સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ થવાનું સામાન્ય સમાધાન એ જ કે, પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યને પોતાનું જીવન સરળતાથી જીવી શકાય અને ખોરાક, પાણી, રહેઠાણ જેવી જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સહેલાઈથી મળી રહે એ દૃષ્ટિથી તેમણે નદીકિનારો પસંદ કર્યો.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિકાસરેખામાં સિંધુ નદીની સાથે ગંગા, જેલમ, જમુના, સતલજ, સરસ્વતી, નર્મદા જેવી પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વહેતી નાનીમોટી નદીઓનો ફાળો પણ વધતા–ઓછા અંશે રહેલો છે. સોઅન નદીમાંથી પ્રાગૈતિહાસિકયુગ–પાષાણ યુગનાં હથિયારો મળી આવતાં નદી કિનારાની એ સંસ્કૃતિને ઈતિહાસકારોએ 'સોઅન સંસ્કૃતિ' નામથી નવાજી. એ જ રીતે ગુજરાતમાંથી વહેતી નર્મદા નદીની ઊપલી ખીણના પ્રદેશમાંથી પાષાણયુગની સંસ્કૃતિનાં હથિયારો મળી આવતાં પીગટ જેવા ઈતિહાસકાર એવા નિર્ણય પર આવે છે કે, અહીં તો પ્રાચીન માનવ પથ્થરના હથિયારો—કોર (Core Industry) અને ફ્લેક (Flake Industry) કારીગરી જાણતો હશે. દક્ષિણમાં કૃષ્ણાના ખીણ પ્રદેશમાં પણ એવાં જ હથિયારો ખોદકામ દરમિયાન પ્રાપ્ત થયાં છે. મદ્રાસની કેટલીક નદીઓમાં એવાં હથિયારો મળી આવતાં પીગટ તેને 'મદ્રાસ ઉદ્યોગ' નામ આપે છે. આમ દક્ષિણહિંદની અને ગુજરાતની પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિને સરખાવતાં લાગે છે કે, ગુજરાત કરતાં પહેલાં દક્ષિણ ભારતમાં માનવસત્રાટ હતો. વળી, દક્ષિણની નદીઓના ખોદકામમાંથી જે હથિયાર પ્રાપ્ત થયાં છે તે લેટરાઈટ (Laterite) નામના પથ્થરમાંથી બનાવેલાં છે જ્યારે ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં હથિયારો ગ્રેવેલ (Gravel)માંથી બનાવેલાં છે. રસાયણશાસ્ત્ર અને ભુસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ લેટરાઈટ પથ્થર ગ્રેવેલથી વધારે જૂનો જણાય છે. તેમ છતાં, એ બન્ને પથ્થરોનાં હથિયાર, આકાર, સફાઈ અને સુંદરતાની દૃષ્ટિએ સરખાં છે. એટલે સંભવ છે કે દક્ષિણ ભારતમાંથી આદિમાનવ ગુજરાતમાં આવ્યો

હોય અને અહીંથી પાછો ઉત્તરમાં નદીઓની ખીણમાં વસવાટ કરવા લાગ્યો હોય. એમ માનવામાં આવે છે કે, બીજા હિમયુગને અંતે ઉષ્ણ હવામાન થતાં પશુ પક્ષીઓ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જવા લાગ્યાં અને શિકારને અનુસરતો મનુષ્ય પણ એ રીતે ઉત્તરમાં જઈ વસ્યો.

એ એક રસપ્રદ પ્રક્રિયા છે કે, નદીઓ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના અવશેષો પોતાના પટમાં માતા પોતાના બાળકને સાચવે તેમ જાળવી રાખે છે. વરસાદ ઘટતાં નદીનું પાણી પણ ઘટે, એટલે નદીમાં વહેતો કાદવ-કીચડ જે સામાન્ય રીતે નદી પોતાના પ્રવાહમાં દૂર લઈ જતી હોય છે તે નદીના પટમાં જ પથરાઈ જાય. તેથી નદીમાં પુરાણ થાય. એવા પુરાણના પુરાવા ગુજરાતની નદીઓમાં મળી રહે તેમ છે. સંસ્કૃતિના પુરાવાઓ એ રીતે નદીના પટમાં દટાઈ જાય છે અને વરસાદની વધઘટને લીધે મોટી મોટી ભેખડો બનતી જાય છે. એટલે જ ભેખડો કે ટીંબાના ખોદકામમાંથી સાંસ્કૃતિક પુરાવાની અનેક સામગ્રી પ્રાપ્ત થતી હોય છે. ગુજરાતમાં વરસાદની વધઘટને ધ્યાનમાં લઈ ડૉ. રમણલાલ મહેતા ભેજવાળો યુગ અને શુષ્કયુગ એવાં બે મુખ્ય નામ દ્વારા સાત યુગ જણાવે છે[1] અને તેમના મત પ્રમાણે, સૌથી જૂનાં હથિયારો શુષ્કયુગ-૧ની શરૂઆતમાં મળી આવ્યા છે. આ ઓજાર નદીના પથ્થરો તોડીને ઘડાયેલાં છે. આવાં ઓજાર સાબરમતી, મહી, નર્મદા, ઓરસંગ તથા કરજણ નદીની ભેખડોમાંથી મળી આવ્યાં છે. વળી, પ્રાણીઓના હાડપિંજર હિમાલયમાંથી મળેલાં હાડપિંજર સાથે સામ્ય ધરાવે છે. ત્યારબાદ, ભેજવાળા યુગ-૩ના મળતાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં પરથી જણાય છે કે, ગુજરાતનો મનુષ્ય એ વખતે જીવનનો આધાર શિકાર પર રાખતો હશે. ત્યારબાદ તામ્રયુગની સંસ્કૃતિની ભેટ નદીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનાં પ્રણેતા અંગે સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે. અલબત્ત, ડૉ. રામચંદ્રનના મંતવ્ય પ્રમાણે, સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના પ્રણેતાઓ આર્યલોકો જ હતા. ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે આર્યો વિશાળ પ્રદેશ ઉપર કાબૂ ધરાવતા હતા અને સાથે પશ્ચિમની કેટલીક નદીઓ-જેમાં કુભા (કાબૂલ), ક્રુમુ (કુર્રમ), ગોમતી (ગોમાલ), સુવાસ્તુ (સ્વાટ), સિંધુ, સુશોમા (સોહન), વિતસ્તા (જેલમ), અસિકની (ચિનાબ) પરુષ્ણી (રાવી), વિપાસ (બિઆસ), સુતુદ્રી (સતલજ), સરસ્વતી, દ્રીશદ્વતી (ચિતાંગ) તથા જમુના, ગંગા અને સરયૂ-નો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવેલ છે. સપ્તસિંધુને કિનારે જ સિંધુ સંસ્કૃતિ અને આર્યસંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. આજ સુધીનાં ખોદકામ પ્રમાણે, આ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીથી માંડીને દક્ષિણે છેક ખંભાતના અખાત સુધીનો કહી શકાય. તેમજ તેના અવશેષ સપ્તસિંધુની લુપ્ત થયેલી સરસ્વતી નદીના પટમાંથી મળી આવ્યા છે. એવા જ અવશેષો અંબાલા જિલ્લામાં સતલજના કિનારે રૂપર નામના સ્થળેથી પણ પ્રાપ્ત થયા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રંગપુર અને ભાદર નદીના કાંઠે આવેલ રોઝડી ગામે પણ એવા જ અવશેષ મળી આવ્યા છે. રોઝડીમાં થયેલાં ખોદકામમાંથી ગ્રામ્યસંસ્કૃતિના અવશેષ મુખ્યત્વે મળ્યા છે. સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ એ નગર સંસ્કૃતિ હતી. આ રીતે, હરપ્પા અને મહિન-જો-દરોની જે સિંધુ સંસ્કૃતિ હતી તેનાં અનેક અવશેષ મુખ્યત્વે નદીકિનારે પ્રાપ્ત થાય છે. રંગપુર, અલિયાબાડા, ગોંડળ અને તેની આજુબાજુ દર જગ્યાએ જે ખોદકામ થયું છે[2] તે પરથી સિંધુ સંસ્કૃતિ પંજાબથી માંડી ગુજરાત સુધી ફેલાયેલી હતી એ બાબત પુરવાર થઈ ચૂકી છે. ઋગ્વેદનાં સૂકતો આર્યસંસ્કૃતિના વિકાસની રૂપરેખા આપે છે. સિંધુ અને તેની પાંચ શાખાઓના કિનારા પર ત્યાંનો મુલક જીતી આર્યો વસ્યા, પણ સતલજ નદીની બીજી બાજુનો ભારતીય પ્રદેશ એમને માટે અજાણ્યો હતો. ત્યારે જાતિભેદ માત્ર આર્યો અને અનાર્યો-મૂળ વતનીઓની વચ્ચે હતો. આર્યોના પંજા-

---

૧. ગુજરાત દર્શન,-સં. ભોગીલાલ ગાંધી, લેખાંક ૯, પૃ. ૧૭૧, ૧૭૨.

૨. ગુજરાત દર્શન,-સં. ભોગીલાલ ગાંધી, લેખાંક ૬, પૃ. ૧૦૪.

બમાં થયેલા આ વસવાટનો સમય શ્રી આર. સી. દત્ત ઈ.સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો માને છે અને આર્યોએ સિંધુ નદી ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પર ઓળંગી એમ જણાવે છે.[૧] આમ સિંધુથી ગંડક સુધી આર્યસંસ્કૃતિ વૈદિકકાલ'માં ફેલાઈ. ઋગ્વેદમાં ગંગા-જમનાનાં બહુ જુજ વર્ણન આવે છે તેથી જણાય છે કે તે બે નદીઓ પ્રથમ અથવા વૈદિકકાળમાં ઘણું કરીને જણાયેલી ન હતી; તો પણ સાહસિક વસનારાઓ તો પંજાબની બહાર નીકળી પડયા હશે અને તે દૂર નદીઓના કિનારા ઉપર વસ્યા હશે. બીજા યુગમાં આવા સંસ્થાનો વધ્યાં અને થોડા સૈકા દરમિયાન અર્વાચીન તિરહુટ સુધીનો ગંગાનો સઘળો પ્રદેશ બળવાન રાજ્યો અને રાષ્ટ્રીય સત્તાનું મુખ્ય સ્થાન થઈ પડયો. તેમણે પોતાની વિદ્યાશાખાઓમાં શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય સુધાર્યાં અને વૈદિકકાલથી ઘણા જુદી તરેહના ધર્મ અને સુધારાની નવી પદ્ધતિઓને વિકસાવી. આ દ્વિતીય યુગનો વિસ્તાર ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનો ઘણું કરીને સત્ય ધારી શકાય. આ જ યુગમાં કુરુ અને પાંચાલે, કોશલ અને વિદેહે ગંગાના પ્રદેશમાં રાજ્ય ભોગવ્યું.

સાંસ્કૃતિક અવશેષોની દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રની ભાદર, હિરણ, કાળુભાર જેવી નદીઓનો ફાળો પણ નાનાસૂનો ન ગણી શકાય. આ નદીઓ હમણા તો પોતાની અસલ સપાટી કરતાં લગભગ ત્રીસ ફૂટ નીચે વહે છે. પરંતુ, એના કિનારા પરના ટીંબા પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ભંડાર જેવા છે. કાદવ, કાંકરા, વગેરે ચીજોથી બનેલા થરોમાં સાંસ્કૃતિક અવશેષો દટાયેલા મળી આવે છે. કચ્છની ભૂખી નદીમાં પણ એના થર મળી આવે છે. ડૉ. સાંકળિયાના મંતવ્ય અનુસાર,[૨] કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં અત્યાર કરતાં પહેલાંના વખતમાં વધુ વરસાદ પડતો હોય. જેમ કે, સોમનાથમાં અત્યારે ૩૦-૪૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, પરંતુ આવો થર લદાયો તે પહેલાં ઓછામાં ઓછો ૬૦ ઈંચ વરસાદ નિયમિત રીતે ત્યાં પડતો હશે. હિરણ તો ગિરની તળેટીમાં જન્મી દક્ષિણ-પશ્ચિમે વહેતી હોવાથી, તે પણ કાંપ અને કાદવને ૩૦ ૪૦ માઈલના પટમાં પાથરતી હતી. હિરણનદીને કિનારે થયેલાં ખોદકામ દ્વારા સાંસ્કૃતિક અવશેષોની પ્રાપ્તિના આધારે જ તેમણે જણાવ્યું છે કે, હિરણના તીરે આદિમાનવે આજથી એક લાખ વર્ષ પહેલાં વાસ કર્યો હતો. ત્યારપછી, બીજો આદિમાનવ લગભગ ૪૦૦૦૦ વર્ષ પહેલાં અહીં આવી વસ્યો હતો. એ સમય બાદ હિરણના પ્રાચીન પટ પર જંગલો ઊગ્યાં અને માટીનું ઉપરનું પડ કાળી-ધટમાટીવાળું બન્યું. એ સમયે મનુષ્ય માટીનાં વાસણો બનાવતો, ઢોર-ઢાંખર પાળતો અને ખેતીવાડી કરતો; છતાં પથ્થરનાં પાનાંઓથી આ બધો વ્યવહાર કરતો માનવી ઉત્તરે સિંધ કે બલુચિસ્તાનથી ઊતરી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. હિરણનો આ પહેલો સાંસ્કૃતિક રહેવાસી હડપ્પા સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યો હતો કે એ સંસ્કૃતિના લોકો અહીં આવી વસ્યા હતા. આ સમય પછી એટલે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦માં આજથી ૩૮૦૦ વર્ષ પહેલાં હિરણ નદીમાં મોટું પુર આવ્યું અને એમાં મહત્ત્વની વસાહત તણાઈ ગઈ. પુરમાં લગભગ ચારથી પાંચ ફૂટ જેટલો નદીનો કાંપ બધાયા પછી અહીં માનવે ત્રીજીવાર વસવાટ કર્યો. ત્રીજી વસાહત બાદ, ચોથી વસાહતનો સમય આજથી લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો ગણાવી શકાય. આ યુગનો મનુષ્ય પણ લાલ-ચકચકિત સુંદર માટીનાં વાસણ બનાવતો અને ઈગન-પશ્ચિમ એશિયા સાથે સંપર્કમાં રહેતો. નદીના પુરથી રક્ષણ મેળવવા ચોથી વસાહતના મનુષ્યે છેલ્લે મોટી પત્થરની દિવાલ બાંધી હતી. ત્યારબાદ, પાંચમી વસાહત દરમિયાન પથ્થર અને લોઢાનું જ્ઞાન મનુષ્યે મેળવી લીધું હોય તેમ લાગે છે. પથ્થરનાં ઘર, કિલ્લામાં ગોળ બુરજો લોખંડનાં ઓજારો અને હથિયારો, માટીનાં વાસણો વગેરે આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. ભાદરના કાંઠે રોજડી ગામે ખોદકામ કરતાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં અવશેષો

---

૧. પ્રાચીન ભારત-શ્રી આર. સી. દત્ત (ભાષાંતર) પૃ. ૫-૭

૨. સોમનાથમાં પુરાતત્ત્વીય ખોદકામ (પત્રિકા)-ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા, પૃ. ૭૧-૭૨.

પ્રાપ્ત થયાં છે. [૧] અહીંથી મળેલાં માટીનાં વાસણોનો ઘાટ હરપ્પીય છે. વળી, તાંબાનાં ઓજારો, સોનાની વાળીઓ, અકીકના મણકા વગેરે અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે પછીના થરમાં માટી અને પથરાના મકાનના અવશેષ મળે છે. તે પછીના થરમાં પથ્થરનાં મકાનો, પ્રભાસશૈલીનાં વાસણો, મણકા વગેરે અવશેષ મળે છે. આમ, સૌરાષ્ટ્રની નદીઓને કિનારે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ખૂબ જ ફૂલીફાલી હોય તેમ લાગે છે. સૌરાષ્ટ્ર એક સમય અનેક સંસ્કૃતિઓનું સંગમ સ્થાન હતું. જેમ જેમ બીજી સંસ્કૃતિઓની અસરના થર ચડતા ગયા તેમ તેમ તેની અનેકદેશી અસર થવા માંડી. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં ભિન્નતા ન હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં એક વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે. આ ભવ્ય સંસ્કૃતિનો એકાએક વિનાશ કેમ થયો હશે એ સંબંધમાં વિદ્વાનો એ મત પર આવ્યા છે કે, જે નદીઓ સંસ્કૃતિની પોષક બની હતી તે જ નદીઓએ પૂર દ્વારા વિનાશ પણ કર્યો હતો.

જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના વિકાસમાં નદીઓએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. બૌદ્ધકાલીન ગુફાઓ મહદંશે નદીકિનારે જ આજે પણ જોવા મળે છે. જૈનોની તેમ જ બ્રાહ્મણી ગુફાઓ પણ નદીકાંઠે પ્રાપ્ત થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે જૂનાગઢની સુવર્ણરેખા નદીકાંઠે આવેલ ગુફા અને ઝરનદીને કાંઠે આવેલી ઢાંકની ગુફા અહીં ઉલ્લેખનીય કહી શકાય. અલબત્ત ઝરનદી આગળ જતાં સારણ નામની નદી બની જાય છે. તદુપરાંત, ભાદરના તીરે ખંભા ગુફા, મંડોવરની ગુફાઓ, હિરણના કાંઠે તથા હિરણ, કપિલાને સરસ્વતીના કિનારે પ્રભાસની ગુફાઓ પણ જોવા મળે છે. બ્રાહ્મણી જાનુંઝરને કાંઠે આવેલી છે અને બાણગંગા જે વોકળા જેવી છે તેના કાંઠે રાણપુરની ગુફાઓ જોવા મળે છે. આમ સૌરાષ્ટ્રના નદીકાંઠે જૈન-બૌદ્ધધર્મના સાંસ્કૃતિક અવશેષો પ્રાપ્ત થતાં સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે, સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન બૌદ્ધધર્મનો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ફેલાવો થયો હતો અને એ ધાર્મિક પ્રસારમાં નદીઓએ સારો ભાગ ભજવ્યો હતો.

નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવાં પ્રસિદ્ધ વિદ્યાધામોની સાથે મૂકાતું વલભી પણ સૌરાષ્ટ્રની ઘેલો નદીને કિનારે પોતાના ભવ્ય ભૂતકાળની યાદ તાજી કરાવે છે. ઘેલો ને કાળુભારના કિનારે વસેલા વલભીપુરમાંથી પ્રાચીન વલભીના અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુપ્તસામ્રાજ્યના પતન બાદ, ગુપ્ત સરદાર ભટ્ટાર્કે વલભીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનું રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર જૂનાગઢ હતું. પરંતુ વલભીની સ્થાપના થતાં જૂનાગઢે એ સ્થાન ગુમાવ્યું અને વલભી એક પ્રસિદ્ધ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બન્યું. અહીં આવેલાં સિદ્ધેશ્વર અને બધેશ્વર મંદિરો અતિ પ્રાચીન છે. જો કે ત્યાંની ઈંટો તો લોકો પોતાનાં મકાન બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ તૂટેલી હાલતમાં-ઊડી ગયેલા મસ્તકવાળો-નંદી એની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરે છે. નન્દીનું મસ્તક પાછળથી બેસાડવામાં આવ્યું છે. સ્થિરમતિ અને ગુણમતિ નામના બૌદ્ધધર્માચાર્યોએ અહીં સમ્મિતીય નામની બૌદ્ધશાખા સ્થાપી અને ભારતવર્ષમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. તેવી જ રીતે, જૈનધર્મનો વિકાસ પણ અહીં થયેલો. અહીં થયેલા ખોદકામ દરમિયાન જે ઈમારતના અવશેષ મળ્યા તે માટી અને ઈંટોના છે. દિવાલનો પાયો પથ્થરનો ન મળતાં એવું અનુમાન કરી શકાય કે એ જમાનામાં સૌરાષ્ટ્રમાં પથ્થરની ઈમારતો બાંધવાની પ્રણાલિકા નહોતી. જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ વલભીપુરનું વિશેષ મહત્ત્વ એટલા માટે છે કે, જૈન ગ્રંથોની પ્રથમ વાચના અહીં તૈયાર થયેલી. તેથી જ, તે પહેલાં તેઓ 'નિર્ગ્રંથી' કહેવાતા.

એ જ રીતે, શેત્રુંજીનદીના પ્રદેશનું અને રૂપેણના પટનું પણ મહત્ત્વ રહેલું છે. શેત્રુંજીના પટમાં આવેલ તળાજાડુંગરમાં ત્રીસેક બૌદ્ધ ગુફાઓ કોરેલી છે.[૧] તેમાં ૭૫×૬૭ ફૂટ ક્ષેત્રફળનો અને ૧૭ ફૂટ

---

૧. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ,- ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, પૃ. ૨૫

૧. ગુજરાતનું શિલ્પ સ્થાપત્ય-રા-રા. રણછોડલાલ જ્ઞાની, પૃ. ૩૪

ઊંચો જે વિશાળખંડ છે તેને આજે 'એભલ મંડપ' કહેવામાં આવે છે. એના ટેકણમાં ચાર અષ્ટકોણ સ્થંભ છે. એભલમંડપથી ઊંચે જતાં ચૈત્ય ગુફા આવેલ છે. એની અંદરના સ્તૂપનો વચલો ભાગ તૂટી ગયો છે. આ ચૈત્ય ગુફા ક્ષત્રપકાળની જણાય છે. રૂપેણના પ્રદેશમાં ઊના પાસે આવેલા સાણા ડુંગરની બંને ધાર પર ગુફાઓ છે. એમાં આવેલા વિશાળ મંડપને અહીં પણ 'એભલમંડપ' કહેવામાં આવે છે. ત્યાંથી ઊંચે જતાં 'ભીમની ઓટી' નામે ઓળખાતી ગુફાની પાસે એક ચૈત્ય ગુફા આવેલી છે. એમાં પણ સ્તૂપનો ઉપરનો ભાગ તૂટી ગયો છે. બાસઠ જેટલી સંખ્યા ધરાવતી આ ગુફાઓ ક્ષત્રપકાળની હોય તેમ લાગે છે. એવી જ રીતે સાબરકાંઠામાં શામળાજીની પાસે મેશ્વો નદીને કિનારે 'દેવની મોરી'[1] ગામે ભોજરાજાના ટેકરાનું ખોદકામ કરતાં એક મોટો ઈંટેરી સ્તૂપ અને ઈંટેરી વિહાર મળી આવેલ છે. સાબરકાંઠે વસેલા અમદાવાદમાં મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક અવશેષો પડેલા છે.

ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓનો કાયમનો પ્રદેશ મહી અને તાપીની વચ્ચે હતો, પણ કોઈ કોઈવાર ઉત્તરે ખેડા સુધીનો પ્રદેશ અને દક્ષિણે તાપીની દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ તેમના અમલ નીચે હોય તેમ લાગે છે. ગુર્જરો ઉત્તર ભારતમાંથી ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા. ઈ. સ. ૬૪ થી ૨૦૦ સુધીમાં આ બારૂગાઝા (ભરૂચ) વ્યાપારનું મોટું મથક હતું. એવી જ રીતે તાપી નદીકાંઠે વસેલા સૂરતની પ્રસિદ્ધિ પણ એક વ્યાપારી બંદર તરીકે થઈ ચૂકી હતી. સરસ્વતીના તીરે આવેલ આજના પાટણમાં સોલંકી-યુગની સંસ્કૃતિના અવશેષ મળે છે.

૧. ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન—શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે, પૃ. ૫૧૫–૫૧૬

સૌરાષ્ટ્રના નદીકિનારેથી મોટાભાગના શિલાલેખો તથા પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીનતમ મંદિર ગોપ વર્તુ નદીને કિનારે છે અને બિલેશ્વરીને કિનારે ઊભેલું બિલેશ્વરમંદિર આજે પણ શ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બનેલું છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાળની રાજધાનીઓ નદીકિનારે સ્થપાતી અને રાજ્યસીમાઓ પણ મહદંશે નદીઓના આધારે નિશ્ચિત થતી. આ સંબંધમાં કહી શકાય કે, વર્તુના ઉત્તરકાંઠે જામનગર રાજ્ય અને દક્ષિણ કાંઠે પોરબંદર રાજ્ય તથા મીણસારના ઉત્તર કાંઠે પોરબંદર રાજ્ય અને દક્ષિણકાંઠે જૂનાગઢ રાજ્યની સીમાઓ હતી. એટલું જ નહીં, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ પણ નદીકિનારાના વ્યવહારથી જ સમૃદ્ધ બન્યું છે. મહાપુરુષોએ અંતિમશ્વાસ છોડવાનું પણ નદીકિનારે પસંદ કર્યું છે, જેમ કે હિરણના કાંઠે કૃષ્ણ, સોનરેખના કાંઠે નરસિંહ મહેતા, ગોમતીના કાંઠે મીરા અને ડેમીના કાંઠે દયાનંદે અંતિમ શ્વાસ છોડયો. આધુનિક યુગમાં જીવતાં જણાતાં તીર્થો જેવાં સ્વામીના ગઢડાનાં મંદિરો ઘેલા નદીના કિનારે, અને ભાદરના કાંઠે ભીડભંજન મંદિર પણ નદીનું માહાત્મ્ય ગાતાં આજે પણ ઊભાં છે અને સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો બનેલાં છે. આમ નદી એ સાચે જ સંસ્કૃતિનું પારણું છે. એટલે આપણે પણ, દશમમંડળના[2] સૂકતમાંથી એક શ્લોક સાથે નદીમાતાને પ્રાર્થના કરી વિરમીએ—

इमं मेगङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तो मंसचतापरुष्ण्या ।
असिहन्याम रुदूवृधे वितस्त यार्जीकीये शुणुह्यासुपोमया ॥

૨. ઋગ્વેદ, દશમ મંડળ, સૂકત ૭૫, શ્લોક નં. ૫

ઘેલો મન મેલો નહિ, સહુ પેલો સોમનાથ;
લાખણકા, ગઢડા, વળા, બવળી ભીડી બાથ.
મોરધારમાં છે મથક, ખૂંટવડે ખરી;
મહુવા ફૂલડે મહેકિયું, માલણ મોજ ભરી.

—બળદેવભાઈ નરેલા

બગડે નહીં

ડૉ. હરિલાલ ગૌદાની

એક વખત માલવ દેશનો પ્રતિહાર રાજા ઈન્દ્રદેવ ફરતો ફરતો માર્કંડ ઋષિને આશ્રમે જઈ ચડયો. આશ્રમમાં જઈ એણે માર્કંડ મુનિને પૂછ્યું કે; "દેવ મેં ત્રણ વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા તેના ફળ રૂપે મને ત્રણ વખત બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થયો. પણ યજ્ઞનું ફળ પૂરું થતાં બ્રહ્માજીએ મને બ્રહ્મલોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં પાછો કાઢી મૂકયો. હવે ફરીથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી મારે બ્રહ્મલોકમાં જાવું નથી. કેમ કે અશ્વમેધ યજ્ઞનું પૂણ્ય પૂરું થાય એટલે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવાનું છે. ઋષિરાજ! મને કોઈ એવો માર્ગ બતાવો કે જેનાથી મારો સદાને માટે મોક્ષ થઈ જાય."

માર્કંડ ઋષિએ કહ્યું કે: "રાજન્! અહીંથી દૂર-દૂર પશ્ચિમ દિશામાં આનર્ત નામે પ્રદેશ આવેલ છે. એ પ્રદેશમાં ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં વહેતી એક નાનકડી નદીને કિનારે બગડાલમ નામે એક ઋષિ વસે છે. એ ઋષિ આ વિશ્વમાં સૌથી વધારે આયુષ્યમાન છે. ચાર યુગોનો એક કલ્પ થાય એવા લાખો કલ્પથી બગડાલમ ઋષિ પોતાના આશ્રમ નજીક આવેલ ભૂતનાથ મહાદેવની પૂજા કરે છે અને મહાદેવજીને રોજ સવારે કમળપુષ્પ ચઢાવે છે. રાજન! તું એ ઋષિની પાસે જા. એ દીર્ઘજીવી મુનિ તને મોક્ષનો માર્ગ બતાવશે. હું તારી સાથે એક ભોમિયો મોકલું છું. એ ભોમિયો તને આનર્ત પ્રદેશમાં આવેલ મયૂરધારાની ડુંગરમાળામાંથી નીકળતી મયૂરા નદીને કિનારે કિનારે લઈ જશે અને મયૂરા તથા શ્યામા નદીના સંગમ ઉપર આવેલ બગડાલમ ઋષિના આશ્રમમાં પહોંચાડી દેશે."

પછી માર્કંડ ઋષિએ મોકલેલ ભોમિયાને સાથે લઈ રાજા ઈન્દ્રદેવ આનર્ત પ્રદેશમાં આવેલ મયૂરધારની ડુંગરમાળામાં થઈને મયૂરા નદીને કિનારે કિનારે આગળ વધી બગડાલમ ઋષિના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. આશ્રમમાં પહોંચતાં રાજા ઈન્દ્રદેવે કૌતક જોયું. બગડાલમ ઋષિ પોતાના એક હાથમાં ઘાસનો પૂળો લઈ શરીરને તાપથી રક્ષણ કરવા સૂર્ય આડો ધરી રહ્યા હતા અને બીજે હાથે રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી મહાદેવનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા.

ધ્યાન પૂરું થયા પછી માર્કંડ ઋષિએ મોકલેલ ભોમિયે બગડાલમ ઋષિ સાથે રાજા ઈન્દ્રદેવની ઓળખાણ કરી આપી. ઓળખાણ થયા પછી રાજા ઈન્દ્રદેવે બગડાલમ ઋષિને પૂછ્યું કે: "ઋષિરાજ! તમે તાપમાંથી બચવા માટે શા માટે ઝૂંપડી બનાવતા નથી?"

બગડાલમ ઋષિએ કહ્યું કે: "ભાઈ! આ દેહ નાશવંત છે. એને વધારે પડતું રક્ષણ કે મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી. તેથી જ હું સૂર્યના કિરણથી આ શરીરને બચાવવા માટે ઘાસનો પૂળો આડો ધરી રાખું છું."

રાજા ઈન્દ્રદેવે કહ્યું કે: "ઋષિરાજ! આ વિશ્વ ઉપર તમે વધારેમાં વધારે આયુષ્યમાન છો. તમારે હજુ કરોડો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવાનું છે. છતાં તમે સાધારણ ઝૂંપડી શા માટે બાંધતા નથી?"

"રાજન! ઘાસના પૂળાથી આ શરીરને જોઈતી છાયા મળી રહે છે પછી એનું વધારે પડતું જતન કરવાની શી જરૂર છે?"

"ઋષિરાજ! હવે હું આપની વાત સમજ્યો. પણ આપે આટલું બધું લાંબુ આયુષ્ય કઈ રીતે મેળવ્યું એ વાત તો કહો!"

"રાજન! હું નાનપણમાં બોબડો હતો તેથી લોકો મારી ઠેકડી ઊડાવતા. મારામાં કાંઈ અક્કલ નથી એમ કહી મને ચીડવતા. મારા મા-બાપના મરણ પછી મારી મિલકત પચાવી પાડવા માટે મારા કાકાઓએ મને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકયો. પછી હું ફરતો ફરતો અહીંયા આવી ચડયો, અને સામે

. ાય છે તે પીપળા નીચે આવ્યા પછી મને ખૂબ આનંદ થયો. એ જગ્યાએ થોડો આરામ કર્યા પછી આજુબાજુમાં નજર કરતાં મહાદેવજીનું એક લિંગ મારી નજરે પડયું. મારા પિતાશ્રીને મેં શિવલિંગની પૂજા કરતા જોયા હતા એટલે મેં પણ એ જ રીતે શિવલિંગની પૂજા શરૂ કરી. બાજુના તળાવડામાં ઊગી નીકળેલા કમળફૂલોથી હું રોજ મહાદેવની પૂજા કરવા લાગ્યો. ઘણે વર્ષે મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા. ત્યારે મેં માગ્યું કે: "દેવાધિદેવ! મને અમર બનાવો."

મહાદેવજીએ કહ્યું કે: "દેવ સિવાય બીજું કોઈ અમર હોઈ શકે નહીં, એટલે તું કોઈ બીજું વરદાન માંગ."

બહુ વિચાર કરી મેં માગ્યું કે, "દેવાધિદેવ! મારા શરીર ઉપર જેટલાં રૂવાડાં છે એટલા કલ્પ સુધીનું મારું આયુષ્ય થાય એવું વરદાન આપો."

મહાદેવજીએ તથાસ્તુ કહ્યું. આટલું લાંબુ આયુષ્ય મળતાં મને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. પછી તો મેં મહાદેવજીની આરાધના ચાલુ જ રાખી. કલ્પોના કલ્પથી હું આ મહાદેવજીની પૂજા કર્યે જાઉં છું. આ પ્રદેશના લોકો મને દીર્ઘજીવી જોઈ મારું બહુમાન કરે છે. અને એ લોકોએ મારા આશ્રમ નજીક વહેતી મયૂરા નદીનું નામ મારા નામ ઉપરથી બગડ પાડી દીધું છે. હું જે મહાદેવની પૂજા કરું છું એ ભૂતનાથ મહાદેવજીનું નામ લોકોએ મારા નામ ઉપરથી બગડેશ્વર પાડી દીધું છે. આ નદીને સામે કાંઠે આવેલ ગામનું નામ પણ મારા નામ ઉપરથી બગડાણા પાડયું છે. આમ આ પ્રદેશમાં બધું મારામય બન્યું છે. છતાં આ શરીર નાશવંત છે એનો મને ખ્યાલ છે એટલે શરીરના રક્ષણ માટે હું બહુ ચિંતા કરતો નથી પણ મોક્ષ મેળવવા માટે સદાને માટે મહાદેવજીની ભક્તિ કર્યા કરું છું.

બગડાલમ ઋષિની વાત સાંભળી ઈન્દ્રદેવ રાજા તેના પગમાં પડયો. રાજાને ઊભો કરી છાતી સરસો ચાંપતા બગડાલમ ઋષિએ કહ્યું કે "આ શરીરને જાળવવા માટે ખાવા પીવા જેટલું મળે તો પછી શા માટે સંગ્રહ કરવો? સંગ્રહ કરીએ તો શોષણ કરવાનું મન થાય. અને શોષણ કરવાથી માણસ પરોપજીવી બને એ બધું કરવા કરતાં દેવાધિદેવની ભક્તિ કરીએ તો સ્વર્ગથીય ઉત્તમ એવો મોક્ષ મળે."

બગડાલમ ઋષિની વાત સાંભળી એમના અપરિગ્રહ વ્રતને મનોમન નમન કરી રાજા ઈન્દ્રદેવ પોતાના વતન તરફ ગયો અને જીવ્યો ત્યાં સુધી અપરિગ્રહી રહ્યો.

સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જિલ્લાના શત્રુંજય પહાડની દક્ષિણે આવેલ મોરધારની ગિરિમાળામાંથી માલણ, રામતલ્યા, બગડ અને ભાદરોડી વિગેરે નદીઓ નીકળે છે. આ નદીઓમાં મયૂરા ઊર્ફે બગડ નદી સેંદરડા ગામની પશ્ચિમ દિશાએથી મોરધારના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. ઘણા એમ પણ કહે છે કે બગડાલમ ઋષિ જ્યારે ભૂતનાથ મહાદેવની સેવા કરવા લાગ્યા ત્યારે બાજુમાં કોઈ જળાશય નહોતું એટલે બગડાલમ ઋષિની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ મહાદેવજીએ મયૂરા ઊર્ફે બગડ નદીને મોરધારના ડુંગરમાંથી ઉત્પન્ન કરી.

હાલમાં ભાવનગર જિલ્લાના વાળાક પંથકમાં બગડ નદીને કાંઠે બગડાણા નામે મોટું ગામ વસેલ છે. આ ગામ નજીક જ બગડાલમ ઋષિનો આશ્રમ આવેલ છે અને એ આશ્રમ નજીક ભૂતનાથ ઊર્ફે બગડેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન આવેલ છે.

કહેવાય છે કે બગડાલમ ઋષિ કલ્પજીવી અશ્વત્થામા, હનુમાન અને ગોરખ વિગેરે કરતાં સાડાત્રણ કરોડ ગણું આયુષ્ય ધરાવે છે.

હાલમાં બગડાલમ ઋષિના આશ્રમને સ્થળે બજરંગ બાપુ નામે જાણીતા સંત વસે છે. એમણે બગડ નદી, બગડેશ્વર મહાદેવ અને બગડાલમ ઋષિના આશ્રમનું મહત્ત્વ પહેલાં કરતાં અનેકગણું વધાર્યું છે.

ઉપરની વાત સ્કંદપુરાણમાં લખાયેલ છે. બગડાલમ ઋષિએ જે સ્થળે તપશ્ચર્યા કરી અને બગડ નદી ઉત્પન્ન કરી એવું બીજું સ્થળ ઓરિસ્સા અને મધ્યપ્રદેશની સરહદ ઉપર આવેલ છે. અને એ સ્થળ બાબત પણ ઉપરની જ વાત કહેવાય છે. બગડાલમ ઋષિ અંગેની વાત રામાયણના અરણ્યકાંડમાં પણ લખાયેલ છે.

સરિતાએ વહાવેલો સાહિત્યનો સ્રોત

પિંગળશીભાઇ ગઢવી

નદીના શાસ્ત્રકારોએ અર્થસૂચક આટલાં નામ આપ્યાં છે. નદી, સરિતા, દ્રુની, તરંગિની, તટની, રદની, શ્રોતા, શ્રુવતી, નિમગ્ના, પગા, દ્વિરેફા, શૈવલની, શ્રોતસ્વિની, દ્વીપવતિ, અને જલમાલ.

નદી તો લોકસંસ્કૃતિની જનેતા કહેવાણી. સરસ્વતીનું પ્રતિક ગણવામાં આવી. લોકમાતાનું બિરૂદ મેળવી મનના મેલ ધોયા. પંડયનાં પાપ ધોઈ પવિત્ર બનાવ્યાં. માતાના સ્તનમાંથી બાળકના પોષણ માટે જેમ ધાવણ છૂટયું એમ નદીઓના વહનમાંથી સંસ્કૃતિની સરવાણીઓ વ્હેતી થઈ. એમણે જીવ માત્રને જીવન આપ્યું. ખાવા અનાજ, પીવા પાણી ને પે'રવા લૂગડાં આપ્યાં. સંસ્કાર આપ્યા, સાહિત્ય આપ્યું. ધરતી માતા જેમ દર વરસે નવો નવો પાક આપે છે એમ નદીઓ હમેશાં નવા નવા સાહિત્ય સંસ્કાર આપતી જ રહી છે. ભલેને વિદ્વાનો લખ્યા જ કરે પણ ખૂટે નહિ.

નદી કિનારે લોકોએ નિવાસ કર્યો. ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા ઊભી કરી, ખેતીવાડી કરી, પશુપાલન કર્યું, ભક્તિ કરી, સ્નાન કરી સૂર્યને અર્ધ્ય આપી લોક પરલોકનું ભાતું મેળવ્યું.

જે નદીનો જ્યાંથી ઉગમ થયો અને જ્યાં સમાણી ત્યાં સુધી એના કિનારા ઉપર પ્રવાસ કરતાં આપણને પુષ્કળ પ્રસંગો મળી આવે છે. કયાંય મેળા-ખેળા, કયાંય સંતો મહંતોનાં આશ્રમ તો કયાંય જ્ઞાન કથાના પરબ ચાલતાં જુઓ; કયાંય મંદિરમાં ઘંટારવ તો કયાંય પશુ પાલકના ઝૂંપડાંમાં વલોણાના ધમકાર સાંભળશો. કયાંય અનગળ પાણી તો કયાંય વેળુમાં વીરડા ગાળતી પાણીઆરીને જુઓ. કયાંય કોશીઓ કોશ હાંકતો જુઓ તો કયાંય ઊંચી ઊંચી ભેખડોની કોતરોમાં બહારવટીઆનાં નેખમ જોવા મળે. કયાંય ધીણું પાણી પીતી હોય તો કયાંય નાગપદમણીઓ ધુનામાં ડુબકી દા' રમતી હોય. કયાંય લીલાવતી રંગરેજ મોતીચંદ શેઠની પાઘડીને દિલનો રંગ ચડાવતી જુઓ તો કયાંય ધોકો લઈને ભાણી લુગડાં ધોતી હોય, કોઈ પાણીઆરીને આ નદી–આરો અંતરનો આરાધદેવ બન્યો તો કોઈને વેદનાનો વારિધી થયો.

કયાંય બાપોદરની રૂપીને નથુડા માટે આખરી આશ્રય મેળવતી જોશો તો કયાંય તોલા કુંભારની સુહિણીને કાચી માટીના ઘડાનાં તુંબડાં કરી પ્રિયતમ મેહારને મળવા જવા સિંધુનાં અગાધ જળ તરતી જોશો :

ઘરો ભગો તગોરેઓ, શાલ મ ભજે ઘરી
મુલાં ટો મેઆરજો, ભીંજી થ્યો અચભરી.
તાંગો તાર તરી માન ડિયાં મુંહ મ્યારજો.

(ખેર ઘડો ભાંગ્યો તો વાંધો પણ હે પ્રભુ! મારા મેળાપની ઘડી મ ભાંગજે. ચીછરૂં કે ઊંડું જે પાણી હોય તેને તરીને હું મેહારનું મુખ જોઈ શકું એટલી તો મને સહાય કર.)

વાંચો તો ખરા સુથા ધાધલની સાહસ કથા! અપસરા રોખી કાઠિયાણી અને બે મહિનાના બાળકને શેત્રુંજીનાં ગાંડા પૂરમાં ત્રાપા ઉપર બેસાડી ઈનરિયાને ઓરડે રાત રે'વાની તમન્ના તો કયાંય વળી બગડાણાની નદીમાં એક લોભીઆ આયરનું નામ દાટવા ઊંડોથી ખાડો ખોદતા ચારણને જોશો. તો કયાંય વળી એ જ લોભીઆ આયરના દીકરા રાઘવ ભમરની ઉદારતા.

નદી નિસાસા મોકલે, નહિ મથાળે મે
વરસને કાળા એ ગયું હાલી ગમાતરે

સૌરાષ્ટ્રની ઘણુખર નદીઓ તો ખરે ઉનાળે ખાલીખમ પડી હોય છે. પેટાળમાં નકરા પાંચીકા ઊડતા હોય અને રૂપ પણ ખાવા ધાય એવું ભેંકાર બની જાય છે. પણ વર્ષાનું આગમન થતાં નવોઢા નારની જેમ એનાં રૂપ ખોબે ને ધોબે ખલગલી ઊઠે છે. આ રૂપ જોવા હજારો માણસો ઉમટી નીકળતાં હોય છે.

ડોળીઆના કવિ ગીગા રાવળને તો આ નવસો નવાણું નદિયું એક બીજી સાહેલીને ગળે આંકડા ભીડી સાગરને માંડવે ગીત ગાતી ગાતી જાનડીઓ જાતી હોય નહિ ? એવું લાગ્યું :

હદાવાળા ત્રાસે પાળા સરિતા જોરથી હાલે
પાણીવાળા ખળકારા એકધારા પાઢ
લોઢરા ઘુઘરા જાણે ગીતરા ઝકોળ લાગા
સાગરા મંડપ હાલ્યા જાનરા સમાઢ

આમ નદીઓએ અનેક પ્રકારનું સાહિત્ય આપતા આખરી સંદેશો તો એ જ આવ્યો કે તમે કોઇ મારો અંત લેશો નહિ :

નદી નરંદા સિદ્ધકળા, કામન ને કમળા;
એ તાં અંત ન લીજિયે, ઘર વાંછીએ કુશળા.

સૌરાષ્ટ્રની નાની મોટી દોઢસોથી પોણાબસો જેટલી નદીઓ ભાગ્યશાળી માણસની હથેળીની રેખા જેમ ચારે બાજુ સમૃદ્ધિની હેળ્યું ઠાલવતી વહન કરી રહી છે. એમનાં નામ પણ ગમે એવાં. કોઈ પુરાણ કાળથી ચાલ્યાં આવતાં તો કોઇ વળી નામ કામા ઉપરથી પડેલાં. આ રહી એ પોણાબસો નદીની નામમાળા :

મચ્છુ, આજી, ભીણસાર, માલણ, શેત્રુંજી, ઝોલા, ગોંડળી, હિરણ્ય, ધાણો, ધાતરવડી, ગેલ, વરતુ, ભોગાવો, મોજ, ઓઝત, ઉબેણ, ભાદર, બ્રાહ્મણી રાળી, સાબળી, સાતલ્લી, બિલગંગા, ભોગાવતી, રૂપમતી, રંગમતી, વેદમતી, મધુવતી, ઊંડ, મતવાર, ઉતાવળી, ઢાંઢવડી, ધ્રાફડ. રંઘોળી, વેણુ, કપિલા, રેણુકા, સાકરોલી, કાળુભાર, રૂપેણ, સાપેણ, ગોમા, ફૂલઝર, આસુંદરી, સરસ્વતી, નાવલી, ઠેબી, ગોમતી, સાંગાવાડી, મેમતી, કોચલી, સાંની, ઝાંઝુર, ટીલોરી, બ્રમવાળી, ત્રિવેણી, નોળી, ગુડાજલી, ગોડી, શીંગવડી, કાળીસર, આંબાજર, સરનાળી, શેલ, ઝેરકોચલી, ભોગાવો, મેંગળ, લીલુડી, સુખભાદર, મચ્છુન્દ્રી, રીબડી, ઘોડાવડી, ખોબડી, બગડ, વસઈ, ખારી, ચંદ્રભાગા, નીલકા, ઘી, તેલી, મેથાળો, રાથળી, લોલ, જમરી, વાસાવડી, સુરૈયા, ચાંચરવાડી, ઉટડી, બુઢણપરી, ભદ્રો, જેઠી, નાગમતી, કેરી, કરમળ, મેઘલી, પ્યાચારી, બેટી, જાંબુમાળ, મનવાર, મનાર, બાંભણ્ય, ભાદ્રોડી, ભાણવડી, માલસરી, ગોપ, નવી, છાતરડી, નતાર, સુતરળી, સુરમત, ઘોડી, વડી, ગૌતમી, પાદળીઓ, રંગોળી, ધાનીવેલો, પોપટડી, દેવકા, કિલોઈ, મહા, સીતાપુરી, સોરઠી, હો, ઉગલી, વેઘલી, ઘોડાધ્રોઈ, વાંચળ, સિંહણ્ય, ઝરવો, વાડોલ, ડોંગી, ધુઘવી, તો કેટલાક વોકળાનાં નામ વળી આ પ્રમાણે છે. અકારિયો, મધરિયો, નળિયો, ખરેડો, માંઝો, માણેકિયો, પાતાળિયો, પાનિયો, સુમાર, રાણપરો, સુકવો, રાણો, રસનાળિયો, લંબાવો, ગઢિયો, રત્નાગાર વિગેરે.

આ બધી નદીઓ પાસેથી કાંઈને કાંઈ સાહિત્ય મળી આવે છે. કયાંયથી પ્રેરણાદાયી તો કયાંયથી પ્રાસંગિક, કયાંય કુદરતી સૌંદર્ય તો કયાંય કૃત્રિમ. જે રીતે જે પ્રકારનું દૃશ્ય જોવા મળ્યું એનું લોકકવિયોએ સાહિત્યમાં રજૂ કર્યું છે.

"નદીઓ તણા નીરને દોડયા પછી દરિગો મળ્યો"

એ ભાઈ જરાક ધીરજ રાખ આમ આંધળી દોટ દેતો નહિ, દોટ દેવી સારી નથી. જરા નદીઓના નીરને પૂછી જો કે બહુ દોડવાનું પરિણામ શું આવ્યું ?

કાંકે તરસે ટળવળતાની તૃષા બુઝાવી લે. જરા ગતિને ધીરી પાડય સમુદ્ર ભેળા થઈ ગયા પછી તો તારી પાસે કોઈ ચાપવું પાણી માગે એમ નથી, માટે ત્યાં સુધીમાં કાંઈક થાય તે સારું સારું કરી લે ને ! :—

કોઠે પડિયાં કોઇ, તે પાણી તરસ્યાં તણે;
હાંસલ એટલું હોય, નદિયું જળને નાનજી.

સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર નદી સૌથી મોટી કહેવાય છે. એનું મથાળું જસદણ પાસેના મદાવા ડુંગરમાં. એટલે જ મથાળે મે શરૂ થતાં ઘેડનાં માણસ ફફડી ઊઠે છે કે કયાંક ઓચિંતી હેલ આવશે તો કંઈકને બોળી દેશે. આ કાળમાં ઘેડમાં કહેવત ઊભી થઈ છે કે "મે વરસે મદાવે, ને ઘેડનાં માણસો પદાવે."

આમ ઉગમ મદાવામાં અને સમુદ્ર સંગમ નવીબંદર. એનું નામ કૃષ્ણ પત્ની ભદ્રાવતી ઉપરથી

મૂળ નામ ભદ્રાવતી. એમાંથી ભદ્રા અને લોકભાષામાં ભાદર કહેવાણી. આ ભાદર પશ્ચિમની ગંગા ઠરી. ઘેડનાં માણસોએ ગંગાજી અને નર્મદા જેટલું મહાત્મ્ય ગણ્યું છે. એમાં સ્નાન કરી ધન્યતા માની સ્તુતિ કરે છે :

સદા સર્વદા સમૃદ્ધિદાતા સરિતા
મહા મંગલ કારણી લોકમાતા
દયાધામ તું દીસતી બ્રહ્મજ્યોતિ
ધરા માનવીરાં મહા પાપ ધોતી
લખાં રૂપ તોરાં ન જાયે અલેખા
પડી બ્રહ્મ સાકારને હસ્ત રેખા
જળાં ધૂધવે સાગરાં ધામ જાતી
ગિરા શારદા બ્રહ્મનાં ગીત ગાતી

એ જ નદી કાંઠે એક ગામડાંમાં બેનને ત્યાં ભાઈ જઈને સમાચાર પૂછે છે તો બેન ભાદરના પાણીના ઢરડા કરીને થાકી ગઈ છે. ઊંચી ઊંચી ભેખડો ચડાતી નથી, એટલે રાવ કરે છે કે :

"ભરવાં ભરવાં ભાદર નદીનાં નીરજો."

તો બીજી બેન વળી દીવાળીના દિવસો ઢૂંકડા આવતા જોઈ લૂગડાં ધોઈ ધફોઈને નવાં જેવાં કરવા ભાદરે પૂગી ગઈ :

દીવાળીના દન આવતા જાણી;
ભાદરે ધૂવે લૂગડાં ભાણી :

ક્યાંય વળી રમુજી ને મુત્સદ્દીગીરીનો પ્રસંગ મળી આવે છે.

રંગપર ગામના આખા બોલા ને ઉટાંટ ચારણના સ્વભાવથી જેતપુરના વાળા દરબારો ગળો-ગળ આવી ગયા છે. પણ કમરહંસને રજા દેવાય નહિ અને રોકયો પોસાય નહિ. કરવું શું ? એટલે દર-બારોએ એક કીમિયો કર્યો કે કમરહંસને પરણાવીએ. કમરહંસ કહે ભલે પણ મારું મન માને એવી હોવી જોઈએ :

બગલી સું બને નહિ, કાળી ગમે ન કોય;
હુરમ સરખી હોય, તો કમરહંસ વીવા કરે.

દરબારો કહે : "હુરમને આંટી દયે એવી."

કમરહંસ કહે : "એવી કોણ ?"

તો કહે : "આ ભાદર. શાંતનુ કયાં ગંગાજીને નો'તા પરણ્યો ? તો અમારો કમરહંસ ભાદરને શા માટે ન પરણે ?"

કમરહંસ કહે : "ભલે થાય."

દરબારોએ ધામધુમથી લગન લીધાં. ભાદરના પટમાં માંડવો નાખી વિધિસર ફેરા ફેરવ્યા. કમર-હંસને ભાદર જેવી સ્ત્રી મળતાં પોરસનાં પૂર હાલ્યાં ને દોહો કહ્યો કે :

વડય વિનાં વરિયે નહિ, આવે ભલેને અંત;
ભાદર સરખી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ..

હવે દરબારોને બરાબર લાગ આવી ગયો એટલે કહ્યું કે : "કમરહંસ ! બીજું બધું તો ઠીક પણ હવે તમારાથી આ ભાદરના પેટનું પાણી ન પીવાય. કાંઈ ભાયડાથી બાયડીના પેટનાં પાણી પીવાય ? તો તો ધરતી રસાતાળ જાય ને ! આ સાળું ઓસાણ-ન આવ્યું, નહિતર બીજી કો'ક ગોતત."

કમરહંસ કહે : "થૂ... હરામ છે ભાદરનું પાણી પીવું."

દરબારો કહે : "ન્યાલ થયા. એટલુ જ જો'તું હતું."

જેતપુરના વેપારીઓ તો કહે છે કે અમારી અન્નદાતા તો આ ભાદર નદી છે. હજારો માણસોનો નિભાવ આ ભાદર ઉપર છે જાપાન સુધી જેતપુરને પ્રસિદ્ધિ ભાદરે આપી છે. પ્રભાતના પહોરમાં જેત-પુરની ભાદરનું સૌંદર્ય એક લા'વો લેવા જેવું છે. હજારો રંગરેજ ભાત ભાતની સાડીઓ સૂકવતા જોઈ પચરંગી બાગ ખીલ્યો હોય એમ આખો પટ શોભી ઊઠે છે. લાખા ફુલાણીએ તો એક જ વખત વન ઓઢાડયું ત્યારે જેતપુરના રંગરેજ હંમેશાં આ પટને ફૂલડે વધાવતા હોય છે. એક બાજુ કારીગરના ગુંજ-રવના પડઘા પડતા હોય, બીજુ બાજુ સો સો પાણીઆરીઓ પાણી ભરતી હોય. એક બાજી ધીંસું પાણીએ આવિયું હોય. એમાં આ ભાદર

નાગપદમણીના આડા અવળા વળાંકા લેતી વહન કરતી જોઈ બોલી ઉઠાય છે કે: "વાહ ભાદર તારી નમણાઈ!"

છત્રાવા સોરઠ દેશમાં, નિરમળ ભાદરનાં નીર;
મોટી વસ્તી મેરની, છે દાતારને શુરવીર.

આ ભાદર જેતપુરના પાદરમાંથી રમતી રમતી ઠેઠ ઘેડમાં છત્રાવા ગામને પાદર નીકળીને નવીબંદરે સમુદ્રને મળી. હાલમાં તો આ નદી પણ બુરાવા માંડી છે પણ આજથી સો એક વરસ પહેલાં એમાં વહાણ ચાલતાં અને છત્રાવા તો નાનું એવું બંદર હતું. હજારો ખાંડી માલ છત્રાવાની ભાદરે ઠલવાતો ને જેપુર ધોરાજી ઉપલેટાના વેપારીઓ ગાડાં જોડીને માલ ખરીદવા આવતા. બસો જેટલા જણ અને પચાસ જેટલી બાઈઓ મજૂરી કરતી. દિવસ આખો ઝકોળ બોલતા. પચાસ જેટલી બાઈઓ સવારે હાથતાળીના તાલે તાલે ગીતોના ગુંજારવ કરતી ગીતો ગાતી કે:

માડી મને ભાદરે જાવા દે,
માડી મને ભાદરે જાવા દે;
સરખે સરખી સાથણ્યું ભેળી
ગીતડાં ગાવા દે.

એક દિવસ આ ભાદરના પેટાળમાં પાકતાં એક ચીભડાંની કિંમત ૧૨૦૦ કોરી આંકવામાં આવી હતી:

માણાવદર નવાબ કમાલદીનખાન રસાલા સાથે વાડાસાડા ગામે જઈ રહ્યા છે. ભાદર નદી આવતાં પટમાં રૂપેરી જાજમ જેવી ચળકતી રેતી જોઈ કમાલદીનખાન કહે: "નાખો પડાવ હવે. અહિંથી કસુંબો પીધા વિના ખસે એ બીજા." જાજમું પથરાણી. ઘોડાને ચંદીના પાવરા ચડાવ્યા. ખરલો કાઢી કસુંબો ઘૂંટાવા લાગ્યો. ત્યાં ભાદરના પટમાં ચીભડાનો વાડો કરીને રે'તા કોળીને ખબર પડી કે આતો માણાવદરના નવાબ છે. એટલે એક પોણાક મણનું પાકીને કુરિયા થઈ ગયેલું ચીભડું લઈને આવ્યો ને નવાબના પગમાં મૂકતાં કહ્યું: "બાપુ આપની બીજી બરદાસ તો શું કરૂં? ચીભડું ખાવા જેવું છે."

તરત જ સુધારીને ફોલવા તૈયાર કર્યાં. કસુંબો લઈને ચીભડાંનો નાસ્તો કરતાં કમાલદીનખાન ખુશ ખુશ થઈ ગયા "વાહ બે ચીભડા, ક્યા તેરી લિજ્જત?"

ખજાનચીને હૂકમ કર્યો કે: "આ કોળીને ૧૨૦૦ કોરી આપી દે." ખજાનચી જરા ખંચકાયો કે ચીભડાંનું ઈનામ કાંઈ બારસો કોરી હોય? દરગુજર કરી તો કમાલદીનખાન કહે કે: "સમજું છું પણ આ ભાદર નદી એને કાયમ નિભાવે છે તો હું એક વરસના દાણા ન આપું? આ ભાદરની મનમોટાઈમાંથી એટલું તો શીખવું હતું? જાવ! વળી જાવ પાછા, મારા-ભેળું કામ નથી."

તૂં ભણીઓ ગજરા તણા દોદો કમાલદીન,
બાવનમાંથી બાખીએ કાઢયા અક્ષર તીન

ચીતરાવેણ્ય:- આ નદી ઘેડમાં જમળા ગામના પાદરમાં આવી. જામનગરથી જામબાપુ હજારેક ઘોડેસ્વાર, બસોક ઊંટ સાથે ચૈતર મહિનામાં માધવપુરનો મેળો કરવા નીકળ્યા છે. જમળા ગામના ચીતરા આયરને સમાચાર થયા કે આ રસ્તેથી જામબાપુ નીકળવાના છે તો કહે એક ટંક રોટલાનું રાખીએ. ગામના કહે રોટલાનો તો વાંધો નથી પણ આવડા રસાલાને પાણીનું શું કરવું? ગામમાં પાણીના વાટકીએ વારા છે એક ટંકે એક બેડું આવે છે ત્યાં હજાર ઘોડા અને બસો ઊંટને પાવું શું?

ભડ જમરું ને મેખડી, વીઠલા દેજેમાં વાસ;
આહીં પાણીના પાપીઆને વાં મસા ઠોલે માસ.

ચીતરા આયરે ગામને હાકલ કરી. બે હજાર માણસ હાથમાં કોદાળી પાવડા ને ત્રીકમ લઈ તૈયાર થયું. ઓઝત નદીમાંથી નહેર વાળી બે દિવસમાં જમળાના પાદરનો ખારો કાંઠા સુધી ભરી દીધો. પાણીની રેલમછેલ હાલી.. નામ આપ્યું ચીતરાવેણ્ય.

ઓઝતથી આણી કરી, ખારો ભરચો ખીર,
ઊનાળે આહીર, ચોમાસું કીધું ચીતરા!

જામબાપુનો રસાલો નીકળતાં આડા ફરીને રોકી રાખ્યા. ખૂબ ખાતરબરદાસ્ત કરી. બાપુ હાલ્યા ત્યારે આયરા જામનો ખીતાબ અને હજાર વિઘાં જમીન ગરાસની આપી. જુનાગઢના નવાબને લખાણુ કર્યું કે: "સરહદના જે ગામમાંથી કહો ત્યાંથી હજાર વિઘા જમીન કાઢી આપીએ. મેં જમળાના આયરને ગરાસ આપ્યો છે."

નવાબે જામબાપુની વાતને માન્ય રાખી અને બદલાની જમીન લીધી નહિ. આ જમીનનો ભોગવટો આજસુધી જમળાના આયરો કરે છે.

ઘી નદી :– જામ ખંભાળીઆમાં એક વૃદ્ધ ચારણ્ય ઘીનું પાળિયું વેચવા આવી. સાંજ સુધી તપસ્યા કરી પણ કોઇ ગરાક ન થયું. દી આથમવા ટાણે એક નાના એવા વેપારીને કહ્યું : "ભાઈ, ઘી રાખી લે ને ! ભગવાન તને આમાંથી કમાણી દેશે."

વેપારીએ પાળિયું રાખી લીધું. દિવસ વળ્યો. હજારો ડબાની વખારો ભરાણી. વખારમાંથી ઘીનો નીતાર હાલી ઠેઠ નદીમાં પૂગ્યો. તે દી થી નદીનું નામ પડયું ઘી નદી. ત્યારથી આ દતાણી શાખના લુવાણા વેપારીઓ ચારણો પ્રત્યે ખૂબ ભક્તિ રાખે છે, માન રાખે છે અને જાણે છે.

ગોમતી :– ભાવનગર મહારાજા વજેસંગ આયર રાઘવ ભમરને સાથે લઈ દ્વારકા આવ્યો. સવારે સૌ દાયરો ગોમતી નાવા ગયા. કાંઠે બેસીને લૂગડાં ઊતારતાં મહારાજાએ વાત કરી કે સાવ કોરૂં મોરૂં ગોમતીમાં સ્નાન ન થાય. જે પ્રથમ નાય એ ગુગળી બ્રાહ્મણની નાત જમાડે. રાઘવ ભમરે પેર્યે લૂગડે ધૂબાકો માર્યો ને ગોમતીને કાંઠે ગુગળીની નાતને જમાડી માળીંગા માંડયા ત્યારનો દોહો :

તડ ગોમતીતણે તેં ચરૂ ચડાવીઆ;
ઢાંકયાં ધુમાડે રાજા ને પરજા રાઘડા.

મૂળુ માણેક મરતાં લોક કવિઓ ગોમતીને મોનો છેડો વળાવી મરશીઆ ગવરાવ્યા કે :

ગોમતીએ ઘૂંઘટ તાણીઆ, રોયા રણછોડ રાય;
મોતી હતું તે રોળાઇ ગયું, માણેક ડુંગરમાંય.

મેમતી :– પોરસાવાળાના પાદરમાં જેમ એક ચારણ્ય તણાઈ જતાં ચારણ ગાંડો થઈ ગયો ને વારીવારી નદીને કાંઠે આવીને કહે છે કે :

"કામણ–ગારૂં કોઇ પાદર તારૂં પોરસા."

એ પ્રમાણે આ મેમતી નદીમાં કાના નામે ચારણ તણાઈ ગયો એની પાછળ એની ચારણ્ય ગાંડી થઈ ગઈ. સાંજ સવારે મેમતીને કાંઠે આવીને દુહા કહેતી :

માણસ મારી મેમતી, તારા દલમાં નહિ દયા;
નેસડે નેસડે નીકળી, કાનો ચારણ કયાં ?
મર ઘોજારી મેમતી, ડાકણ્ય ઉત્તર દે;
માંકુ રીસાણી માદણે; કાનો હોય તો દે...

ટીલોરી :– આ નાની એવી નદી કેશોદ પાસે આવી. બહુ પહોળી નથી. તરવરીઓ જુવાન ઠેકી જાય એટલી પહોળી છે. પણ ચોમાસામાં છેલ આવતાં કાંપ બહુ પડે, એટલે માણસ ઢોર જે ઊતરે એ ખૂંચી જાય.

સેગરસ ગામના લધારામ કવિ ભાદરવે મહિને બેનની પસલી લઈને જાય. ખભે ઘઉંનું ખાંડણું, સૂરતી અતલસનું કાપડું ભથડી ખંભે નાખી છે.

બેનનું ગામ ટીલોરીને સામે કાંઠે છે એટલે ઊતર્યા વિના છૂટકયો નહિ. લધારામ ટીલોરીમાં ઊતર્યા એવા છાતી સમા ખૂતી ગયા. બથોડાં લઈ લઈને સાંજ વેળા માંડ નીકળ્યા.

બેન રાહ જુવે છે કે ભાઈ હજી સુધી કેમ ન આવ્યો ? દિવસ આથમવા આવ્યો છે. ગામને ગોંદરે વાટ જોતી બેન ઊભી છે. ત્યાં લધારામને ગારાથી બંબોળ આવતા જોયા. બેને હડી કાઢીને પૂછયું : "ભાઈ, અત્યાર સુધી ?"

લધારામ કહે : "રસ્તામાં એક બેન આડી ફરી કે 'લધા ! આજ તને રાત રોકયા વિના નહિ જાવા દઉં', હાથે પગે લાગીને માંડ રજા લીધી."

બહેન કહે : "એ વળી બેન કોણ ?"

લધારામ કહે :

'ત્રણ હાથની ટીલોરી, ઝાઝો ગારો ઝીંકયો;
લધારામને ખંભે ખડીઓ, રોંઢા સુધી રોકયો.
ટીલોરી પગ તરી હાલજે, કાં ગોતજે આરો;
પાણી તો છે પીંડી સુધી, પણ ગળા બૂડ છે ગારો.
ભાદર ઓઝત નદિયું ભારે, એનું ગારૂં ઢીલું;
ચોમાસાના ચાર મહિના, આ ટીલોરીને ટીલું.'

આમ દરેક નદી પાસે કાંઈ ને કાંઈ પ્રસંગ મળી આવે છે.

સૂર્યપુત્રી તાપીનું તાંડવ

ગભરુ ભડિયાદરા

ભાલમાં કાંતો દુકાળ ને કાંતો મોળું વરસ ઉપરાઉપરી આવ્યા કરે ને બાર મહિને લબાચા લઈ સૂરત ભણી જવાનું; કમાને આ ગોઠતું નહોતું. તેથી તે સુરતમાં બે વરસથી ઠરીઠામ રહી દૂધ–પાણી કરી ખાતો હતો.

ત્રણ દિવસથી અનરાધાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. આજે માંડ ઉઘાડ કાઢ્યો છે. ત્રણ દિવસથી ઢોરને ખીલો ખાઈ ગયો છે. બાંધ્યા બાંધ્યા ઢોરને વેચાતું ઘાસ ખવડાવવું કેટલુંક પરવડે? આજુબાજુના મેદાનો અને ખેતર–પાળીએ જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી ભરેલાં છે. ઢોર મોઢું કેવી રીતે નાખે? અને તેય પાછો ઉપરથી દોધમાર વરસાદ...'

આજે ગાયો–ભેંસોના ગાળા છૂટયા છે. કમો સ્ટેશન ભણીના મેદાનોમાં ઢોર મોઢું નાખે એવી દાંતી છે તેથી ચારવા ગયો છે. એની સાથેના બીજા ગોવાળોનાં પણ ઢોર છે. ત્રણે જણ સ્ટેશન નજીકની વરાછારોડની હોટેલમાં એક બીજાના ઠોળ–ઠઠ્ઠા કરતા, ગામ–ગપાટા હાંકી રહ્યા છે ત્યાં તો રોડ ઉપર ઉગ–મણી દિશામાંથી પાણી આવવા લાગ્યું. બધાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. બધાએ માની લીધું કે આ તો રેલ છે, કમાને થયું કે તાપીના વાંહ(સ) જળ વાતું કરતા ભેડા – ભેખડો ઓળંગીને પાણી કેવી રીતે આવ્યું? માન્યામાં નહોતું આવતું કે આ રેલ છે. વળી થયું કે આવી આવીને આવશે તોય કેટલું પાણી આવશે? બહુ તો ઢીંચણ સમાણું પાણી આવશે ને પછી ઓસરી જશે. પણ પાણી તો ધીરે ધીરે વધવા લાગ્યું.

હોટેલ ને એક પછી એક પગથિયાં ડૂબવા માંડયાં. ત્યાં તો કમો ચેત્યો અને મેદાનમાં જઈને પોતાનો માલ નોખો પાડી છાપરા ભણી હાંકવા માંડયો. કમો માલને રોડ ઉપર લાવ્યો ત્યાં તો પાણી સાથળ સાથળ સમાણાં થઈ છાલકો દેવા લાગ્યાં. જેમ જેમ પાણી વધવા માંડયું તેમ તેમ કમે ઢોરને ઉતાવળથી હાંકવા માંડયાં. તાણ વધ્યું. પાણી કેડ સમાણાં થયાં ને ઢોર તાણમાં પાછા પડવા લાગ્યાં, જેમ નદીમાં તણાય તેમ. કમાનું છાપરું અહીંથી ચાર – પાંચ ખેતરવા છેટે હતું. કમે પાણી ડોળતાં ડોળતાં ઢોરને લગલગાવવા માંડયા પણ પાણી કેડ ઉપરવટ થઈ ગયું એટલે કમાને સૂઝયું કે મિલના ઊંચાણવાળા કંપાઉન્ડમાં ઢોરને ઘૂસાડી દઉં તો ફાવી જઉં. જ્યાં ઢોરને કંપાઉંન્ડમાં પૂર્યા કે ચોકીદારે ગાળો દઈ ઢોર મારી મારી પાછાં કાઢયાં. હવે કમાને બૈરી–છોકરાં ને ઘરવખરીની ચિંતા પણ ઘેરી વળી. તેણે સાવધ થઈ પૂર સામે બાથ ભીડી. પૂરનાં ધસમસતાં પાણી છાતી સમાણાં થવા આવ્યાં અને તાણ કહે મારું કામ. આજુબાજુના ઝૂંપડાવાળા ગરીબ–ગરબાં જે હાથવેગું થયું તે લઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર ઊંચાણવાળા ભાગ ભણે ભાગવા માંડયાં. ઝૂંપડા ડૂબવા લાગ્યાં, પડવા લાગ્યાં.

આ બાજુ લખમીએ અને બે અધરોટિયા છોડી–છોકરાએ ઘરવખરી નજીકની નિશાળમાં નાખી ને વાછરું–પાડાં નિશાળની બારીના સળિયે ઓસરી ઉપર મજબૂતીથી ચળચૂકથી બાંધી દીધાં. પણ જ્યારે પૂરે માઝા મૂકી અને પાણી ઓસરીમાં ને ઉંબરામાં આવી જવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યારે તે ચેતી ગઈ અને લબાચા ઊંચકીને છોકરા સાથે નજીકના બંગલા પર ચડી ગઈ. લખમીનું કાળજું ભયનું માર્યું ફડ ફડ થતું હતું. તેને થયું કે કમા અને ઢોરનું શું થયું હશે?

આ બાજુ કમાએ ઢોરને બચાવી લેવા ભેંસો અને ગાયોના બરડામાં બબ્બે લાકડીઓ ભફડકાવી, તેથી સામે પૂરે ત્રાંસા ત્રાંસા આગળ ધપવા લાગ્યાં. કમાએ તેની વહાલી શેરા ગાયનું પૂછડું પકડી લીધું અને તરાંમના પાણીમાં ખેંચાતા ખેંચાતા આગળ વધવા માંડયું. હવે છાપરાં ખેતરવા–દોઢ ખેતરવા

દૂર હતાં પણ પૂર કારી ફાવવા દેતું નહોતું. પાણી તો ગળકબૂડિયાં થઈ ગયું હતું અને તેમાંય અધૂરામાં પૂરું ભારે તાણ.

માલને આટલે લાવતાં લાવતાં તો કમાને નેવાનાં પાણી મોભે લાવવા જેટલી મહેનત પડી. તેની મૂંજીની બે વરસની વાછડી ઢોરના ગોટામાંથી વિખૂટી પડી ગઈ અને તણાવા લાગી. જો કમો તેને બચાવવા જાય તો આ પાંચ ભેંસો 'ને પાંચ ગાયોને ખોવે અને પોતાનું જાનનું પણ જોખમ વહોરે. વાછરડીને તણાતી સગી આંખે જોઈ તેનું હૈયું કોરાઈ રહ્યું. તેને બચાવવામાં તેના હાથ હેઠા પડયા. હવે તેના છાપરાં નજીક તે આવી ગયો. તેણે નજીકના બંગલાના કંપાઉન્ડમાં ઢોરને પૂર્યાં, અહીં પણ પાણી માથોડું ઉપરવટ થઈ ગયું હતું. તારનું કંપાઉન્ડ મજબૂત હતું તેથી ઢોર તણાઈ જાય તેવી સ્થિતિ નહોતી. કંપાઉન્ડમાં કાંટાળા તાર સાથે અથડાઈ અથડાઇ ઢોર તરવા લાગ્યાં.

કમો થાકીને ઠૂસ થઈ ગયો હતો; તો પણ બાથોડિયાં ભરી રહ્યો હતો. દોઢ-બે કલાકમાં તો પૂર બબ્બે માથોડાં થઈ ગયું હતું. કમો થાક અને ટાઢથી ઠીંગરાઈ ગયો હતો પણ કહે કોને ? તેને તેની શેરા ગાય ગળેથી વછૂટતી નહોતી. શેરા જો તણાઈ જાય તો તો...! ઢોર બંગલાના કંપાઉન્ડમાં પાણીમાં તરી રહ્યાં હતાં; કમો પણ ઢોરનાં પૂંછડાં ઝાલી ઝાલી. બંગલાવાસી લોકોએ ઉપરથી કહ્યું—"તું હવે ઉપર આવી જા." પણ કમો કેમેય માનતો નહોતો. વળી તેઓ ફરી બોલ્યા-"હવે તું ઉપર આવી જા, ઢોરનું જે થવું હશે તે થશે, જાન બચશે તો..." એમ કહીને દોરડું કઠેડા સાથે બાંધે છે, લટકાવે છે. પણ કમામાં દોરડેથી ઉપર ચડવાની સધરામત નહોતી રહી; તેના હાથ ઠીંગરાઈ ગયા હતા. અરે ! માથેથી તેનું મધરાશિયું (પાઘડી) પણ તણાઈ ગયું હતું.

ઉપરના પુરુષોએ દોરડું લટકાવી ખેંચી લેવાની ઈચ્છા બતાવી પણ કમો ન માન્યો. ત્યાં તો સામેના બંગલામાં લખમી અને છોકરાંને જોવાં અને જીવમાં જીવ આવ્યો. લખમીનો જીવ ચિંતા કરી કરી કયારનો તળાવે ચોંટી ગયો હતો. હવે કમાને જોઈ તેના ખોળિયામાં પ્રાણ પ્રોવાયો. તેણે લાંબો હાથ કરી કહ્યું–"ઝટ ઉપર સ(ચ)ડી જાવ, મૂઆ ઢોર તણાઈ જાય તો;-ચ્યમ કાંઈ ઈની વાંહે મરી જવા સે ? જીવ બંસાવી (બચાવી) લ્યો, પંડ હશે તો ફરીથી રળતા મળશું."

કમાને કોંટો ચડયો અને રાંઢવું ઝાલી, આવલાં મારતો અડધે ગયો પણ આગળ વધવાની ત્રેવડ ન રહી. ઉપરવાળા ખેંચવાની વાત કરવા લાગ્યા ત્યાં તો કમાને ફરીને કોંટો ચડયો અને કોઈ વઢાણે ઉપર ચડયો ખરો, બંગલાવાળા માયાળુ હતા. તેમણે તેને પહેરવા ધોતિયું અને પહેરણ આપ્યાં. કમો આ પહેરી અરીસા આગળથી પસાર થયો ત્યારે તેને આ જોઈ મનમાં હસવું આવ્યું–આટલી આફતમાં પણ, તે "હે ઠાકર, હે માતાજી, તું ભેરુ રહેજે, અમે તો ભોળિયા, ધાનખાયા માનવી છી. નકળંગ તું લાજ રાખજે." એમ બોલી સગડીએ તાપવા બેઠો.

બહાર ઢોરની કસોટી થઈ રહી હતી. આજ તો દોણા વગર ઢોરને આરો પડયો. ચારેકોર ધસમસતાં પૂરનાં પાણીનું સામ્રાજ્ય છે ! તાપીનું તાંડવ આખા શહેરમાં શરૂ થઈ ગયું છે. કાળપ ઢળી કે ભયંકર ખાવા ધાય તેવો સૂનકાર વ્યાપી ગયો છે. સુરત આખું તાપીના પૂરમાં ડૂબ્યું છે, સૂનકાર અને અંધકારમાં ડૂબ્યું છે.

કમાને આટલો બધો થાક હોવાં છતાં ઊંઘ ઉસાળિયો કરી ગઈ છે. તે વારંવાર બંગલાની કઠેડાથી ઢોરને જોયા કરે છે. તેની ગાયો-ભેંસોનું દુઃખ જોઈને તેનો આત્મા કકળી ઊઠયો છે. ઢોર તરે છે. બંગલાવાળાએ તેને ખવડાવ્યું પણ એને કયા સુખે અનડાં ભાવે ? બારીમાં બેઠાં બેઠાં કાળજા પર હાથ મૂકી એ થોડાં ઝોંકા ખાઈ લે છે, તેની નજર ઢોર ઉપરથી ખસતી નથી. સવાર પડી પણ પાણી માગ નથી દેતું. પૂરનું સામ્રાજ્ય બે દિવસ અને એક રાત રહ્યું ! પછી પાણી ધીરે ધીરે ઓસરવા માંડયાં, અને ઓસરી ગયું ત્યાં સૂરતની સૂરત બદલાઇ ગઈ હતી. જેમ જેમ પાણી ઓસરતું ગયું તેમ તેમ સૌના

જીવમાં જીવ આવવા લાગ્યો. લખમીની આશા બંધાવા લાગી. તેને પણ સામે બંગલે બેઠાં બેઠાં જાગા–મીટા થયાં હતાં.

પૂર ઓસર્યું અને ઢોરના પગ ભૂમિ પર અડવા લાગ્યા પણ પેટવાળ સુધી તો કાંપ–રાબડી હતી, તેમના પગ તો જમીનને અડયા પણ ઊભા રહેવાની ત્રેવડ હોય તોને ? દૂઝણાં ઢોરને બબ્બે દિવસ અને એક રાતના દોહ્યા વગર આરા પડયા અને ભૂખ્યે કડાકા થયા. આઉ તો આંચળે અડો કે તડાતુંબ–હમણાં ફાટવા કે તૂટશે.

જેવાં ઢોરોએ જમીન ઉપર પગ મૂકયાં કે તરત ટપોટપ ઢળવા લાગ્યાં. કમાની ચિંતા વધવા લાગી. તેનું હૈયું હવે હાથ ન રહ્યું અને તે કાછડો વાળી, દોરડું ઝાલી કાંપમાં ખબકાણો. ઢળી પડેલાં ઢોરને જોઈ એકવાર માથે હાથ દઈ; હૈયું ખાલી કરવા પોકે ને પોકે રોવા માંડયું. ત્યાં તો સામે લખમીએ ઢીઢયારીને રોવા માંડયું, પછી છોકરાનું તો ધીરજ રાખવાનું શું ગજું ? ઘડીક તો કાળો કજળાટ ને કળાહોળ થઈ રહી. કમો ચેત્યો અને સાવધાન થઈ, આંસુ લૂછતો શેરા ગાયને માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યો, વળી તે ભૂખ્યે બેપડ વળી ગયેલ ઢોરને એકીટશે જોઈ રહ્યો. ઢોરની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. ગોખલામાં દીવો તગતગે તેમ આંખો તગતગી રહી હતી.

ધીરે ધીરે રાબડી તણાઈ જતાં ઢીંચણ ઢીંચણ સમાણો કાંપ રહ્યો. સામે બંગલેથી લખમી ઊતરીને આવી. કમાએ સૌથી પહેલાં ભેંસોના તૂટું તૂટું થતા પખાલ જેવા આઉમાંથી દૂધ નીંદોવી નાખવા માંડયું, ભેંસો તાણને લીધે તારની કાંટાળી વાડ સાથે અથડાઈ–કૂટાઈ હતી તેથી આઉ–આંચળમાં ચીરા પડી ગયા હતા. આંચળ ઝાલવાથી તેમને પીડા થતી હતી, પણ વગા વગા એણે દૂધ નીંદોવી નાખ્યું. એટલામાં તો જાણે દૂધે ભરી તળાવડી ? ખીરમ ભેંસ તો સાવ ટીંબો થઈ પડી. બીજાં ઢોરને ધીરે ધીરે કળ વળવા લાગી. પણ મૂંઝવતો સવાલ હતો કે અબઘડી ઢોરની ચારાની અને પાણીની સવડ કેમ કરવી ?

લખમી ખાણુ–દાણનાં તગારાં ભરી લાવી. ઢોરની આગળ તગારાં મૂકે છે પણ ઢોર સૂંઘતાંય નથી. એ મડાંમોં થઈને પડયાં છે. કમાએ શેરાને છાપવું ભરી ખાણુ જડબું ફાડી ઓરી દીધું ને તે જડબું હલાવવા લાગી. આવી રીતે ધીરે ધીરે બધાં ઢોરને ખવરાવ્યું ને પછી આપમેળે ખાવા લાગ્યાં. જેવું દરેકના પેટમાં અઢી શેર ત્રણ શેર ખાણુ પડયું કે પૂંછડાં હલાવવા લાગ્યાં, આંખોમાં તેજી આવવા લાગી; કીકીઓ ફરવા લાગી. અને ચામડી પાણી જેમ તરવરવા લાગી. પણ હવે ઢોરને પાણી કયાંથી પાવું ? નજીકનો કૂવો તો કાંપથી પૂરાઈ ગયો છે. રોડ પરનાં નળ હજુ ચાલુ થયા નથી. લખમી ને કમો નજીકના ખાડામાંથી જરા આછર્યાં પાણીમાંથી તગારાં ને દેગડાં ભરી લાવવા લાગ્યાં. ઢોરને સાંતે કોઠે દીવા થયા. પછી બેયે કમરકસીને માંડયાં પૂંછડાં પકડી ઊભા કરવા.

ઢોર હામકોય ઉધામો જ ન મારે. પછી કમો ને લખમી કેટલુંક બળ કરે ? જણનારીમાં જોર નહીં તો એકલી સુયાણી શું કરે ? બેયે રોટલા ખાઈને પછી ઊભા કરવા વિચાર્યું. લખમીએ બંગલામાં પોતાના પ્રાઈમસ ઉપર આળામાળા રોટલા ને મગની દાળ કરી કમા અને છોકરાંને ખવરાવ્યું. વળી પાછાં બપોર પછી બેયે કમરકસી, કમો પૂંછડું ઝાલે અને લખમી હડો ઝાલે. એમ માંડ માંડ ખળભંગ થઈ ગયેલાં ઢોરને ઊભાં કર્યાં.

પછી તો સૌ ભરવાડો પોતપોતાના કામમાં પરોવાઈ ગયા ને મળ્યાં ત્યારે એકબીજાનું તણાયાની, નુકસાનની વાતો કરતાં આંહવાળી જેવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ તો સાવ બાવા ગઈ ગયા હતા. તેમનાં ઢોર તણાઇ ગયાં હતાં. દુ:ખ ને સુખમાં સૌને સ્વજનો સાંભરે. પણ નહોતો વાહનવ્યવહાર કે નહોતો સંદેશાવ્યવહાર, શું કરે ? સૌ ભરવાડો બંગલાવાળાના ગુણગાન ગાતા થાકતા નહોતા. નિશાળની બારીના સળિયે બાંધેલાં કમાના વાછરું બચી ગયાં. પણ એક પાડી તણાઈ ગઈ. એકાદ દિવસ પછી તો પૂરગ્રસ્તના ઢોરો માટે ઘાસની ગાંસડીઓ પણ મળે છે. કમાના ઘરમાં હવે એક દનૈયાનો લોટ હતો.

કમાને સાંજકના સ્ટેશન, બજાર તરફ જવાની ને જોવાની તલપાપડ થઈ આવ્યો. તે કાછડોવાળી ઊપડયો તે કાંપ ખૂંદતો ખૂંદતો વરાછા રોડ પર ગયો. રોડ ઉપર હાલવા માંડયું તો સાથળ સાથળ સમાણી કાંપની રાબડી હતી. તે માંડ માંડ સ્ટેશનના ગરનાળા સુધી ગયો પણ રોડ પર ચકલું ય ફરકતું નહોતું. બંગલામાં રહ્યા રહ્યા કેટલાય લોકો અવદશાને નિહાળી રહ્યા હતા. રોડની બંને બાજુના ગરીબ વસતીના ઝૂંપડાંમાં ઊથલપાથલ થઈ ગઈ હતી. ઝાડવાં પર રેલમાં ઘસડાઈ આવેલા ઝાંખરાં ને જાળાં વળગી રહ્યાં હતાં જે પૂરની નિશાનીની ચાડી ખાતાં હતાં. તારના કેટલાક થાંભલા વાંકા વળી નમસ્કાર કરતા હતા તો કેટલાક તદ્દન ઘોડલો વળી ગયા હતા.

કયાંક કયાંક મરેલાં પશુઓ ફૂલીને ફૂટબોલ થઈને વિચિત્ર આકારો ધારણ કરી પડયાં હતાં. તેમની ચામડી ભડથું કરેલા રીંગણા સમાન ફાટી ગયેલી હતી. મળ તેમજ પેશાબ દ્વારા અને મોઢામાંથી દુર્ગંધે દાટ વાળ્યો હતો. તેમાં કયાંક કયાંક મર્યા પછી પણ ભૂખ્યાડાંસ કૂતરાં તેમના પર વેર વાળી રહ્યાં હતાં. કોઈ સડક વચ્ચે ઢીમચું થઈને પડયાં છે તો કોઈ ગટરમાં ઊંધે કાંધ ગોથું ખાઈ ગયેલાં પડયાં છે. તેમની દુર્ગંધના ત્રાસથી માથું ફાટી જતું હતું. કમો દુર્ગંધ સહન કરી શકતો નહોતો. આગળ જતાં તેની જ મુંજીની વાછડી ઊંધું ગોથું ખાઈને પડી છે. આ દૃશ્ય તેનાથી કેમ સહન થાય! તેને કંપારી છૂટી ગઈ અને તે ઉતાવળે ડગ માંડી ચાલતો થયો, પણ તેનું હૃદય આળું થઈ ગયું.

સ્ટેશનના ગરનાળા હેઠે એક માણસની નગ્ન લાશ પડી હતી. એ જોઈને કમો હેબકાઈ જ ગયો. અને બે ડગ પાછો પડયો. માણસનું માથું કાંપમાં ઘૂસી ગયું હતું અને પગ વિચિત્ર રીતે પહોળા થઈ ગયા હતા. કમાને ક્ષણભર તો કંપારી વછૂટી ગઈ. તેને મન થયું માણસની આ દશા? તે મનોમન ભગવાનને ગાળો દેવા લાગ્યો. બાજુની અનાજ અને ખાણુ-દાણુની વખારમાં પાણી પેસી ગયું હતું, તેથી બધું સડીને સોથ વળી ગયું હતું. અને તેની દુર્ગંધથી માથું ફાટી જતું હતું.

તે જ્યાં સ્ટેશન નજીક ગયો ત્યાં તો કાંપ કાંપ ને કાંપ હતો. જ્યાં ચાલુ દિવસોમાં પડયો બોલ કાને સંભળાતો નથી ત્યાં સ્મશાનશાંતિ હતી. જ્યાં અવર-જવરનો પાર નહોતો ત્યાં સૂનકાર આંખો પહોળી કરી પડયો હતો. તે ઠેઠ સ્ટેશન પર ગયો. ત્યાં ગરીબડાં લોકનું કીડિયારું ઊભરાયું હતું. તેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યાં ટળવળતાં હતાં ને પડયાં પડયાં પડખાં ઘસતાં હતાં ને કયાંક કયાંક ઝવડતાં પણ હતાં.—આવી સ્થિતિમાં પણ—આમ ભૂખ્યા લોથ થઈ પડયાં હતાં તેવામાં એકાએક હેલિકોપ્ટરનો ધમધમાટ તેમને સળવળાવે છે. હેલિકોપ્ટરે તદ્દન નીચે આવી પૂરી, બિસ્કિટ, ચેવડો વગેરેના પડીકાં અને લૂગડાંના બાચકાં ફેંકવા માંડયાં. ત્યાં તો સૌના ટાંટિયામાં જોર આવી ગયું અને ઉપરા ઉપરી પડી ગીધને પણ શરમાવે તેવી ઝૂંટાઝૂંટી—ખેંચા—ખેંચી કરી ઝઘડવા લાગ્યાં.

કમાનું પણ મન હાથ ન રહ્યું. તેણે પણ ઝંપલાવ્યું અને ગડદા-પાટુ મારી મારી ઠીક ભેગું કરી લીધું; પણ પાછો વિચાર આવે છે કે શું આપણે માણસ છીએ કે કૂતરાં? તેણે ભેગું કરેલું બધું ફેંકી દીધું અને આંખો બંધ કરી એકદમ રેલવે સ્ટેશનની બહાર નીકળી ગયો. તેને થયું કે આ જ જીવતું જાગતું નરક નહિ?

સ્ટેશનની સામે આટલી હોનારતમાં પણ અડગતાથી તારાજી નિહાળતા લોખંડી સરદારના બાવલાને તે મનોમન વંદી રહ્યો. *

---

* ૧૯૬૮ની રેલની વાત.

સહજ સંભ્રમા ભાદર

રતિલાલ છાયા

ભાદરનું નામ જ્યારે જ્યારે સાંભળું છું, ત્યારે એક ન સમજાય એવો ભાવ હૃદયમાં જાગે છે. ક્યારે એ મારા જીવનમાં પ્રવેશ્યા હશે અને કેવી રીતે એ મારા લોહીના ધબકાર સાથે વણાઈ ગયા હશે તેની કશી સ્મૃતિ રહી નથી ! છતાં એ ભાવો અપરિચિત કે નિગૂઢ લાગતા નથી. અમ બે ભાઈ–ઓનો જન્મ ભડમાં. ભડ મિત્રાળા અને દેરોદર, ગોસાબારા અને માધવપુર પોરબંદર રાજ્યનાં જૂના સુપ્રસિદ્ધ ગામો. આ પ્રદેશ વચ્ચે ચોમાસામાં ભાદર લહેરાતી, લહેરાતી, આસપાસની ભૂમિને રસકસ ભર્યા કાંપથી સમૃદ્ધ કરતી, નવી બંદર પાસેના ભાદર રેકલેમેશન પૂલ નીચેથી પસાર થઈને સમુદ્રમાં ભળી જાય છે; અને ચોમાસું ઊતર્યે તેની કાળી માટીથી છવાયેલો વિશાળ, બૃહદ્, પાળા ન બાંધી શકાય એવો ક્ષેત્ર-વિસ્તાર, ધાન્યની લલાથી શોભાયમાન બની રહે છે. પ્રથમ જ હેલમાં જો પહેલો ઊગાડેલો પાક નષ્ટ થાય તો ત્યાં શિયાળો આવતાં પાછળથી ગૂંધળી જુવાર અને ઘઉં ચણાના ખેતરોથી આ પ્રદેશની હરિયાળી હસી ઊઠે છે.

આવા આ કાંઠાળ ઘેડ પ્રદેશને એક વિશિષ્ટ ગ્રામજીવન છે. ભાદરની રેલને લઈને ચોમાસાના ચાર મહિના આ આખો ય પ્રદેશ જલબંબાકાર બની જાય ! ઊંચા ટેકરાઓ ઉપર બાંધેલાં ગામો પાણી વચ્ચે બેટ જેવાં બની જાય ! બધો માર્ગ વ્યવહાર ખોરવાઈ જાય ! પાકા રસ્તા જ બાંધી ન શકાય અને બાંધ્યા હોય તે પણ ધોવાઈ જાય ! આ કાંઠાળ પ્રદેશના પહોળા ધૂળિયા વિસ્તારમાં સૂર્યાસ્ત પછી જાણીતો મોટરડ્રાઈવર પણ રસ્તો ગુમાવી બેસતો.

ચોમાસાના બે મહિના સુધી, એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય કે એક ઘરથી બીજે ઘર જવું હોય તો ઘણીવાર નાની હોડીઓનો કે ખાટલાનો ઉપયોગ કરવો પડતો. કાળે ઉનાળે જ્યારે પાણી ઓસરી જાય ત્યારે માઈલો સુધી પીવાનું પાણી લેવા જવું પડે ! ખોદેલાં નાના તળાવો પણ પૂરને લઈ પુરાઈ જાય અને તેનાં છીછરાં ડહોળાં પાણીથી લોકોને ચલાવવું પડે. આ પ્રદેશનાં અનારોગ્યભર્યાં પાણીથી ચામડીનાં દર્દો થાય, રૂંવાડે રૂંવાડે તાર જેવાં ઝીણાં જંતુઓ વેદના જગાવે. મને યાદ છે કે ભાદરનો આ પ્રદેશ છોડયા પછી લાંબે વખતે મારા વયોવૃદ્ધ પિતા વાળાના દર્દથી પીડાતા હતા. પ્રકૃતિની આવી અવકૃપા વચ્ચે યે માનવ ચેતના ભાદરને છોડી શકતી નથી, એને કિનારે વણઝાર સમૃદ્ધ થતી રહી છે.

જ્યારે જળઝીલણી અગિયારસ આવે, તેમજ માધવરાયજીનો લગ્નોત્સવ ઉજવાય ત્યારે લોકમેળાથી આ પ્રદેશનો મનખો રણઝણી ઊઠે. ભાદરની માટીની ધૂળની જગ્યા અબિલગુલાલ લે અને પાઘડીઓના સમૂહ ઉપર, ફૂમતાળાં કેડિયાં અને મોરવાળી ચોયણી ઉપર ગુલાલની વર્ષા થાય. વર્ષમાં બેવાર ભરાતા અને મર્દાના દાંડીઆ રાસથી શોભતા માધવપુરના આ લોકમેળામાં ભ્રૂ-વિલાસે અજાણી લોકનારી પણ તેની નેત્રપલ્લવીને પોતાના માનીતાને જોઈને નમાવી રહે. કૃષ્ણ–રુકિમણીના મિલનની આ પ્રણયભૂમિ, મહેર નરનારીના નયન કટાક્ષે ફરી સજીવન બનતી ભાસે. આ લોકમેળાનો પ્રત્યેક જણ કૃષ્ણ બની જાય અને મહિયરી રાધા. પરંતુ જ્યારે માધવપુરની ભદ્ર-સમાજની નારી મોતીની હિંડોણી ઉપર શ્રીફળ તથા આસોપાલવ ભરેલી જલઝારીને લઈને માધવરાયજીને મંદિરે જવા સરઘસમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેઓ જાણે દ્વારકાની ભદ્ર યાદવનારીઓનું રૂપ ખડું કરી, કૃષ્ણના પૂર્વ તથા ઉત્તરકાલીન જીવનનો હૂબહૂ ચિતાર આપી રહે.

આવો છે મહિમા ભાદરના મુખ આગળના આ પ્રદેશનો; જ્યારે ભાદરનો મૂળ આગળનો પ્રદેશ કંઈક જુદું જ ચિત્ર ખડું કરે છે : મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના લગભગ ૩૪૦ મીટર ઊંચા ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી ભાદરનો ઉદ્ભવ થાય છે. ત્યાંથી તે નવીબંદર

સુધીમાં અનેક સંભ્રમો લઈને તે સમુદ્રને ભેટે છે. જેતપુરની માયાવી નગરી આગળ જ્યારે ભાદર વળાંક લઈને રેલવેના પુલ નીચેથી પસાર થાય છે ત્યારે બેમાંથી કોણ કોનાથી વધારે શોભે છે તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે! નદી અને શહેરનું એક એક સંતૃપ્તિકારક મિલન, સહઅસ્તિત્વ જાણે કે આપણી નજરને ભરી દે છે.

મૂળ પાસેનો આ ભાદર કાંઠો કાઠીઓની એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને ઉકેરતો નજર આવે છે. શરૂઆતના ભાદરના એ હળવા વહેણમાં જાણે કાઠીઓના ઘોડાંના ડાબલા હજુય સંભળાય છે.! ભાદરથી પોષાયેલી આ સમૃદ્ધ ગ્રામ સંસ્કૃતિએ કાઠીજીવનમાં કસબ અને કલા કારીગીરીની બેનમૂન ચીજો ઉત્પન્ન કરેલી છે. છેક દોતકલમ અને પોપટ લાકડીથી માંડીને ઘરના મુખ્યખંડની પછીતપાટી સુધી એની શૃંગાર–ગાથા પથરાયેલી છે. કાઠી ભરતગૂંથણ અને મોતીની બનાવટોથી આખુંય કાઠીજીવન હર્યુંભર્યું બન્યું છે તેમાં ભાદરનો ફાળો ય નાનોસૂનો નથી! પશુઓના શણગારો, વેલડાંની ઝૂલ, રાચરચીલું, માનવજીવનની સુવિધા અને સમૃદ્ધિનાં સાધનો, ભાતીગળ પથ્થરિયાં મોતીની ગૂંથણીથી અને ભરતગૂંથણનાં શણગારોથી મ્હોરી ઊઠેલાં એ ભાદરકાંઠાના ગામડાંઓ ભાદરને આભારી છે. કાઠીસહજ નારીબહુમાન, કાઠિયાણીના ફૂલ જેવા મીઠડા બોલ, એનો જાજરમાન પહેરવેશ, ત્યાંના ઘોડાની સિંહયાળ સમી દેશવાળી અને હણહણાટી, ચાકળા, ચંદરવા અને ઝુલ, તલવારની અલંકૃત મૂઠો, ગાંદલાં, રજાઈ અને ગાલમશુરિયાં, લાખના રંગે રંગાયેલા ઢોલિયા, હિંડોળા અને સાંગામાચી–કેમ ભાદરનું પ્રતિબિંબ નથી? રંગની પસંદગી ભાદર કાંઠાના લાલપીળા પંખી અને પતંગિયાઓએ અર્પી છે તો વેલબુટા સીધે સીધા ભાદરની વનસ્પતિનું પ્રતિબિંબ છે! મોતીની ચડઉતરઅને પ્રવાહીતા ભાદરના વહેણને નિહાળી નિહાળી, એને આત્મસાત કરી ઉદ્‌ભવેલાં નથી લાગતાં શું? ગાય, ભેંશ અને ઘોડાંમાં ભાદરની ભદ્રતા છે તો તલવાર ખાંડાના ખેલમાં એની ભીષણતા પણ ઊતરેલી જોવા મળે છે!

લોકમાનસે આ નદીને "ભાદર" નામ કેમ આપ્યું હશે! સૌનું કલ્યાણ કરનારી, "ભદ્રા" એવા શબ્દથી ઉપરથી "ભાદર" આવેલું સૂચવાય છે. આ ક્રમમાં આપણે લોકભાષાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર પણ પામીએ છીએ. 'ભાદર'માં ભરાઈ જાય એવો શબ્દ છે! અને આ નદીએ પણ લોક ભાષાને કેટલા શબ્દો આપ્યા છે: ગામડાનાં લોકો પાણી ભરવાનાં માટીનાં કે ધાતુનાં મોટા વાસણને 'ભાદરવો' કહે છે! પાણીના વિશાળ પુરવઠા ઉપરથી જ. અને કદાચ મૂળે લોકભાષાના આ શબ્દ ઉપરથી પ્રેરણા લઈને છેક મધ્ય સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિથી શરૂ થઈ નવીબંદર સુધીના મૃણમયપાત્રમાં લહેરાતી આ નદીને 'ભાદર' કહીને સંબોધી તો નહિ હોયને?

રુલાણી શેતલ

ચોપટ ઊભી શેરડી, ઘઉં ઘેરા ઘમસાણ;
બળતો ઊગારે બાજરો, ઇ શેતલ એંધાણ–૧.
વારી તો વરસાવતાં, માંડવિયુંના મે;
કાળ દુકાળે કામનાં ખાંપ્યાં ખૂટે શે–૨.
ધૂના તો સૂનાં નહીં, મઘયું રેલે મચ્છ;
મન ગમતી જ્યાં મેખિયું, ધન્ય ધેનુ, ધન વચ્છ–૩.
એલીમાં ઘેલી બને, જળની લાગે ઝેંટ;
બાંધેલ આડા બંધને, થથરાવી દયે થોંટ–૪.
પહાડાંથી હાલી પૃથી, ભર જોબનનો ભાસ;
મહાકાળી ડગ માંડતી, જાણે રમવા રાસ–૫.

બળદેવભાઇ નરેલા

પુરાણોની ભાદર

ગોસ્વામી મોહનપુરી

"સૌરાષ્ટ્રે પંચ રત્નાની–" વાળો શ્લોક ઈશુની બારમી સદી પછી લખાયેલો લાગે છે કારણુ કે તેમાં આવતો 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દ આ સમયની પહેલાં મળતો નથી. પુરાણોની રચનાનો છેલ્લો કાળ અગિયારમી સદી માનીએ તો પણ આ વાત સાચી ઠરે છે, કારણુ કે પુરાણોમાં 'સૌરાષ્ટ્ર' એવું સ્પષ્ટ નામ ક્યાંય મળતું નથી. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ તૈયાર કરેલ 'પુરાણોમાં ગુજરાત'' ગ્રંથમાં સૌરાષ્ટ્ર માટે 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દ અનેકવાર નોંધાયેલો છે. વળી એ 'સુરાષ્ટ્ર'ની સરહદ જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી હતી. કોઈવાર સિન્ધુના મુખથી શરૂ કરી આખો કાઠિયાવાડ તો કોઈવાર આજના સૌરાષ્ટ્રનો અમુક પ્રદેશ જ 'સુરાષ્ટ્ર' કહેલ છે.

પુરાણોના એ 'સુરાષ્ટ્ર' દેશમાં સૌથી મોટી નદી 'ભદ્રા:' એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આ ભદ્રા નદી વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર તથા પ્રભાસક્ષેત્રની ઉત્તરે વહે છે. પુરાણોમાં ઉત્તર દિશા પવિત્ર મનાયેલ છે, આથી ઉત્તરે વહેતી ભદ્રાને પણ સ્નાનસંધ્યાનું મહાત્મ્ય મળેલ છે. ભદ્રા તીર્થરૂપ હોઈ એને કિનારે ઈ. સ. ની પહેલી સદીથી દસમી સદી સુધી નવાં નવાં તીર્થધામો ઊભાં થતાં રહ્યાં છે. પુરાણોમાં એને સમુદ્રમાં મળતી પણ કહી છે.

આ ભદ્રા તે જ ભાદર કહીએ તોય એક મોટો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે આજના ગુજરાત રાજ્યમાં આ નામ ધરાવતી નદીઓની સંખ્યા પાંચની છે. આ પાંચમાંથી બે ભાદર ભરૂચ જિલ્લામાં દહેજ અને ભાડભૂતની વચ્ચે નર્મદાને મળે છે. હાલ એને ભૂખીભાદર'ના નામે ઓળખાવામાં આવે છે. ભૂખી ભાદર મિયાંગામ અને શિનોરની વચ્ચેથી નીકળી પાલેજ, દયાદ્રા અને અમલેશ્વર થઈ ભાડભૂતની પશ્ચિમે, અલિયાબેટની સામે, નર્મદા નદીને મળે છે. આ ભૂખભાદરમાં પશ્ચિમ તરફથી મળતા એક નાના વોંકળાને ભાદર કહે છે. આ બન્ને પ્રમાણમાં ઘણી જ નાની કહી શકાય તેવી નદીઓ છે, અને 'સુરાષ્ટ્ર'ની હદમાં પણ ના આવે, તે સમયના લાટની હદમાં જાય એવી રીતે વહે છે.

હવે આજના સૌરાષ્ટ્રમાં ભાદર નામ ધરાવતી ત્રણ નદીઓની ચર્ચા કરીએ તો પ્રથમ ખંભાતના અખાતને મળતી સુખભાદર, આ નદી જસદણ પાસેના મદાવાનાડુંગરની ઉત્તરેથી નીકળી પૂર્વવાહિની થઈ રાણપુર, ધંધુકા અને ધોલેરાની ઉપરવાહ ચાલી ખંભાતના–અખાતમાં મળે છે. પુરાણોમાં વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર અને પ્રભાસક્ષેત્રની ઉત્તરમાં ભદ્રા વહે છે એમ જે કહેલું છે તે ધ્યાનમાં લેતા સુખભાદરને આપણે પુરાણોની ભદ્રા કહી શકીએ તેમ નથી. એ તો સુનિશ્ચિત છે કે આજનું સોમનાથ પાટણ તે પ્રભાસ ક્ષેત્ર અને આજના ભવનાથ–ગિરનાર તે વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર. હવે આ બન્નેથી સુખભાદર ઘણી જ પૂર્વમાં આવી.

ચોથી ભાદરને પણ સુખભાદર કહે છે જે–જૂનાગઢ જિલ્લામાં સરાડિયા પાસેથી પસાર થઈ, નીચે ઓઝતને મળે છે. ઓઝત નવીબંદર આગળ ભાદરને મળે છે. આ સુખભાદર મોટા વોંકળો જ છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારે 'સુરાષ્ટ્ર'ની મોટી નદી ગણી શકાય તેમ નથી.

હવે, રહી પાંચમી અને મુખ્ય ભાદર.

રાજકોટ જિલ્લાના જસદણ ગામ પાસે આવેલા મદાવા ગામના ડુંગરમાંથી નીકળી આ ભાદર નવીબંદર પાસે અરબી સમુદ્રને મળે છે. એકસો વીસ માઈલ લાંબી આ નદી આજના સૌરાષ્ટ્રની પણ સૌથી લાંબી નદી છે. ઉગમસ્થાનેથી દક્ષિણે વહી જસદણ પાસેથી તેનો પ્રવાહ પશ્ચિમનો બને છે. સરધારના ડુંગરોમાંથી નીકળતી કરમળ અને વસાવરી નદી તેને આ પ્રદેશમાં મળે છે. આગળ જતાં ગોંડલ તરફથી ગોંડલી નદીનું પાણી પોતામાં સમાવી ભાદર જેતપુરને સુંદર બનાવે છે. મેંગણી તરફથી આવતી ઉતાવળી, લોધકાના ડુંગરમાંથી નીકળતી

ફોફળ, ઉપલેટાની મોજ, કોટડા બાવીસીની વેણુ, ફૂલઝર વગેરે નદીઓ ભાદરને મળે છે અને ભાદર જાજ્જવલ્યમાન રૂપ ધરતી કુતિયાણાના પાદરમાંથી પસાર થઈ નવીબંદર આગળ દરિયાને મળે છે. દરિયાને મળતાં પહેલાં વંથલી તરફથી આવતી ઉબેણ અને ઓઝતનો સંગમ પણ ભાદર પામે છે.

મદાવાથી નવીબંદર સુધીના ભાદરના પ્રવાહ ઉપર કુલ ચાર પુલો બંધાયેલા છે, જે માંહેનો (૧) પ્રથમ પુલ જેતપુર પાસે બંધાયો. આ પુલ ૧૭ જૂન ૧૮૭૭માં ખુલ્લો મુકાયો અને જૂનાગઢ, ગોંડલ, જેતપુર તથા ટંકારોફંડના ભાગીઆ ખર્ચે રૂપિયા બે લાખમાં તૈયાર થયો. (૨) બીજો પુલ સુપેડી પાસે પીલપુલ. મિ. પીલસાહેબના નામે ગોંડલ દરબારે બંધાવ્યો. (૩) કુતિયાણા પાસેનો ભાદાનો પુલ જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા આકાર લેતો સંવત ૧૯૦૨ માં આજના સ્વરૂપે આવ્યો (૪) ચોથો અને વિકટ પુલ નવી બંદર પાસે, મહાત્મા ગાંધીજીના દાદા ઓત્તમચંદના સૂચનથી સંવત ૧૮૮૮માં, પોરબંદર સ્ટેટે બંધાવ્યો. આ પુલના મુખ્ય ઈજનેર તરીકે આપણા પૂજ્ય ઠક્કરબાપા હતા. આ ઉપરાંત રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકામાં નિલાખા ગામ પાસે જ્યાં ભાદર અને ગોંડળીનો સંગમ થાય છે ત્યાં ' ભાદર ડેમ ' બંધાયેલ છે, જેમાંથી ૪૨ હજાર એકર જમીનને પાણી મળે છે.

પુરાણોની ભદ્રા તે આ જ ભાદર છે. તેની અન્ય શાહેદી એને કિનારેથી પ્રાપ્ત છેક પાષાણયુગના ઓજારોથી માંડીને ક્ષત્રપ ઠીંકરી અને બૌદ્ધકાલીન ગુફાઓ તથા અનેક નાના–મોટાં ધર્મસ્થાનો આવેલાં છે તેને ગણાવી શકાય. ગોંડળ તાલુકાનું રોજડી ગામ પ્રાચીન અવશેષોથી ભરપૂર સ્થાન તરીકે હવે જાણીતું છે. જેતપુર પાસેની ખંભાલિડાની બૌદ્ધ ગુફાઓ પણ ભાદર કિનારે જ આવેલ છે. જેતપુર પાસેનું ભીડભંજન મહાદેવનું સ્થાન અર્વાચીન યુગમાં વિકસેલું તીર્થ છે તો ભાદર તેના મુખ આગળ આજ પણ 'ભાદરાઈ' (ભાદર + આઈ) તરીકે પૂજાઅર્ચના પામતી, નદી પૂજાનો ઉત્તમ દાખલો રજૂ કરે છે.

પુરાણોની માફક લોકસાહિત્યમાં પણ ભાદરના ઉલ્લેખો મળે છે. 'જપું માત ભદ્રા મહાતીર્થ જાણી' જેવી ભાદરની સ્તુતિઓ પણ મળે છે. ઈસરદાનના વંશ જ કોઈ કમરહંસ ચારણે ભાદર સાથે માંડવો નાખી લગ્ન પણ કરેલાં એવું કહેવાય છે. આમ પુરાણોની ભદ્રા આજે ભાદરને નામે સૌરાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવતી વહે છે.

*

દુકાળે શોષેલી સરિતા

જે નદીને કાંઠે ખરૂના લોઢ લાગતા. સાવઝ સંતાય એવા પાનાના દ્રૂવા જામતા. ગાયુંનાં ધણ અને ભેંસુંનાં ખાડુ ચરતાં. વાછરૂ ઠેકી ઠેકીને ગાયુંને ધાવતાં. ગોવાળિયાની હૂડળું બોલતી. એ ઠેકાણે કાળ પડયો. નદી કિનારો કેવો બન્યો ?

વારી ભરિયલ વીરડા, ઘણમૂલા ઘૂના;
સરિતાનાં જળ સૂકતાં, સો સો ગાઉ સૂના.

સો સો ગાઉમાં સોપો પડી ગયો. માવતર છોરૂને મૂકીને ચાલી નીકળે તેવો વખત આવ્યો. કૂવા અનાજ ભરવાની કોઠિયું જેવા બની ગયા. ત્યારે નદી કાંઠાના એક પાળિયે નદી કાંઠે લેલાં ખેદેલાં જોઈ નદીને પૂછયું :

પૂછે નદીને પાળિયો, (આજ) વાતું કરે વેંયાં;
ગાયું ને ગોવાળિયા, શું ગામતરે ગયાં ?

નદી જવાબ આપે છે કે :

ભૂખ તરસ દુઃખ ભોગવી, ગેબી પંથ ગિયાં,
પાપ અમારાં પાળિયા ! આંસુ ન આંખે રિયાં.

હે વીરા પાળિયા ! અમારા તળમાં ય નીર હતાં ત્યાં સુધી સૌ આશા બાંધીને રહ્યાં. દુકાળથી અમારાં હાડેય દોવાઈ જતાં દુખિયાંને ભાંજવતાં અમારી આંખનાં આંસુ ય શોષાઇ ગયાં. એથી ભૂખથી, તરસથી દુઃખ વેઠી વેઠી, રઘવાયાં કૈંક ગેબી પંથે સૌ હાલી નીકળ્યાં છે.

—બળદેવભાઇ નરેલા

આ અમારો ભાદરકાંઠો

કવિશ્રી કાનજીભાઇ લીલા

લુંભા ઝડ નદિયાં લહર, બક પંકત ભર બાથ;
મોરાં સોર મમોલિયાં, શ્રાવન લાયો સાથ.

નદી એ ગામનું રૂપ છે. તેમાં ય અષાઢ વરસી ગયો હોય, શ્રાવણ માસ ચાલતો હોય, ધરતીએ લીલુડા પીળુડા વાઘા પહેર્યા હોય, નદિયુંમાં નિર્મળાં નીર વહયે જતાં હોય, આકાશમાં બગલાઓની ધોળી ધોળી પંકિતઓ બથું ભરીને ઊડયે જતી હોય; ગોકળ–ગાયો લીલુડી ધરતી ઉપર જાણે લાલ લાલ કંકુના છાંટણા પેઠે ચાલી જતી હોય; અને કાંઠડે કાંઠડે ગાયુંનાં ધણ મીઠાં મીઠાં ઘાસ ખાતાં હોય; એમાં ગોવાળિયાઓ કન્હૈયા જેવી બંસરીના સૂરે મોરલાને ય મસ્તી ચડાવતા હોય તો એ ગામડું ગોકુળ જેવું લાગે.

એમાં ય અમારી પુરાણ પ્રસિદ્ધ ભાદર જેવાં રૂપે તો કમરહંસ જેવો કવિ મોહી પડેલો. આ ભાદરને કાંઠે કંઈક શૂરવીરો, સતીઓ, સંતો ને દાતારો થઈ ગયા. અથોક રૂપાળી છે એ ભાદર. આવી રૂપાળી ભાદર મદાવાના ડુંગરેથી નીકળી, નિર્દોષ બાલિકા–રૂપે રમતી, ઝમતી, આઘે જતાં નવયૌવનાની મસ્તીમાં મદમસ્ત બનતી આટકોટને પાદરથી નીકળે છે.

વર્ષો પહેલાંની વાત છે. કંઠોપકંઠ હાલી આવે છે. આ ભાદરને કાંઠે ધાંધણિયા શાખાના ચાર પાંચ ચારણોનાં નેસડાં પરેલાં. માલ સામટો, સુંદર નદીકાંઠો અને ભેંસડીઓ માટે મોટા પ્રમાણમાં ચરિયાણ જોઈ ઉતારા કરેલા.

આ કુટુંબમાં સાઠેક વરસ વીતાવેલાં એવો એક અડીખમ ગઢવી. આ ગઢવીને શંકરના દર્શન કરીને જ જમવાનું નીમ. એક તરફથી ભાદર, બીજી તરફથી ગોંડલી. અને ત્રીજી બાજુથી સુકભાદર એમ ત્રણ ત્રણ નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો છે. જાણે પ્રયાગરાજ જોઈ લ્યો. પણ આજુબાજુમાં ક્યાંય શિવ મંદિર ન મળે.

ગઢવી મૂંઝાણા. મનમાં નિરધાર તો પડયો જ હતો કે ભગવાનનાં દર્શન કર્યા વગર જમવું નથી. પછી તો મકકમ બનીને ગઢવી ત્રિવેણી સંગમ ઉપર બેસી ગયો. હાથમાં રૂદ્રાક્ષની માળાના પારા ફરતા જાય –રૂદ્રાક્ષ મુદ્રા ધારિયમ્, મુખ શંભુ શંભુ ઉચ્ચારિયમ્– એમ શિવ નામના ઉચ્ચાર થતાં જાય.

એક બે ને ત્રણ દિવસ વિત્યા. કુટુંબનાં માણસો સમજાવે છે, પણ ગઢવી તો કૃત નિશ્ચયી બનીને અડગ બેઠા છે. હવે તો ભગવાન શંકરના દર્શન થાય તો જ જમવું છે. નેસના જુવાનોને એક તુક્કો સૂઝયો. પડખે બે ત્રણ ઝાડ. ઝાડ આસપાસ ધાટું ઘાસ ઊભેલું. એની અંદર એક કૂરડી ઊંધી વાળી ઉપર ખડી છાંટી શંકરના લીંગ જેવું બનાવી દીધું અને ધોડતાકને આવ્યા કે: “બાપુ! બાપુ! તમારી આશા ફળી. અહીં જ શંકર ભગવાન બીરાજે છે. હાલો દર્શન કરવા.

વૃદ્ધ તો શ્રદ્ધાળુ. આવીને શંકરનાં દર્શન કરી ને પારણાં કર્યાં.

બીજા દિવસથી જુવાનડાઓએ હાંસી ઉડાડવા માંડી કે: “આ દુનિયામાં બધું ધાકડે ધાકડ જ હાલે છે, બાપુ! આ તમે દર્શન કર્યાં એ તો અમે ઊંધી કૂરડી માથે ખડી ચોપડીને બનાવેલું શંકરનું લીંગ હતું. બાકી ત્યાં કેવા શંકર ને શું કાંઈ?”

વૃદ્ધ ગઢવી તો જુવાનીના જોમથી ઊભો થઈ ગયો: “જુવાનિયાવ! તમે ભલે ગમે તે કહો પણ ઈ જ મારો ભોળિયો શંકર છે અને હવે તો હાલો કરો પારખાં!”

જ્યાં શિવલીંગ હતું ત્યાં સૌ ગયા. ગઢવીને તો એમાં સાક્ષાત દર્શન થાય. કહે: “જુવાનો! જોયું મારા ભગવાનનું સ્વરૂપ?”

એક જુવાનના હાથમાં કુહાડી હતી એનો ઘા કર્યો. અને શંકરનું તેજ વર્ષાવતું બાણ સૌની નજરે

પડયું. આ તે દિવસથી અહીં ધાંધણેશ્વરનું મંદિર થયું. જગ્યાની પ્રસિદ્ધિ વધી. એક સાધુ અક્ષરધામ ગયા. એની જગ્યાએ બીજા ય સાધુ ફરતા ફરતા આવી ચડયા.

બાવોજી મીઠી મીઠી હિન્દી ભાષા બોલે ને પાછો ડાયરામલ્લ. ગઢવી દાયરો, ગરાસીઆ, શેઠીઆ, પટેલિયા એવા કંઈક માણસો બેસવા આવે. ધરમ ધ્યાનની અને બીજી અનેક વાતું થાય. દાયરાને સુવાણુ થાય.

એક વખત શ્રાવણ મહિનો અધુ સારી જવા આવ્યો છે. સોમવારનો દિવસ છે. સામટું માણસ છે. રામકથાના પ્રસંગો ચાલે છે, વાતાવરણ ભક્તિ-તરબોળ બની ગયું છે.

ત્રિવેણીમાં નિર્મળાં નીર ખળકારા કરતાં વહ્યાં જાય છે. મોતીડાં પાથર્યાં હોય તેવી વેળુ અને પાણી ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડતાં જાણે રૂપાના રેલા ચાલ્યા જતા હોય તેવાં રૂપાળાં નીર જોઈ સૌ વખાણે ચડયા.

"ભાઈ ભાદર! ભલે ગોંડલી! અને આ છે તો સુકભાદર પણ અટાણે એનાં રૂપ તો જુઓ! ભલે ગંગા મૈયા! ભલે ભદ્રાવતી ગંગા!" એમ કહેતાં કહેતાં એક જુવાને ભાદરને બિરદાવી.

બીજાએ ટોકો પૂર્યો કે આપણી ભદ્રાવતી તો ગંગા જ છે. બાવાજીએ ચલમના પૂરા દમ લગાવેલા એટલે લહેરમાં આવી ગયેલા.

ત્રીજાએ કહ્યું: "ભાઈ! ગંગાજીએ તો કડે છે કે રાજદે લાંગાવદરાને મંદિરમાં બેઠાં બેઠાં સ્નાન કરાવ્યું હતું અને રાજદેની ઈકોતેર પેઢીને તારી."

ચોથો કહે: "એ ભાઈ! બધી નદી તરણુ તારણી જ છે. આપણી ભાદર એ જ ગંગા બીજું શું?"

બાવાજી ગંજાના રંગે ચડી ગયા: "અબે ભદ્રાવતી ગંગા હે, ગંગા હે વૈસા કયા તુમ બક રહે હો? દેખોને? ગંગામૈયાને તો રાજદે કો મંદિરમેં બૈઠે બૈઠે સ્નાન કરાકે પવિત્ર બનાયા થા. ઔર તુમ્હારી યે ભદ્રાવતીને તો રંડીને કભી હમારે પાંવ ભી નહિ પ્રખાલે!"

એ બાવાજી! બહુ વાવડાઇ રે'વા દ્યો, ભદ્રાવતી તો અમારી જનેતા છે. તમારા પગ શું કરવા પખાળે? સંચોડા તમને જ નવરાવી દેશે, તે દી ભોં ભારે પડશે!"

આમ વાતો થાય છે. ઘડી ચાપડી વાતો કરી દાયરો સૌ ઘેર ગયો. હજી ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં ઓતરાદી દશ્યથી વાદળાં ચડયાં. પણ "વહે વાદળાં જાણીએ ભાદ્રવાળાં." ઘટા બંધાણી, વીજળી ચમ ચ્ળળ ચમ ચ્ળળ સળાવા કરવા માંડી. કંઠ ફાટી જાય એવા મોરલા ગહેકી ઊઠયા. ઈન્દ્ર મહારાજ ગેડી દડે રમવા માંડયા હોય એમ ખડડ ખડડ મેઘ ગર્જના થાવા માંડી. પલકવારમાં મૂસળધારે બારે ય મેઘ ખાંગા થયા.

ભાદર તો સાઠેક માઈલનો પ્રવાસ કરતી કરતી અલક મલકનાં ઉપરવાસનાં પાણી લઈને ચાલી આવે. થોડીવારમાં તો ખોરડાં ખોરડાં જેવડા પાણીના લોઢ ઊછળવા માંડયા. થડડ થડડ થડાકા બોલવા માંડયા.

ધાંધણેશ્વરનું મંદિર ટેકરા ઉપર છે. આ ટેકરો બેટ બની ગયો છે. ચારે ય બાજુ પાણીની થપાટો માંડી લાગવા. ગામના લોકો તો આજ ભાદરનું રૂપ જોઈ રહ્યા છે. લોકોને ચિંતા થાવા લાગી કે "આજ બાવલિયાનાં પાઉં પખાળવાને બદલે ભાદર માથાબોળ પખાળીને એના મલક ભેળો ન કરે!"

હડુડાટ કરી સારી સીમ ભરી
સરિતા અડી ગામની દેવડીએ

થયું પણ કાંઈક એવું જ. ભાદર અને બીજી બે નદીનાં પાણી ભેગાં થઈ થપાટું મારતાં ટેકરાને માથાબોળ સ્નાન કરાવી ને મંદિરમાં પૂગ્યાં. બાવાજીને "પાંવ ધોઈ નાવમાં પધારવા"ની સોં ન રહી. મૂંઝાણો. મંદિરમાં પાણી વધવા માંડયાં. એટલે બાવલિયો માંડયો મંદિરનાં કાંગરાં ચડવા પણ કેટલેક ચડે? પછી તો પૂરની હારે જ આગળ વધાય તેમ હતું.

શિખરને બથ ભરીને વળગી પડેલા બાવાજીના પગ સાથે જરાક ગેલ કરીને ભાદરનાં પાણીએ બાવાજીના અંગ માથે ફડાકા બોલાવ્યા. બીજી થપાટે તો

બાવાજીના પગ વછૂટી ગયા. ધજાના લાકડાં સિવાય બીજો કોઈ આધાર ન રહેતાં બાવાજીની રાડય ફાટી ગઈ કે :

"મેં તેરી ગૌવાં મૈયા ! મેં તેરી ગૌવાં. કભી તેરી હાંસી નહિ ઉડાઉં. મુઝે માફ કર, મેં તેરી ક્ષમા ચાહતા હું ગંગા મૈયા ! તુંહી ગંગા હે. તું હી તરન તારન હૈ, એક બાર બચાલે. ફીર કભી નહિ બોલુંગા."

બાવાજી શંકરને યાદ કરવા જાય અને પાર્વતી-ભદ્રાનું જ રૌદ્રરૂપ નજરે તરે એટલે શંકર બોલવા જાય અને "ગંગા મૈયા ! ગંગા મૈયા ! મુઝે માફ કર" એમ બોલાઈ જાય. ત્રીજી એક થપાટે બાવાજીનાં તમરાં બોલાવીને પાણી ઊતરવા માંડયાં. પણ જમથી બચવા બ્રાહ્મણ શંકરના લીંગને વળગી પડેલો એમ બાવો શિખર હારે મડાગાંઠ લઈ ગયેલો.

બીજે દિવસે સવારમાં જ દાયરો બાવાજીની ભાળ કાઢવા આવ્યા પણ બાવોજી મંદિરમાં જ ન મળે. મંદિરમાં કાંપની રાબડ ભરાઈ ગયેલી તે ઢૂંઢી વળ્યા પણ બાવોજી ન મળે. સૌને થયું કે બાવોજી આ ભવ તરી ગયા. બહાર જઈને જોતાં એક જણની નજર શિખર ઉપર ગઈ ત્યાં માણસ જેવું કળાયું. પણ પાણીના પૂરના રંગથી અંગ ને વસ્ત્રો એક થઈ ગયેલાં.

લોકો માથે ચડયા. બાવાજીની મડાગાંઠ વળી ગયેલી. માંડ માંડ તેડી તેડી તેડીને ઉતાર્યા. ગરમાવો આપ્યો. અંગ લૂછ્યાં ને નાળિયેરનાં પાણી ટોયાં ત્યારે બાવાજીમાં જીવ આવ્યો. ધીરે ધીરે બાવાજીને લવારો ઊપડયો કે: "ગંગા મૈયા ! તેરી જે ! ગંગા મૈયા ! તેરી જે !"

ભાનમાં આવતાં આંખો ચકળ વિકળ થઈ. પણ બાવાજી બો ભૂલી ગયા ને લોકોને મશ્કરી કરવાની ય મોજ ન રહી કે "કાં બાવાજી ! ભાદરે પાંવ પખાળ્યા કે નહિ ?"

નદી નાળાં અને સિદ્ધ કજા, કામન ને કમજાં;
એતાં આપણા ન જાણીએ, ઘર વાંછીએ કુશળાં.

આ ધાંધણેશ્વરની બાજુમાં જ એક નાનો ટેકરો છે. તેના ઉપર સાત સતીઓના પાળિયા છે. આ સાતે ચારણ કુમારિકાઓના છે. કહેવાય છે કે સાતે ય નદી કિનારે મોળાકતમાં રમતી હતી. કોઈ શિકારી હરણની પાછળ પડેલો. એને બચાવવા કહે છે કે પ્રાણ આપેલા. આજે ય આ ધાંધણેશ્વર ને સતીમાતાનો ટેકરો ઊભા છે.

સૌરાષ્ટ્રની આવી નદિયું ભાદર, શેત્રુંજી, વેણુ વગેરે સૌરાષ્ટ્રની ગંગા જ છે. મીઠાં મીઠાં પાણી. એવું જ કાંઠા ઉપર મીઠું અનાજ પાકે અને "સાકર નીપજે જારને સાંઠે." એવાં જુવાર બાજરાના પાકવી ભાંગી પડતાં ખેતર અને એવાં જ મીઠાં બોલાં માનવી. પણ ચારે ય હાંસે વરસાદની સરખાઈ હોય તો જ.

ભાદરની જ વાત કરીએ તો મદાવાના ડુંગર-માંથી નીકળી, પાંચાળની ધરતીને રસકસ આપી સૌરાષ્ટ્રના મધ્યપ્રદેશમાં જેતપુરને મીઠાં અને તલવારની ધાર જેવાં પાણી પીવરાવી, સોરઠધરામાં થઈ જાતી ઘેડમાં નીકળી. વરસાદની અને ભાદરની રેલની સરખાઈ હોય તો આ ઘેડ પંથકનાં ઉનાળાનાં રૂપ જોઈને આપણા પ્રદેશનું ભર્યું ભાદર્યું ચોમાસું ય ભૂલી જવાય.

ખેતરનાં ખેતર ભાદરને બેય કાંઠે ગુંધળી જુવારનાં લીલા હેમાળા જેવાં, સાંઢિયા હાલ્યા જાય તો ય ન દેખાય એવાં, દોઢદોઢ માથોડાં જુવારના સાંઠા માથે વાંકડિયા વળી જઈ પાલી પાલીના લોથા જામ્યા હોય. અને એ લોથામાં સાચાં મોતીડાં જામ્યા હોય તેમ ઠાંસો ઠાંસ દાણા ભર્યા હોય. ઉપાડીને સોઈ ઝાટકીને માથામાં માર્યો હોય તો દોઢેક કલાકે કળવળે એવો તો જોરદાર લોથો.

આડા અવળા આંટીએ ચડીને વૃક્ષને વેલડી વીંટાઈ જાય એમ રાડાં એક બીજાને વીંટળાઈને જાળી પડી ગઈ હોય. ભૂલ્યે ચૂકયે ખેતર સોંસરવા નીકળવાનું બન્યું હોય તો અટવાઈ જવાય, બહાર નીકળવાનું ભોં ભારે થઈ પડે.

જેવો સાચા મોતી જેવો મોલ પાકે એવાં જ એનાં પાણીદાર માનવી પાકે. આવે તો કયાં

જવું, પણ બહુ નજીકમાં જોઈએ તો ભાદરકાંઠે જસદણમાં દ. આલાખાચર જેવા પુરુષ પાક્યા. પૂરું અક્ષરજ્ઞાને ય નહિ. પણ કોઠાવિદ્યા જુઓ તો તત્ત્વચિંતકોને ય મહાત કરે એવી. 'ડાહ્યો ભલો ને ડાંખરો'. એની દાતારીની વાતો આજે ય માન ઉપજાવે છે.

અને પછી હાલતાં હાલતાં ભાદરકાંઠે આવો અમારા સનાળી ગામે. જ્યાં રાઠોડ ધાધલ જેવા પુરુષ પાક્યા. જેણે એક ગરીબ બ્રાહ્મણી બાઈના આઠ રૂપરડીના કડલાંની લૂંટ પોતાને ગામ થઈ તે કારણે પ્રાણાર્પણ કર્યા. ત્યારે કશિયાભાઈ જેવા મહાન કવિ થઈ ગયા. અને પાછા જેતપુરના સિદ્ધપુરુષ તુલસીનાથ જેવા સંતનું વરદાન પામેલા કવિ.

ત્યારે એ જેતપુરમાં જોઈએ તો એભલવાળાના પુત્ર ચાંપરાજવાળા. જેનું માથું પડયા પછી ધડ ધાઈ આવ્યું ને સ્વર્ગે ગયા પછી ચારણને ઘોડાનાં દાન દીધાં કહેવાય છે :

કમળ વિણુ ભારથ કિયો, દેહ વિણ દીધાં દાન;
વાળા એ વિધાન, ચાંપા કેને ચડાવીએ ?

આ જ વંશમાં દાનેશ્વરી વાલેરાવાળા થયા. જેણે મારૂયા નામનો ઘોડો પાંત્રીસ હજારે વડોદરાના મહારાજાએ માગેલો. તે વટની ખાતર પોતાના કવિ ખોડાભાઈને દાનમાં આપી દીધો.

આમ શૂરવીર, સતીઓ, સંતો, દાતારો એક પછી એક જોતા આવો ભાદરકાંઠાની ઝલક.

રોટલે ભલા થયા રાણીંગવાળા. જ્યાં ખરે બપોરે ઓચિંતા જસદણ દરબાર આલાખાચર આવી ચડયા, પણ ત્રણસે ઘોડે હો ! ઘડી પલમાં તો ત્રણસો માણસોને દૂધ ચોખાનાં જમણ પીરસાયાં. માથે સાકરની ડમરિયું ચડાવી. બાજરાનાં ઘીમાં ઝબોળેલ ભાતલાં ખવરાવ્યાં. આ રાણીંગવાળાનું રસોડું જોઈને આલા ખાચરનાં માણસો મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયેલાં ને કહેલું કે જેતપુરનો રોટલો બહુ મોટો. રાણીંગવાળો તો દાતારેય એવો. કોઈ કવિએ કહેલું કે :

કહે રાણા નાકાર
તો પ્રથમી પલટે

એક ફકીરે આ વેણ સાચું કે ખોટું એની પરીક્ષા લીધી, અને રાણીંગવાળે એને લાખપસાવ બક્ષ્યા.

આમ એક જુઓ તો બીજાને ભૂલો એવા ભાદરકાંઠાના વીરભદર ગોદડવાળા થયા. જેની હાક ડાક બોલતી. કવિઓ એની જંગડી ભાષામાં બિરદાવતા કે :

ગોદડ સાંઢ ગણાય
પરજે પુંજલ રાઉત.

આ ગોદડવાળો ગુજરી જતાં નકતા ખાતર એક વેપારીએ પોતાની દુકાન ઉપર બોર્ડ ચોડેલું કે : "એક જતાં અંધારૂં."

ભાદર કાંઠે બે ભલા
લખપત ને બીજો લાલો.

લક્ષ્મણવાળો રોટલો આપે, પણ રોટલો યે ઉજળે મોઢે ગમે તે આવે. રાજા હોય કે રંક. ભગત હોય કે ભિખારી. જે આવે તેને ખવરાવીને રાજી થાય.

પણ લાલજી શેઠે ય ઓછો નહિ. દરબારમાંથી જમીને નીકળે એને પાન સોપારીનાં બીડાં આપે. ગરબી ગુરખાંને દરબારે રૂપિયો આપ્યો હોય તો પોતે પાવલી આપે. આવા વીરભદર ભાદરકાંઠો પકાવતો આવ્યો છે.

સૂરજ રાણા ચડિયા છે વડી ગંગાને ઘાટ
કોના હાથમાં તેલ રૂમાલ આપો સૂરજને હાથ
કોના હાથમાં કંકણ સિંદૂર આપો સૂરજને હાથ
સૂરજ ચડિયા સેજે, ત્રાંબાવરણા તેજે

(બંગાળી તોષલાદેવીના વ્રતમાંથી)

લોકમાતા

સવૈયા

અંગ ઉમંગ સદા પ્રગટે અરૂ, ચોટ લગે ન જહાં સવિતાકી,
મંજુલ સૂર સુનાવત ચાતક, તારિફ કયા કરના કવિતાકી ?
વૃક્ષ ઘટાકી છટા બરનું કહા, મોહક છાપ મનોહરતાકી;
કે'બલદેવ સીંગાર સજાવત, સિતલ મંદ હવા સરિતાકી. ૧.

સુન્દર સોલ સીંગાર સજી, સરિતા નિજનાથ રિઝાવન ચાલી,
સ્યામ ઢરી, સુર્યાસ્તકી સુંદર, લાલ ગુલાલ પ્રતિંબિત લાલી;
ક્ષોભ ભયો ચિત્તમેં કહાં જાઉ મેં, આવત નાં કોઉ સાથમે આલી,
કે' બલદેવ ચલી મહાસાગર, માનસરોવરકી કો મૃણાલી. ૨.

*

કવિત

વારી સ્વેત વારી સબે કાજ શુભ કર્ન હારી,
ભર્ન હારી ભૂતલ ભંડાર જલ ભારી હે;
કલકલ નિનાદવારી, અમૃતજલ સ્વાદવારી,
વારિ વિઘનહારી, અમ જીવન ઉજિયારી હે;
જીવ પશુ પંછી સબે જાનત સારી જહાંન,
તાકે પર કૃપા દ્દષ્ટિ હરદમ તિહારી હે;
કહે બલદેવ – ગાંઉ – શહેર તિહારી ગોદ,
મહાજલધારી લોકમાતા હમારી હે ૧.

*

છપય

નિર્મળ નદિયાંનીર, હરિત કરતાં ધર હાલે,
નિર્મળ નદિયાંનીર, ફૂલ ફળ કાંઠે ફાલે;
નિર્મળ નદિયાંનીર, વીરડા આપે વ્હાલે,
નિર્મળ નદિયાંનીર, ગોરીઓ રમે ગુલાલે.

નિર્મળા નીર નદિયું તણાં, પશુ પંખીને પાય છે,
બળદેવ લોકમાતા બની, ગુણ તેથી કવિ ગાય છે.

—બળદેવભાઇ નરેલા

માલણ નદી

ડૉ. હરિભાઈ ગૌદાની

"મા! મારે સૂરજ પાંદડાનું વ્રત કરવું છે."

"માલી! તું બહુ ભૂખાળવી છો, તારાથી એક ટાણું કરી વ્રત નહિ થઈ શકે."

"મા! ગમે તેમ થાય. ભૂખ લાગશે તો મોરિયા ધરાનું પાણી પી ભૂખ શાંત કરીશ. પણ હું સૂરજ પાંદડાનું વ્રત કર્યે જ કરીશ."

"માલી! એકલી એકટાણું કરવાની વાત નથી સૂરજ પાંદડાનું વ્રત કરનારને સૂરજ ઊગે તે પહેલાં નહાઈ ધોઈને તૈયાર થઈ જવું પડે. ફક્ત પીપળાનાં કે લીંબડાનાં પાંદડાં પહેરી નવસ્ત્રા સૂર્યદેવની પૂજા કરવી પડે. ઈ બધું તારાથી થાય એમ હોય તો વ્રત લેજે."

"મા! હું લીંમડાના પાંદડાંની ડાંળળિયુંને લીમડાની છાલની દોરી વણી ઈ દોરી હાર્યે બાંધી દઈશ. પછી દોરી કેડયે વીંટાળી દઈશ."

"તો પછી દીકરી! તું ખુશીથી સૂરજ પાંદડાંનું વ્રત કર."

"મા! તેં રાજી થઈ રજા આપી એટલે હવે મારું વ્રત પૂરું થયા વિના રહેશે નહિ."

સુરજ ઊગ્યો કેવડીએ ને, રાંદલ જોડાજોડ,
સાત ઘોડા લઈ સામટા ને આલે દીધી દોટ.
સુરજ ઊગ્યો કેવડીએ ને...

"માલી! તું સૂરજદાદાની પૂજા કરતાં કરતાં મયની (મહી–દહીં) ગોળીનું ધ્યાન રાખજે. ગોળીમાં સાતે સાત ભેંસોનાં મય રેડી દીધાં છે. હું જરાક વાડામાં જઈ પાછી આવું છું."

"મા! તું કોઈ વાતની ફિકર કરીશ મા! હું બધે ધ્યાન રાખીશ."

* * *

"માલી! ઝટનારું કમાડ ઉઘાડી તું કયાંક સંતાઈ જા, મારા પગ દબાવતો તારો સાસરો હાલ્યો આવે છે. હટાણું કરવા આવ્યો હશે. ફળિયામાં ઘોડું બાંધી ગામમાં વયો જાશે."

"મા! તું ફિકર કરીશ મા! હું કમાડ ઉઘાડીને સંતાઈ જાઉં છું."

માલી ખડકીનું બારણું ઉઘાડીને સંતાવા દોડી. કયાંય સંતાવા જેટલી જગ્યા ન જણાતાં માલી ગોરસ ભરેલી ગોળીમાં ખાબકી અને ગોરસ બારું મોઢું રાખી ગોળીમાં સંતાઈ ગઈ.

મહેમાન ગામમાં ઓરગત કરવા ગયા એટલે માલીની માએ ગોળી ઉપર ડેર મૂકી રવાઈ ઊભી કરી. અને સાથીને બોલાવી સામ સામા નેતરાં ઝાલી વલોણું શરૂ કર્યું. વલોણું શરૂ થતાં જ માલીની આંખ્યું ગોરસથી ભરાઈ ગઈ, ઈ આંધળી ભીંત બની ગઈ. ગોળીમાં બેઠા બેઠા એણે એની માને સાદ કર્યો પણ વલોણાના ધમકારામાં માલીની માએ માલીનો સાદ સાંભળ્યો નહીં. વલોણું અર્ધો કલાક ચાલ્યું. બિચારી નાનકડી માલી વલોણા ભેગી વલોવાઈ ગઈ. એના હાડચામ માખણ હાર્યે તરવા માંડયાં. એનું ખોળિયું વલોણાની ઘાટી છાશ સાથે વલોવાઈ ગયું.

વલોણું ઘણીવાર સુધી ચાલ્યું, છતાં વલોણું પાકવાનો અવાજ આવ્યો નહિ એટલે માલીની માએ ડેરને આઘું કરી ગોળીમાં હાથ નાખ્યો, ત્યાં તો એના હાથમાં માખણ હાર્યે હાડકાં આવ્યાં. માલીની માને ધ્રાસકો પડયો. એણે ગાય ભાંભરે એમ "માલી! એ માલી! દીકરી માલી!" એમ જોરથી રાડ પાડી, એનો સાદ ફાટી ગ્યો. ત્યાં તો ગોળીમાંથી મય–માખણ ઊભરાણાં અને ફળિયામાં વહેવા માંડયાં. પછી તો મય–માખણનો રેલો ફળિયા બારો નીકળ્યો.

માલીની માએ ફરીથી રાડ પાડી એટલે મયમાં ભળી ગયેલ માલીએ મયના વહેતા રેલામાંથી જવાબ આપ્યો કે "મા તારી દીકરી મય હાર્યે વલોવાઈ ગઈ છે. હવે તો ઈ એને પવિત્ર

કરનાર દરિયાદેવને શરણે જાય છે.”

માલીની મા રોતી રહી. અને મયમાં ભળી ગયેલ માલી મયમાંથી પાણીનો રેલો બની મોરધારના ડુંગરના પેટાળમાં વસેલ નેસડામાંથી વહીને ડુંગરની તળેટીમાં આવેલ નીર ભરેલ ઊંડા ધરામાં પહોંચી ગઈ. પછી તો ધરાના નીર ઊભરાણાં, અને એ નીર નદીના પૂરની જેમ ધસમસતાં આગળ વધ્યાં. એ પૂર, ઊગલવાણ, ખૂંટવડા, ગોરસ, કુંભણ, જાદરા, હરિપરા, નેસવડા, અને મહુવા નગર પાસેથી દેવળિયાની કાંટયને અડીને આથમણા હાલી દરિયા ભેગાં થયાં. દરિયે એ નીરને ઝીલી લીધાં. નીરમાં ભળેલ માલીની કાયા પવિત્ર થઈ ગઈ એનું વ્રત ઊજળું બન્યું.

સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જિલ્લાની મધ્ય ભાગમાં શેત્રુંજા ડુંગરની દક્ષિણે મોરધારના ડુંગરડાઓની હારમાળા આવેલી છે. એ ડુંગરડાઓમાંના એક ડુંગરના પેટાળમાં સેંકડો વર્ષ પહેલાં આહિરનું નેસડું વસેલું હતું. એ નેસડામાં એક સુખી આયરનું ઘર આવેલ હતું. એને ઘેર માલી નામે એકની એક દીકરી હતી. માલીનું વેશવાળ બાજુમાં આવેલ બીજા નેસમાં થયું હતું. એક સવારે માલીના નેસડાથી થોડે દૂર આવેલ મોરધરી નગરમાં હટાણું કરવા માટે માલીના સાસરો આવી ચડયો. એ વખતે માલી લીમડાના પાંદડાની ઘાઘરી બનાવી સુરજદેવની પૂજા કરી રહી હતી. માલીની મા વાડામાં જઈ પાછી આવી ત્યારે તેણે માલીના સસરાને આવતા જોયા. માલીની માએ માલીને બારણું ઉઘાડી સંતાઈ જવા કહ્યું. બારણું ઊઘાડયા પછી સંતાઈ જવાની જગા ન ભાળતાં માલી દોડીને સાત ભેંસોના મય ભરેલ ગોળીમાં ખાબકી. માલીની માએ માલીને સાત ભેંસોના મય ભરેલ ગોળીમાં વલોવી નાખી. માલીની માને માલી ઊપર ખૂબ હેત હતું એટલે મયમાં વલોવાઇ ગયેલ માલી ગોળીમાંથી ઊભરાઈને નદી રૂપે વહેતી થઈ અને આગળ વધતાં નદી બની.

આ માલી એ જ માલણ નદી. હાલમાં મોરધારના ડુંગરામાંથી નીકળી દક્ષિણે પચ્ચીસ માઈલ વહી અનેક ડુંગરાઓ વચ્ચે આડા અવળા આંટા મારી માલણ મહુવા બંદરથી થોડે દૂર આવેલ ખરેડ ગઢડા ગામની બાજુએ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

આ નાનકડી માલણ નદી, નાના મોટા ડુંગરા અને મહુવાની રાનબાગ વચ્ચે વહેતાં અનુપમ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય સરજે છે.

માલી ઉર્ફે માલણ નદીની લોકકથા મહુવા પંથકમાં જાણીતી છે.

*

પાણીનો પરતાપ

આછાં પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડિયાળ,
સરભર્યાં સારસ લવે, પડ જોવો પાંચાળ.

*

નદી ખળકે નિઝરણાં, મલપતા પીએ માલ;
ગાળે કસુંબા ગોવાળિયા, પડ જોવો પાંચાળ.

*

ગૂઢે વસ્તરે ગોરિયાં, પગ પીંડીનો તાલ;
પનઘટ ઉપર પરવરે, પડ જોવો પાંચાળ.

*

કાઠિયાણી કડય પાતળી, હલકતી માથે હેલ્ય;
બરડા કેરી બજારમાં, ઢળકતી આવે ઢેલ.

*

મારૂઇ નાઇ ગંગજળ, ઊભી વેણુ સુકાય;
ચંદન કેરે રૂખડે, નાગ ઝપાટા ખાય.

સંભરે સદૈવ તું માત સરિતા

બળદેવભાઈ નરેલા

ગીત શાણોર

સરાહુ સકલ સૌરાષ્ટ્રની સરિતા,
લાંવ છે એહનાં નામ લેવાં;
ધ્રપાવે ધરાને અપાવે લાભ એ,
કરે છે આપણાં કામ કેવાં ?–૧.

પ્રથમ શેતલ તણાં એટલાં પારખ્યાં,
કાળમાં પડે નહીં તાણ્ય કેદી;
નશાં ઉપકાર કરવા કજુ નિસરી,
ભરેલી નીરની ગીર ભેદી–૨.

ઉગમ ઢૂંઢી તણે ડુંગરે આવિયો,
વેગ સુલતાનપુર સુધી વાગે;
સીંગવડો, સતાલી, લેવને ગાગડિયો,
ઝપટથી મળેવા કોડ જાગે–૩.

કંઇક હેતાળ રેતાળ પટ હાલિયા,
ગહન એ પ્રેમનાં ગીત ગાતી;
શૌર્ય સમરાંગણો, પ્રગટ જ્યાં પાળિયા,
સાંભળી ફૂલાતી હજી છાતી–૪.

મહા મચ્છુ નદી મળી જઇ મોરબી,
સપાટે ચાલતી શીલ સારાં;
માલતી ઝપાટે પૂગેલી માળિયા,
બોળિયું કચ્છ રણુ નીર ખારાં–૫.

રાજકોટ બાળંભા અને સરધારની,
બધી છે જેહને હાથ બાજી;
ભમર ખાતાં જળે ધરાઓ ભરેલા,
અમર ઇતિહાસમાં નામ આજી–૬.

માધવે ડુંગરે હાલતી માલતી,
શરે સરધારની ચોટ ચાલી;
જબર જેતપુરને કુતિયાણે કહું,
સંગ સાહેલિયું મોજ માલી–૭.

પોરબંદર અને જુનાણું પરસતી,
સામહીં સમંદર રેલ ચાલે;
માલ સામાન મછવા ભરી મોજથી,
હલેસાં વંથળી સુધી હાલે–૮.

કહુ ભાદર તણાં કેટલાં પરાક્રમ ?
મહાજળ નદી છે અધિક મોટી;
ફાળ નહીં કાળની વાળ વાંકો કરે,
હરે દુઃખ કરે ઉપકાર કોટી–૯.

ચોટીલા શરેથી ચોટ દઇ ચાલિયો,
વારમાં શહેર વઢવાણુ લીધું;
રુધિની ભરેલી બની ગઇ લીંબડી,
સિધાવી ગયો ખંભાત સીધું–૧૦.

ભલો સમદર સમો ભરેલો ભોગાવો,
લહેર વરસાદની લોઢ લાગે;
પૂરનું નુર ભરપુર પ્રસરે પૃથિ,
ભાળતાં દૂર દુષ્કાળ ભાગે–૧૧.

સુખભાદર તણી કહું હવે સાધના,
લહેરથી ગીરનાં નીર લાવી;
માલણને મહુદરી સંગ સાથે મળી,
હિરણ્ય હેતાળની સંગ હાલી–૧૨.

શોભતી સરસ્વતી સોમનાથે સદા,
ત્રિવેણી તીર્થ ઇતિહાસ તાજો;
સ્નાન સુવ્રત થકી, ન્હાય કોઈ નીરમાં,
સુખભાદર મહીં થાય સાજો–૧૩.

સરિતા સકળ સૌરાષ્ટ્ર શણગાર છે,
કિનારે ભર્યો ઇતિહાસ કેવો;
સંત શૂરા અને સતી જ્યાં સંચર્યા,
દેવળે જાગતા બધા દેવો–૧૪.

કહે બળદેવ આ ગીત વંદના કરી,
કરુણા સકળ જન પરે કરજે;
પશુ ને પંખીઓ, જીવ સહુ પાળવા,
ભવ્ય જળ તણા ભંડાર ભરજે–૧૫.

પ્રવાહ નદીનો અને જનજીવનનો

ડૉ. નાગજી કે. ભટ્ટી

લોકજીવન એક સતત વહેતું ઝરણું છે. પહાડમાંથી નીકળતી નદી જેમ કૂદતી નાચતી, પહાડોની ગાળીઓમાં ભટકતી કે વનવગડા વીંધતી, ધૂળમાં રગદોળાતી કે પથ્થર પર પછડાતી, અવિરત ચાલ્યા જ કરે છે તેમ લોકજીવન પણ સતત પ્રવાહમય રહ્યું છે.

નદી અને માનવ જીવનનો સંબંધ પણ જગ જૂનો છે. બંને વચ્ચે સતત સાહચર્ય રહ્યું છે. માનવ સંસ્કૃતિનું પારણું નદી કાંઠે જ બંધાયું. જીવનને આરે પાપા પગલી પાડતો માનવ વિશાળ ફાળ ભરતો થયો તો પણ એનું જીવન નદીથી બહુ દૂર જઈ શક્યું નહિ. એથી જ કદાચ એણે નદીના જળને જીવન કહ્યું હશે. એના ખળખળ વહેતા નીરમાં એ નાહ્યો છે. એના ઝરણાંમાં એને સંગીતના સૂરો સંભળાયા છે. એને કાંઠે એનો પ્રેમ પાંગર્યો છે. એના જળધોધને અહોભાવથી નીરખ્યો છે. એના પર દોરડાના, લાકડાના કે લોખંડના પૂલો બાંધી એને પાર કરવા એ મથ્યો છે. એની છાતી પર નાવડી ચલાવી અવર્ણનીય આનંદ માન્યો છે. એટલું જ નહિ, જીવનના છેલ્લા શ્વાસ વખતે એણે નદીના અમૃતબિંદુ સમા જળના થોડાં ટીપાંની જ આશા રાખી છે. અરે! મૃત્યુ પછી પણ એના ખોળામાં જ શાંતિ શોધી છે. એટલે જ માનવે જે સંસ્કૃતિ રચી તેમાં નદીનું પ્રતિબિંબ પડયા વિના રહી શકયું નહિ. ભારતની કે જગતની મોટી મોટી સંસ્કૃતિ નદી કાંઠે જ આળોટીને ઊભી થઈ છે.

વિપાશા ને વિશ્વામિત્ર

માનવજીવનના ઉઘડતા પ્રભાતની અવિચ્છિન્ન સમૃદ્ધિ સમા વૈદિક સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તેમાં પણ નદીનું ગાન સાંભળવા મળે. નદી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં ઋષિ વિશ્વામિત્રનાં દર્શન થાય. લોકમાતા વિપાશા અને શતુદ્રિના કાંઠે એ ઊભા છે. સાથે પરિવાર અને ધનધાન્યથી ભરેલાં ગાડાં છે. રથો છે. વીજળી જેવા ઘોડાઓ છે. બંને કાંઠે વહી જતી વિપાશાનાં નીર એમનો માર્ગ રોકે છે. સામે પાર જવા ઈચ્છતા ઋષિ વિશ્વામિત્ર નદીઓને પ્રાર્થના કરતાં કહે છે:

વિશ્વામિત્ર: માતૃસ્થાનીય નદીઓ! આપનો આ સેવક આપની આગળ નમ્ર છે. (વિપાશાને) જે રીતે પુત્ર મમતાળુ માતા પાસે જાય તેમ હું આપની પાસે આવ્યો છે. (શતુદ્રિને) માતા! તને પણ મારી એ જ વિનંતિ છે. (નમસ્કાર કરી) મારે ખાતર આપ સહેલાઈથી ઉલ્લંઘવા યોગ્ય બનો.

નદીઓ: તારે ખાતર અમે ધર્મનું ઉલ્લંઘન કઈ રીતે કરી શકીએ? અમારા પ્રવાહને રુદ્ધ કરનાર વૃત્રને મારીને ઈન્દ્રે આ પાત્રરૂપ પ્રવાહમાર્ગ ખોદી રાખ્યો છે. સુવર્ણહસ્તવાળા સૂર્યદેવે આ માર્ગે વિચરવાની અમને શક્તિ અર્પી છે. દેવાજ્ઞા ઉથાપીને અમે તારી વિનંતિનો સ્વીકાર શી રીતે કરી શકીએ?

વિશ્વમિત્ર: હું પણ ઈંદ્રનો જ સ્તોતા છું. તેમણે કરેલા પરાક્રમોના મેં સ્તોત્રો ગાયાં છે. આપને માર્ગ કરી આપ્યો તે બદલ હું તેમની સ્તુતિ કરી રહ્યો છું. ઈન્દ્રપૂજક એવા મને આપે માર્ગ આપવો જોઇએ.

નદીઓ: હે વિશ્વામિત્ર! તું ઈન્દ્રભક્ત છે, ધર્મકાર્ય કરનાર છે એ વાત અમે કબૂલ રાખીએ છીએ. વળી ઈન્દ્રનું એ મહાકાર્ય કદી ભૂલીશ નહિ એમ પણ અમે તને કહીએ છીએ. અમે તને માર્ગ પ્રદાન કરીએ છીએ પણ....

વિશ્વામિત્ર: હે માતાઓ! એ પણ શું? આપ શું કહેવા ઈચ્છો છો?

નદીઓ: અમારું એક કથન તું કબૂલ રાખશે?

વિશ્વમિત્ર: અવશ્ય! હું આપનો સેવક છું.

આપ જરૂર કહો.

નદીઓ : હે મુને ! અમારું એમ કહેવું છે કે તારે યજ્ઞકાર્યમાં અમારું સ્તોત્ર ગાવું જોઈએ. અમારા કથનનું તું અપમાન નહીં કરે. તેં રચેલાં સ્તોત્રો ભવિષ્યકાળમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ. હે મુને ! તને નમસ્કાર હો.

ત્યારબાદ વિશ્વામિત્રના વચનથી તૃપ્ત થઈને નદીઓ નીચે નમે છે. પોતાનો પ્રવાહ ઓછો કરે છે અને તેના પર થઈને વિશ્વામિત્ર નદી પાર કરી નવા પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરે છે.

નદીઓ સાથેનો મનુષ્યનો આ સંબંધ વેદ જેટલો પ્રાચીન છે. એટલું જ નહિ માનવીના જડ ગણાતી વસ્તુઓ સાથેના પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધો એ કાળે કેટલા લાગણીભર્યા હતા એનો ખ્યાલ આપે છે.

પરોપકારાય વહંતિ નદ્યા

સૌરાષ્ટ્રનો રા'નવઘણ સિંધના હમીર સુમરા ઉપર ચડયો તે વાતનું એથી સ્મરણ થાય છે. નવઘણની જીભની માનેલ બ્હેન જાહલ સિંધના સુમરાની કાળી છાયામાં ધબકતે હૈયે ભાઈની રાહ જોઈ રહી હતી ત્યારે નવઘણના ઘોડાઓ સિંધસાગર પાર કરવાની મથામણમાં પડયા હતા. દેવી વરુવડીએ તેમને હૈયાધરી આપી અને નવઘણનો ઘોડો સિંધસાગરમાં ડગલાં ભરતો આગળ વધ્યો. પાણી આછર્યાં અને છીછરાં થતા જતા પાણી પર થઈને સૌરાષ્ટ્રની સેના સિંધમાં ઊતરી. હમીર સુમરાને હરાવી જાહલને મુક્ત કરી. વિજયી સેના ફરી એ જ માર્ગે પાછી વળી.

નદીઓની કથા 'પરોપકારાય સતાં વિભુતયઃ' વાળા સંસ્કૃત શ્લોકની યાદ આપે છે. નદીઓ પણ પરોપકાર માટે જ વહે છે, મનુષ્યોએ પણ પરોપકારી બનવું જોઈએ એવી વાત આવી કથાઓ પાછળ છુપાયેલી જણાય છે.

એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ તો ઐતિહાસિક હકીકતો જ છે. કથા નથી. એ કથા શોધવા માટે આપણે નદીઓની ઉત્પત્તિની કથા યાદ કરીએ. પુણ્ય સલીલા ભગવતી ભગીરથીની કથા ખૂબ જાણીતી છે. સાગરના સાઠ હજાર પુત્રોને કપિલ મુનિનો શાપ લાગ્યો અને ભસ્મીભૂત થયા. એના ઉદ્ધાર અર્થે સ્વર્ગમાં વસનારી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર લાવવાનો ઉપાય સુચવાયો. અંશુમાન એનો પુત્ર દિલીપ અને તેના પછી દિલીપનો પુત્ર ભગીરથ આમ ત્રણ પેઢીની આકરી તપશ્ચર્યા ગંગાને પૃથ્વી ઉપર આણવાના પ્રયત્નમાં લાગી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર તેનું અવતરણ થયું.

આ કથામાંથી પણ પાછી કથા ચાલે એને ઝિલનારની. એમાંથી ભગવાન શંકરની જટાની અને ગંગાના અભિમાન ગાળવાની વાત ચાલે. એને પી જનાર જહ્નુ અને તેની જાંઘમાંથી પેદા થનાર જાન્હવીની વાત ચાલે.

નર્મદાનાં અવતરણ

આવી જ કથા નર્મદા અવતરણ માટે ચાલે. ચક્રવર્તિ મહારાજા પુરુરવા વિપ્રોને યજ્ઞયાગ વિના સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો માર્ગ પૂછે, એમાંથી નર્મદાને અવતારવાનું નક્કી થાય અને તપશ્ચર્યાને અંતે મહાદેવજી પ્રસન્ન થઈ નર્મદાને પૃથ્વી પર ઊતરવા આજ્ઞા આપે. કોઈ પર્વતો એને ઝિલવા તૈયાર ન થાય પછી પર્યંક તૈયાર થાય અને નર્મદા દેવી પૃથ્વી પર પધારે. વળી કથા કહે કે એની યે પહેલાં હિરણ્યતેજાએ પણ નર્મદાને લાવવા અને પિતૃઓને પડતા જલપાનના કષ્ટને નિવારવા તપશ્ચર્યા કરેલી. ગુજરાતની મહાનદી નર્મદાના એક નહિ આવા ચાર અવતરણો થયાં. દરેકની કથા જૂદી. છેલ્લે પુરુકુત્સ રાજાએ મહાદેવજીને પ્રસન્ન કરી નર્મદાને પૃથ્વી પર ઊતારી. સૌએ એને દેવતાનો સ્પર્શ કરવા વિનંતી કરી જેથી પાવન બની શકાય. નર્મદાએ કહ્યું : હું કુંવારી છું તેથી દેવગણોનો સ્પર્શ કરી શકું નહિ. દેવ, યક્ષ, ગાંધર્વ, મનુષ્ય સૌએ પુરુકુત્સ સાથે લગ્ન કરવા વિનંતી કરી. અને નર્મદાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. નદીનાં અને મનુષ્યનાં આ લગ્ન બે ભિન્ન સંસ્કૃતિના સંયોગની કથા છે. એમ ન કહેવાય ?

નર્મદાની આ કથા સાથે નદી અને સમુદ્રના લગ્નનું એક ગીત સરખાવવા જેવું છે. એ કથાગીત લોકમાતા મહિસાગરના લગ્નની કથા કહે છે. ગીત

આ પ્રમાણે છે :

મારું સોનાનું છે બેડું રે,
સુંદર શામળિયા,
મારી હીરલા ઊંઢાણી રે,
સુંદર શામળિયા.

મહી માતા પાણી ચાલ્યાં રે,
સુંદર શામળિયા,
દરિયા જીએ પાલવ ઝાલ્યો રે,
સુંદર શામળિયા.

પાલવ ઝાલ્યો તો પાર ઉતારો રે,
સુંદર શામળિયા,
તને કાળીને નહિ પરણું રે,
સુંદર શામળિયા.

માડીને ચટકે ચડિયલ રીસ રે,
સુંદર શામળિયા,
ચુંદડીના ખોળા વાળ્યા રે,
સુંદર શામળિયા,

બધી પ્રથમીના પથ્થર વીણ્યા રે,
સુંદર શામળિયા,
દરિયાજી તો સામા આવ્યા રે,
સુંદર શામળિયા,

તું તો કાળીને કામણગારી રે,
સુંદર શામળિયા,
તું તો કાળી સોનાની વાળી રે,
સુંદર શામળિયા,
તને કાળાને હું પરણું રે,
સુંદર શામળિયા.

દરિયાજીએ નાળિયેર નાખ્યાં રે,
સુંદર શામળિયા.

મહી માતાએ નાળિયેર ઝિલ્યાં રે,
સુંદર શામળિયા.

પછી તો આલાલીલા વાંસ વઢાયા. માંડવા બંધાયા. ચોરીઓ બંધાઈ અને દરિયાદેવ વાજતે ગાજતે મહીને પરણ્યા. નદી અને સાગરના લગ્નનું આ સુંદર કથાગીત લગ્ન માટેના નદીના ભવ્ય પુરુષાર્થની વાત પણ કરે છે.

ગંડકી નદીની કથા

નદી અને સાગરના કે નદી અને માનવનાં લગ્નની કથાઓની સાથે માનવીમાંથી નદી બન્યાની અદ્‌ભૂત વાતો પણ અત્રે નોંધવા જેવી છે.

કશ્યપ પ્રજાપતિના પુત્રોમાં વિપ્રજિત નામે એક દાનવ. તેનો પુત્ર વિષ્ણુભક્ત. તેનો શંખચૂડ થયો. શંખચૂડે તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી ત્રણે લોકમાં વિજય સાથે સુખપ્રાપ્તિની કામના કરી. બ્રહ્માએ વીર પતિ માટે શંકરની તપશ્ચર્યા કરતી તુલસી સાથે લગ્ન કરવા એને સલાહ આપી. શંખચૂડ અને તુલસી પરણ્યાં. સુખમય સંસાર ભોગવ્યો પછી ત્રણે લોકમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. દેવાધિદેવ ઈન્દ્રને હરાવી સ્વર્ગનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. દેવોને મળતો હવિ બંધ કરાવ્યો; તેમાંથી ત્રાસેલા દેવોએ વિષ્ણુનું શરણ લીધું. વિષ્ણુએ શંકરની સહાય લેવા સૂચના કરી. દેવ-દાનવ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ મંડાયું. તુલસીના સતીત્વને કારણે શંખચૂડની સેના અક્ષય રહેતી. આથી તુલસીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવા વિષ્ણુએ શંખચૂડનું રૂપ ધારણ કર્યું. તુલસીનું સતીત્વ નષ્ટ થયું. શંકરે શંખચૂડનો નાશ કર્યો. તુલસીને એ જ દિવસે વિષ્ણુના કપટરૂપનો ખ્યાલ આવ્યો અને તેણે વિષ્ણુને પથ્થર થવાનો શાપ આપ્યો. વિષ્ણુએ શાપ સ્વીકારી તુલસીને નદી થવાનું કહ્યું. એ નદી તે ગંડકી. પથ્થર તે શાલીગ્રામ. વિષ્ણુએ તેમાં શાલીગ્રામ બનીને વાસ કર્યો.

મચ્છુ નદીની કથા

આવી જ બીજી કથા વાંકાનેર-મોરબી પાસેથી વહેતી મચ્છુ-યાને મત્સ્યેન્દ્રીની. મહાયોગી મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક વખત અયોધ્યા પાસે જયશ્રી નગરીમાં ગયેલા ત્યારે સદ્‌બોધ નામે બ્રાહ્મણની સદ્‌વૃત્તિ નામની સ્ત્રીએ પોતે નિઃસંતાન હોવાની વાત કહી. મત્સ્યેન્દ્રનાથે ભભૂતી આપી. આ ભભૂતી તેણે ઉકરડામાં નાખી દીધી. બાર વર્ષે મત્સ્યેન્દ્ર પાછા આવ્યા. સદ્‌વૃત્તિને પૂછ્યું

કે છોકરો ક્યાં ? તેણે સાચી વાત કહી. ઉકરડા પાસે આવી મત્સ્યેન્દ્રનાથે ' અલખ ' કરીને બૂમ પાડી. ' આદેશ ' કહેતાં બાર વર્ષનો ગોરખનાથ ઉકરડામાંથી બહાર આવ્યો. ગુરુ પાસે રહી બધી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક વખત સિંહલદ્વિપની સુંદરી પ્રમીલાના મોહપાશમાં સપડાયા. બે બાળકોના પિતા બન્યા. ગોરખનાથે ગુરુને સંસારના મોહમાંથી છોડાવવા પ્રયત્નો આદર્યા. એક વખત બાળકોને નવરાવવા–ધોવરાવવા ગોરખનાથને સોંપ્યા. ગોરખનાથે બાળકોને પથ્થર સાથે કપડાંની જેમ અફાળીને ધોઈ નાખ્યા. એમાંથી એક બાળકને રૂપ મળ્યું નદીનું. મત્સ્યેન્દ્રના નામ પરથી નદીનું નામ પડયું મચ્છુ કે મત્સ્યેન્દ્રી.

આની સાથે ગુજરાતની તાપી અને સૌરાષ્ટ્રની ભાદર નદીઓની ઉત્પત્તિની કથા સરખાવવા જેવી છે:

સૂર્યપુત્રી તપ્તી અને ભદ્રા

પ્રભાસમાં સૂર્યનારાયણ પૂર્ણકલાથી પ્રકાશતા હતા. તેમની પત્ની સંજ્ઞા તેમનું તેજ ખમી શકી નહિ, તેથી પોતાની છાયા નામના સ્વરૂપને પતિ પાસે મૂકી પિયર ચાલી ગઈ. સૂર્ય છાયાને સંજ્ઞા જ સમજતા. છેવટે સૂર્યે આ વાત જાણી. સંજ્ઞા તો વડવા ઘોડીનું રૂપ લઈ તપ કરવા ચાલી ગઈ હતી. સૂર્ય પણ ઘોડા સ્વરૂપે તેની પાસે ગયા. આ સૂર્યની બે પુત્રીઓ તે તાપી અને ભદ્રા. તાપી ગુજરાતની નદી બની. ભદ્રા સૌરાષ્ટ્રની. કેટલાક કૃષ્ણ પત્ની ભદ્રાના નામ પરથી ભાદર નામ મળ્યાનું કહે છે. જેતપુરને પાદર ભેંકાર લાગતી ભાદર ઉપર કમરહંસ નામનો ચારણ મોહી પડેલો અને ભલભલી ચારણિયાણીઓને છોડી ભાદરને પરણેલો.

માત સરસ્વતી

વડવાની પણ જુદી જ કથા નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતી નદી સાથે એની કથા જોડાયેલી છે. પુરાણો કહે છે કે સરસ્વતીએ પ્રભાસમાં વડવાનલ સ્થાપ્યો. વડવાનલને વડવાગ્નિ પણ કહે છે. વડવા એટલે ઘોડી. દધીચિના પુત્ર પિપ્પલાદે ઘોડીના સ્વરૂપમાંથી એ અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. દેવોએ આ વડવાગ્નિ સમુદ્રમાં પધરાવવા માટે સરસ્વતીને સોંપ્યો. જ્યાં તેનો તાપ સહન ન થાય ત્યાં મૂકી દેવા જણાવ્યું. આમ ત્રણ વખત સરસ્વતી એ અગ્નિથી લુપ્ત થઈ. છેવટે પ્રભાસ પાસે પહોંચી તો સમુદ્ર આગળ કૃતસ્મર પર્વત આડો આવીને ઊભો અને સરસ્વતીને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. સરસ્વતીએ એને વડવાનલનું પાત્ર થોડો સમય ઝાલી રાખવા કહ્યું. વડવાનલને અડકતાં જ કૃતસ્મર ભસ્મ થઈ ગયો. સરસ્વતીએ એ અગ્નિને સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. આ કથા જ્વાલામુખીથી નાશ પામેલા પર્વતની કથા જ કહે છે એમ લાગે.

નાથ સંપ્રદાયના મહાન યોગી ધોરમનાથે જ્યારે કચ્છના ધીણોધર ડુંગર ઉપર બાર વર્ષની તપશ્ચર્યા પછી નયનો ખોલી પૃથ્વી પર માંડયાં ત્યારે સમુદ્ર શોષાઈ ગયો. ધીણોધરમાં પણ ફાડ પડી. એ વાત પણ એવી જ વાત કહે છે.

ચંબલ અને ફલ્ગુની કથા

નદીઓની ઉત્પત્તિ સાથે કેટલીક વખત એના નામની કથા પણ જોડાયેલી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ ચર્મણ્વતી–ચંબલ અને ફલ્ગુની કથાઓ.

ભરતથી છઠી પેઢીએ સૂર્યવંશી મહારાજા રંતિદેવ થયા. મહાભારતમાં એની વાત આવે છે. એ રાજાએ ચર્મણ્વતી નદીને તીરે અનેક યજ્ઞો કર્યા. યજ્ઞમાં જે પશુઓ મરાતાં તેના લોહીથી નદી હંમેશા લાલ રહેતી. પશુઓના ચામડાંઓ એના કાંઠે એટલાં બધાં પથરાતાં કે એનું નામ જ ચર્મણ્વતી પડી ગયું. આજની ચંબલ એ આ ચર્મણ્વતી. એ નદીની લોહીની ભૂખ હજી પણ જાણે તૃપ્ત થઈ નથી. ચંબલ ખીણના ડાકુઓની ક્રુરતાએ ચંબલના પ્રાચીન નામને સાર્થક કર્યું છે.

જ્યારે ફલ્ગુની સાથે એના શાપની કથા જોડાઈ છે. એક વખત રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ ફલ્ગુ કિનારે આવી ચડયા. રામને પિતૃશ્રાદ્ધ યાદ આવતાં લક્ષ્મણને ગામમાં સામગ્રી લેવા મોકલ્યો. એને વાર લાગતાં

પોતે ગયા. આ બાજુ મુહૂર્ત થતાં સીતાએ સ્નાન કરી પિતૃઓને પિંડદાન કર્યું. સાથી તરીકે ફલ્ગુ નદી ગાય, કેવડો અને અગ્નિને રાખ્યા. રામે પાછા આવી પૂછ્યું ત્યારે સીતાએ બધી વાત જણાવી સાક્ષી તરીકે નદી, ગાય, કેવડો અને અગ્નિને બોલાવ્યા પણ તેમણે કંઈ જાણતા નથી એમ કહ્યું. સાક્ષી છુપાવતાં સીતાએ બધાને શાપ આપ્યો : ફલ્ગુને પાતાળમાં રહેવાનો, ગાયનું મોં અપવિત્ર થવાનો, કેવડાને શિવને અગ્રાહ્ય થવાનો અને અગ્નિને સર્વભક્ષક થવાનો. એથી આજે પણ ફલ્ગુ પાતાલ વાસિની જ છે. પણ નામ પ્રમાણે જોઈએ. તો ફલ્ગુ એટલે નિઃસાર, ક્ષુદ્ર, તુચ્છ. બીજો અર્થ છે સુંદર. ફલ્ગુમાં જો પાણી જોવા ન મળે તો એમાં એનો શો દોષ ? અને કદાચ ચોમાસામાં ઊભરાતું પાણી તેને સુંદરતા અર્પે તો પણ એ તો સાર્થનામા જ ગણાવાની. ગયા પાસે જેમ ફલ્ગુ છે તેમ સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાંગધ્રા પણ ફલ્ગુ કિનારે જ વસ્યું છે. યથા નામ તથા ગુણ :

શિપ્રા–જ્વરઘ્નિ

ઉજ્જયિનીની શિપ્રાનું દેવલોકનું નામ 'જ્વરઘ્નિ' છે. કામધેનુથી ઉત્પન્ન થયેલી આ નદીના 'જ્વરઘ્નિ' નામ પાછળ પણ કથા છે. બાણાસુરે શિવને મદદ કરવા બોલાવ્યા. અનિરુદ્ધની મદદે હતા ભગવાન કૃષ્ણ. બને દેવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું. બંનેએ પરસ્પર જ્વરો મૂકયા. બંને જ્વરો સામસામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. છેવટે માહેશ્વર જ્વર નાઠો. એકેય જ્વરને કયાંય શાંતિ પ્રાપ્ત ન થઈ. છેવટે શિપ્રાના જળે તેમને શાંત કર્યા. બસ, ત્યારથી તેનું નામ જ્વરઘ્નિ થઈ ગયું.

આવી તો અનેક કથાઓ નદીઓ પાછળ જોડાઈ છે. સૌરાષ્ટ્રની નાવલી, ગોડી, કપૂરીયો, માલણ, ભાદર, ઓઝત ગુજરાતની સાબરમતી, મેશ્વો, મહી, વાત્રક, તાપી, નર્મદા આદિ અનેક નદીઓની કથાઓ પુરાણોમાં, લોકવાર્તાઓમાં, ગીતોમાં સચવાયેલી છે. આ ઉપરાંત નદીઓની પોતાની ન હોય છતાંય નદી કાંઠે બનેલી હોય, નદીઓ સાથે સંબંધિત હોય એવી પણ અનેક વાતો સાંભળવા મળે છે.

ખારી નદી ને સુવર્ણ પુરુષ

કચ્છમાં એક વાત પ્રચલિત છે કે ભુજ પાસે આવેલ ખારી નદીમાં થોડે દૂર એક ઝૂડક છે. ઝૂડક એટલે ધરો. આ ઝૂડકમાં લાખા ફૂલાણીએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સુવર્ણ પુરષ અનામત તરીકે સોંપ્યો છે. આ સુવર્ણપુરુષનું માથા સિવાયનું કોઈ પણ અંગ કાપે તો બીજે દિવસે એ અંગ ફરી પાછુ હતું તેવું જ થઈ જાય છે. લાખા ફુલાણીએ તેનાથી ઘણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરેલી ગુર્જરપતિ સોલંકી મહારાજ મૂલરાજ સાથે લડવા જતી વખતે એણે એ સુવર્ણપુરુષ નદીને સોંપ્યો. લાખો ફુલાણી તો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યો અને એની થાપણ તો નદીમાં જ રહી. વર્ષો વીત્યાં પણ લોકહૈયેથી એ વાત વીસારે ન પડી. સિંધમાંથી ગુલામશાહ કલોરો કચ્છ ઉપર ચડી આવ્યો. તેણે આ લોકકથાને લક્ષમાં લઈ એ ઝૂડક ઉપર હાથીઓના કોસ જોડાવ્યા. પાણી ઉલેચાવ્યું પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ નદીમાં પૂર આવવાથી ફરી પાણી ભરાઈ ગયું. ગુલામશાહ લટકતો રહી ગયો.

એક વખત એક લંઘો નદીનાં રૂપાળાં પાણી પાસે બેસી શરણાઈ વગાડતો હતો. શરણાઈના મધુર સ્વરથી પ્રસન્ન થઈ સુવર્ણપુરુષની એક આંગળી બહાર નીકળી. પહેલાં તે લંઘો કાંઈ સમજ્યો નહિ પણ પછી તેને સુવર્ણપુરુષની યાદ આવી ને તેણે સુડાથી એ આંગળી કાપી નાખી. પછી તો લોભ વધતો ચાલ્યો. રોજ એ ઝૂડક કાંઠે આવી શરણાઈ વગાડે ને આંગળી નીકળે તે કાપીને ચાલ્યો જાય. એક વખત તેની સ્ત્રીએ આખા સુવર્ણપુરુષને જ ખેંચી કાઢવા જણાવ્યું જિંદગી આખીનું દળદર કાઢવા એને ખેંચી કાઢવાનો માર્ગ એને સારો લાગ્યો. એણે નદી કાંઠે જઈ ઝૂડક પાસે શરણાઈ વગાડી. આંગળી ઊંચે ને ઊંચે વધતી ચાલી. હાથ બહાર નીકળ્યો એટલે લંઘાએ તે પકડીને ઉપર ખેંચ્યો પણ હાય રે, નસીબ ! લંઘાને લઈને સુવર્ણ-પુરુષ નદીમાં ઊતરી ગયો. નદીએ પોતાની અનામત જવા ન દીધી.

સરસ્વતી ને પાટણ

સરસ્વતી તીર સાથે પણ આનાથી જરા

જુદી એક કથા જોડાયેલી છે. એમાં આ કથા જેવું અદ્‌ભુત તત્ત્વ નથી પણ ઐતિહાસિક વસ્તુનું બળ રહેલું છે.

કથા કહે છે કે પૂર્વકાળમાં કાન્યકુબ્જ નગરમાં યક્ષ નામનો સિદ્ધિસંપન્ન જક્ખ–યક્ષ નામનો નૈગમ એટલે વેપારી રહેતો હતો. તેણે એક સમયે વાણિજ્ય અર્થે બળદોના મોટા સાર્થ સાથે કરિયાણું લઈને કાન્યકુબ્જને પ્રતિબદ્ધ અર્થાત્ તેના કબજાનો ગૂર્જરદેશ કે જે કાન્યકુબ્જાધિપતિની પુત્રી મહણિગાને કંચુલિકા સંબંધે આપવામાં આવ્યો હતો તે તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. ક્રમે ક્રમે સરસ્વતી નદીના તટે આવેલા 'લકખારામ'માં આવી પડાવ નાખ્યો. પૂર્વે તે અણહીલવાડ પટ્ટનનું નિવેશસ્થાન હતું. રાત્રીએ વરસાદ પડયો. અને તેના સર્વસ્વ જેવો બળદસાર્થ દેખાયો નહિ તેની ચિંતામાં તે ઊંઘી શકયો નહિ. ત્યાં અંબાદેવીએ આવી કહ્યું કે આ લકખારામમાં આંબલીનાં ઝાડ નીચે ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. તે તું ખોદાવીને લઈ જા. ત્યારે યક્ષે પૂછયું કે અહીં આંબલીનાં ઘણાં વૃક્ષો છે માટે કયા વૃક્ષને સમજવું? એટલે દેવીએ કહ્યું કે જ્યાં ધાતુમય મંડલ અને પુષ્પોનો ઢગલો હોય ત્યાં તે ત્રણે પ્રતિમાઓ છે. શ્રી જિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે વિ. સં. ૮૦૨માં આ લકખારામના સ્થળે અણહીલ ગોવાળે પરિક્ષિપ્ત કરેલા પ્રદેશ ઉપર વનરાજે પાટણ નિવેશિત કર્યું. સરસ્વતી તીરે ઊભેલો એ લકખારામ અને ત્યાર પછી તેના જ કાંઠે ઊભું થયેલું અણહીલવાડ યક્ષના સ્વપ્ન કરતાં વિશેષ તો એ સ્થળ પ્રાચીનનગર હોવાનું વધુ સૂચવે છે. નદીઓના તીર સાથે સંકળાયેલી આ નગરનિર્માણ કથા નદીના પ્રાચીન ગૌરવને સજીવન કરે છે.

રૂપેણની ભૂતકથા

પણ કેટલીકવાર નદીઓનાં રૂપ માનવીને શાંતિદાતા થવાને બદલે અશાંતિદાતા બને છે. રૂપેણના કાંઠે આવા જ અનોધારૂપ ધારણ કરેલાં. એના એ રૂપથી આકર્ષાઈ સૌ ત્યાં ઘડી વિસામો લેવા થોભતા. મીઠી માદકતા ચારે તરફ ફેલાઈ રહેતી. એ જ નદીમાંથી સામે પાર જવા એક રાજપૂત નીકળ્યો. નદીના ધરામાં સપડાયો અને મૃત્યુ પામ્યો. રૂપેણનો ભર્યો ભર્યો કાંઠો એના માટે વેરી બની ગયો. એ ભૂત બનીને કાંઠે આવતાં–વિસામો લેતા સૌને પૂછતો 'ઋતુ કઈ સારી?' અને એ ભૂતના પ્રશ્નોના જવાબ દેનાર થોડા વખતમાં એને અદશ્ય થઈ જતો નિહાળી છળી પડતા. અંતે ઉજ્જડ થયેલા રૂપેણકાંઠાને એ રજપૂતની જ રજપૂતાણીએ આત્મભોગ આપી રજપૂતની અધૂરી ઈચ્છા પૂર્ણ કરી ફરી હર્યો ભર્યો બનાવ્યો.

નદીકાંઠાની પ્રીતકથા

આવી તો અનેક વાતો નદીઓને કાંઠે કાંઠે જાણવા મળે. પ્રેમીઓના પ્રેમ પણ આ નદીકાંઠે જ રૂપ ધારણ કરતા પુરાણ પ્રસિદ્ધ ઉજ્જયન્તિ–આજની ઓઝત આવા જ પ્રેમી શેણી અને વિજાણંદની પ્રેમકથાના સાક્ષી છે. તેમની વચ્ચે બાળપણથી જ પ્રીતના અંકુરો ફૂટયા છે:

વિજાણંદ આડો વીંઝણો, શેણી આડી ભીંત,
પરદેથી વાતું કરે, બાળાપણની પ્રીત.

પછી તો એ પ્રીત મહોરી. શેણીને મેળવવા વિજાણંદે જંતર લઈને નવચાંદરી ભેંસો એકઠી કરવા માંડી. ઓઝતના દોડયે જતાં જળ એને એના પ્રેમી પાસે દોડી જવા સમજાવવા લાગ્યાં. એટલે એણે તો ઓઝતને જ વિનંતિ કરી:

ચડ ટીંબા ચડ ટીંબલી, ચડ ગુંદાળી ધાર;
ઓઝત ઉછાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ.

પણ ગયેલો વિજાણંદ પાછો ન વળ્યો. શેણી તેની પાછળ ચાલી નીકળી. બને હિમાલયમાં હાડ ગળી ગયાં ત્યારે એકબીજાને જોવા પામ્યા.

વિજાણંદ તો એટલો ભાગ્યશાળી કે મરતી વખતે પણ પ્રિયતમાને નિહાળી શકયો પણ સિંધુકાંઠાની સુહિણીને તો એ નસીબ પણ ન મળ્યું.

સુહિણી મેહાર

સુહિણી ધનવાન કુંભારની દીકરી. એને પ્રેમ થયો બુખારાના ખાનદાન યુવાન મેહાર સાથે. પ્રિય-

તમાના નિત્ય સાનિધ્ય માટે મેહાર સુહિણીના પિતાને ત્યાં નોકર રહ્યો પણ તેના પ્રેમની ગંધ આવતાં જ સુહિણીના બાપે એને પાણીચું આપ્યું. પણ પ્રેમ કાંઈ એથી મટયો છે ? સિંધુ તરીને સુહિણી પોતાના પ્રિયતમને મળતી. તરવા માટે પોતાના પિતાના બનાવેલા મજબૂત માટીના ઘડાનો ઉપયોગ કરતી. પણ એની ખબર પણ પડી ગઈ અને મજબૂત ઘડાની જગ્યાએ કાચી માટીનો ઘડો મૂકી દેવામાં આવ્યો. પ્રેમાંધ સુહિણી કાચી માટીનો ઘડો લઈને સિંધુમાં કૂદી પડી. ઘડો ઓગળવા લાગ્યો એટલે મેહારને અવાજ દઈ કાંઠેથી બોલાવ્યો; પણ મેહાર એને બચાવે ત્યાર પહેલાં તો સિંધુએ સુહિણીને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લીધી. મેહાર પણ એમાં જ સમાયો. પોતાના જીવનનું બલિદાન આપીને પ્રેમને એણે અમર રાખ્યો પણ સિંધુ તો એમને એમ વહેતી જ રહી. પ્રેમના ગીતો ગવાતાં રહ્યાં. આવી તો કંઈ કેટલીએ કહાણીઓ એ પોતાના હૃદયમાં સમાવીને બેઠી હશે. કદાચ આથી કવિ ગંગાને પૂછે છે :

अय आवेरुये गंगा वह दिन है याद तुझको
उतरा तेरे किनारे जब कारवां हमारा ।

ગંગા તો એ બધું જાણે જ છે પણ એને કહેવાની શી જરૂર ? બિચારી ફલ્ગુ સાક્ષી થઈ ત્યારે તો સીતાનો શાપ પામીને ? નદી પ્રત્યુત્તર ન આપે તો કવિઓ કોઈ થોડા અટકી પડે તેમ છે ? એ તો જેવું જુએ એવું પોતાની દૃષ્ટિએ લખે છે. દૃષ્ટિભેદ હોય તેથી શું ? ગામને પાદર નદી હોય તો કોઈ ઊંડી પણ કહે ને કોઈ છીછરી પણ કહે ! ઋગ્વેદના ઋષિએ ગાયું :

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
शतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तया
ऽऽ र्जीकिये शृणुह्या सुषोमया ॥

ઋગ્વેદ, મ–૧૦, સૂ–૭૫, મ–૫

હે ગંગા, હે યમુના, હે સરસ્વતિ, હે શતુદ્રી, હે પરુષ્ણિ, હે અસિકન સહિત મરુદ્ વૃધે, હે વિતસ્તા તથા સુષમા સહિત આર્જીકીયે ! તમે મારા આ સ્તોત્રને બરાબર સાંભળો, સેવન કરો અને મને અભિમત ફલપ્રદાન દ્વારા સફલ કરો.

શ્રી શંકરાચાર્યે "નર્મદા સ્તોત્ર" રચ્યું તેમાં નર્મદાને સુંદર અંજલિ અર્પણ કરી.

સબિન્દુ સિન્દુરસ્ખલત્ તરંગ–ભંગ–રંજિતમ્
દ્વિષત્સુ પાપ જાત જાત કારિવારિ સંયુતમ્ ।
કૃતાન્તદૂત–કાલ–ભૂત ભીતિહારિ નર્મદે
ત્વદીય પાદપંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥

સંસ્કૃત કવિઓએ પણ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં નદીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો.

ભવભૂતિએ 'ઉત્તર રામ ચરિત'માં ગોદાવરીના વિવિધ સૌંદર્યનું વર્ણન કર્યું છે :

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततरुणि तपोवनानि ।
येष्वातिथेय परमा शमिनो भजन्ते
नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥

'આ તેજ તીર ગિરિ નિર્ઝરિણીતણા,
જ્યાં વૃક્ષોતળે મુનિનિવાસ તપોવનોમાં
આતિથ્યસેવી જહીં મૂઠી પકાવી સામો,
સેવી રહ્યા શમભર્યા ગૃહને ગૃહસ્થો.'

વળી–

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।
गिरिः प्रस्रवणः सोऽयमत्र गोदावरी नदी ॥

'મેઘમાલ સમો આ જે ભાસે જાણે સમીપમાં,
ગિરિ એ તો પ્રસ્રવણ, ને આ ગોદાવરી નદી.'

જ્યારે કાલિદાસ 'મેઘદૂત' અને 'માલતી માધવ'માં માળવામાં થઈને વહેતી સિંધુનો ઉલ્લેખ કરે છે :

वेणीभूत–प्रतनु–सलीला तामतीतस्य सिंधुः ।
पान्डुच्छाया तट–रुह तरुभंशिभिर् जीर्णपर्णैः ॥

એ જ પ્રમાણે દશાર્ણ, વેત્રવતી, શોણ વગેરે નદીઓનાં વર્ણનો સંસ્કૃત કવિઓએ કર્યાં છે. આ

વર્ણનોમાં નદીઓની અપાર શોભા, વૃક્ષરાજી કે કાંઠાની સાથે કથાનાયક કે નાયિકાને સાંકળ્યા છે.

નદીઓ કેટલીક વખત સૌમ્યરૂપ તજીને રૌદ્રરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે જે ત્રાસ ફેલાય છે એનાં વર્ણનો, કાવ્યો તથા ગરબી–ગરબાઓમાં જોવા મળે છે. આપણી ચિરપરિચિત નદીઓનાં આવા રૌદ્રરૂપવર્ણી ગીતોનો પણ આસ્વાદ લઈએ.

સ. ૧૭૭૮માં રેવાજીમાં ભારે રેલ આવેલી તેનો ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલો ગરબો શ્રી મંજુલાલ મજમુદારે લોકસાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ કરેલો. જેમાંનો એક ગરબો જોઈએ.

રેવાજીની રેલનો ગરબો

શ્રી ઉમીઆ સુતને ચરણે નમું,
સાચી સરસ્વતી માત;
જાચું દેવી જાહનવી, મસ્તક ધરજો હાથ
શંકર સુતને લાગું પાય,
કે સાંભળ સરસ્વતી રે લોલ;

વાણી દેજે માત કે, કહું મતી રે લોલ.
સંવત સતર ઈઠ્ઠોતેરની સાલ,
સાંભળ કહું કથા રે લોલ;
ચૌદશ વદ ભાદરવો માસ, કે પિતૃદિન હતા રે લોલ,
નિર્મલ નર્મદા રૂડું નામ,
કે મન વિચારિઉં રે લોલ;
પ્રગટયું દુનિયા કેરું પાપ; કે જઇ પ્રલે કરું રે લોલ.
અમર કંઠથી નીસર્યા આપ,
કે નિર્મલ નર્મદા રે લોલ;
ચોળી માલેસરના લોક, કે તેમાં જઇ ભાળ્યા રે લોલ
ઢોરાં માણસ ને ઘરબાર,
કે કંઇ નવ રાખિયું રે લોલ;
રઇઅત રાજાને પરધાન; કે સર્વે તે ખેંચિયું રે લોલ.
પછે આવ્યા શૂલપાણને શરણ,
કે નિર્મલ નર્મદા રે લોલ,
માનું માદેશનું કેણ, પ્રીતે પાછા વળો રે લોલ.
પછે આવ્યાં પોતાને આવાસ,
મેલીને આમળો રે લોલ;
એવો કૌતુક કથીયું એક,
કે સરવે સાંભળો રે લોલ.

ત્યાર પછી અંગ્રેજ નર્મદાને કાંઠે આવ્યો તેથી માતા કોપ્યાં. એ "જાંગલે" મારું તીર કેમ લોપ્યું કહી બધી નદીઓનું ધ્યાન ધર્યું—એરણા ને ઓર, મહી ને વિશ્વામિત્રી, યમુના ને ક્ષિપ્રા, તાપી, ઢાંઢર, જાંબુઆ, રંગાવ એમ સૌ નદીઓ આવી. ગંગા, ગોદાવરી ને ગોમતી રૂપે ચોસઠ જોગણીઓ આવી ને નર્મદાજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી રૌદ્રરૂપ ધારણ કરી અનેક ગામોને પોતાનો પરચો બતાવ્યો.

તાપી માતાએ તો આવા કંઈક પરચાઓ બતાવ્યા છે. સૂર્યપુત્રી હોવાને કારણે સ્વભાવ પણ કાંઈક ગરમ હશે, નહિતર અવારનવાર ગુસ્સે થઈને રેલમછેલ શા માટે કરે? કૃપાશંકર મો. વ્યાસે "જગરેલ ઝપાટો" નામની પુસ્તિકા છપાવેલી તેમાં ૧૮૮૩ની તાપીની રેલની ગરબી આ પ્રમાણે આપી છે:

તમે જુઓ સૂરતના લોક રે,
જગરેલ ઝપાટો;
થઇ આર્દ્રાની હેલી રે,
માર્યો પહેલો સપાટો...ટેક.

જેઠ વદ તેરસ સોમવારે,
આવ્યાં કોડી પર્વત વાટો રે, જગ.

આગગાડીના પુલ જ તોડયા,
તણાયા છે સલેપાટો રે, જગ.

સુખીયા લોકોનાં સુખ તણાયાં,
સૂતા ઢાળીને છાપરખાટો રે, જગ.

બાગબગીચાને બંગલા ભાંગ્યા,
ખેંચાઇ ખુરશી ને પાટો રે, જગ.

મોદીઓના અનાજ તણાયા,
ભીંજી ગયો ઘઉંનો આટો રે, જગ.

ચૌદશે પાણી શહેરમાં પેઠાં,
ચારે ગમ થઇ ફાટાફાટો રે, જગ.

કોઇના રે ઘરમાં કોઇના રે માળે,
દેખાય ઉપલી છાંટો રે, જગ.

કિલ્લો ને કોર્ટો બંધ રહ્યાં છે,
બંધ થયાં બજારનાં હાટો રે–જગ.

કૈંક ગરીબના માલ તણાયા,
થઇ ગયા છે બારે વાટો રે–જગ

ઘીના ગાડવા પાછા ફર્યા છે,
બંધ રહ્યો મનોરનો કાંટો રે–જગ.

કિલ્લા આગળ બે પુલ ભાંગ્યાં,
એક ભાંગ્યો ને એક રાંટો રે–જગ

શિયાળામાં સૌ ચડ ધ્રૂજ્યા,
રેલે ઉઘાડયો દુ:ખનો દાટો રે–જગ.

ટાઢા ડામ તાકીને દીધા,
નહિ રૂઝાય ચણચણાતો રે–જગ

બારે પરામાં ફરી વળી છે,
ઘણો કર્યો છે છણછણાટો રે–જગ.

વ્યાસ કહે સૌ સમજીને ચાલો,
મૂકી દો પાપના ઘાટો રે–જગ.

તપ્તીની બહેન ભદ્રા–ભાદરના પણ એવા જ હાલ. કોઈએ ગાયું :

ભાદર નદીયું આવેલી ભરપૂર જો,
ચારે ને કાંઠે રે માતા છલી વળ્યાં.

ભાઇ ભોળુડા નદી ઊતારી મેલ્ય જો,
તુજને રે આલું રે પગનું ઝાંઝરું.

વઢવાણ પાસેથી નીકળતો ભોગાવો–ભોગવતી નદી પણ કોપે ત્યારે ચારે બાજુ છલીવળે એટલું જ નહિ ગામોને પણ તાણી જાય;

લીંબડીનો ભોગાવો બહુ ભારે,
તણાયા સમલા શે'ર, ભોગાવો બહુ ભારે.

ક્યાં વઢવાણ, ક્યાં લીંબડી, ક્યાં સમલા બધું એકાકાર કરી પોતામાં સમાવતી ભોગાવતી–ભોગાવો રૌદ્રરૂપે ચાલ્યો જાય ત્યારે કોની મજાલ છે કે એના આડા પણ ઊતરી શકે ? હજુ એક વર્ષ પહેલાં એણે જે કહેર વર્તાવેલો એ તાજો જ છે.

સંસ્કૃત કવિઓની પ્રાસાદિક રચનાઓ અને લોકકવિઓની વાસ્તવિક વાણીની સાથે ચારણ કવિની ભવ્ય કલ્પનાઓનો લાભ પણ નદીને મળ્યો છે, અમદાવાદના ધરાર ધણી થઈ બેઠેલા સૂબા શેરબુલંદખાનને નમાવવા-રાઠોડ રાજ અભયસિંહને દિલ્હી સુલતાને નીમ્યા. તેમની સાથે કવિરાજ કરણીદાન પણ હતા. અભયસિંહે અમદાવાદ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. સાબરમતીના વિશાળ પટને વીંધીને આગ ઓકતા: તોપ-ગોળાઓ શહેર ઉપર વરસવા લાગ્યા. સામેથી શેરબુલંદખાને પણ ગોળાઓ છોડયા. આ તપેલા ગોળાઓમાંથી ઘણા સાબરમતી નદીમાં પડતા. એનું વર્ણન 'બિરદશૃંગાર' ગ્રંથમાં જોવા મળે છે. તેમાંથી એક નમૂનો જોઈએ :

'અતિ છૂટે ગોલા રણ અખત્ર,
નવલાખ જાણુ તૂટે નખત્ર;
મછ તળે સાભ્રમત નદીમાંહ,
કળકળે નીર જિમ ઘ્રત કડાહ.'

તાવડાના ઘીમાં જેમ–વસ્તુ તળાય તેમ સાબરમતીના લાખો સળગતા ગોળા પડવાથી ઊકળી ઊઠેલા નીરમાં માછલાં તળાવા લાગ્યાં. સાબરમતી નદીની જેમ યુદ્ધના પ્રસંગોની સાક્ષી અનેક નદીઓ બની છે. એ નદીઓ જ બે રાજ્યોની હદ બનતી. કેટલીક વખત ભૂમિદાન માટેની જમીનની હદ પણ નદી બનતી તો યુદ્ધભૂમિ ઉપર રાજાઓની દોડધામ પણ નદીઓ દ્વારા દર્શાવાતી. અમોઘવર્ષના સંજાણના દાનપત્ર શક ૭૯૩માં ૧૪મી પંક્તિમાં કહ્યું છે કે:

"ગૌડનો રાજા ગંગા ને યમુના વચ્ચે ભાગતો હતો તે વખતે તેમણે (ધારાવર્ષે) એ રાજાની લક્ષ્મીની ક્રીડાનાં કમળરૂપી શ્વેત છત્રો હરી લીધાં."

કોઈ રાજાને આવી નદીના અનોખાં રૂપ જોઈ કાવ્ય પણ સ્ફૂરતું. કચ્છનો રંગીલો રાજવી લાખો આવો કવિહૃદયી હતો. નદીકાંઠાની હરિત શોભા જોતાં એવી દૃષ્ટિ નદી તીરે પડેલી લીસી છીપર પર પડેલી. ગામની ગોરી પોતાની કંકુ વરણી

કાયાને એના ઉપર મૂકી હશે. એના ફૂલગુલાબી પગ લાસી ઠીકરી ઘસવાથી હીંગળોકિયા બન્યા હશે એ કલ્પના આવતાં જ એનું કવિહૃદય બોલી ઊઠયું !

'હાથ હિલોળે પગ ઘસે, ગહેકે ગોરલિયાં;
લાખો ચે સું બાળજો, લીસી છિપરીયાં.

નદીનું આવું બહુમાન ભાગ્યે જ કોઈ કવિ કે રાજાએ કર્યું હશે.

મરવાની નહિ પણ પ્રેમની એવી જ સુંદર અભિવ્યક્તિ એક વખત કવિ ગંગે કરેલી. બાદશાહ અકબરે એને પૂછ્યું ?

સબ નદિયનકા નીર હૈ, ઉજ્જવલ વર અભિરામ;
અકબર કહે સુન ગંગ કવિ, જમના કયોં ભઈ શ્યામ ?

ત્યારે કવિ ગંગે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—

'જા દિન તેં જદુનાથ ચલે,
બ્રજ ગોકુલતેં મથુરા ગિરિધારી,
તા દિનતેં રહી દમ્પતિ જમ્પતિ
કમ્પતિ ગોકુલ કી સબનારી;
ઉનકે નૈનનકી સરિતા ચલી,
જસ સંકર સીસ ચલે જલધારી,
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર,
તા દિન તેં જમુના ભઈ કારી.

કેવી સુંદર કલ્પના ? યમભગિની યમુના કાળી કેમ થઈ ? પોતાના પ્રિયતમ કૃષ્ણ છોડી મથુરા ગયા ત્યારથી વિરહ વ્યાકુળ ગોપીઓના નયનમાંથી આંસુની સરિતાઓ વહી રહી છે એના કારણે આંખના કાજળથી અશ્રુઓનો જે પ્રવાહ વહ્યો તેથી યમુના કાળી બની ! કેવી ભવ્ય ઉદાત્ત કલ્પના ! નદી સાથે સંકળાયેલ લોકજીવન કેવું સમૃદ્ધ છે તેનો પણ આનાથી ખ્યાલ આવે છે.

તેમાંય સૌરાષ્ટ્ર તો ડુંગરિયો દેશ. નિરનિરાળાં રૂપ ધારણ કરીને અનેક નદીઓ એને આંગણે રમવા ઊતરી છે. ભોગાવો ને ભામણી, વેદમતી ને રૂપમતી, મધુવંતી ને મચ્છુન્દ્રી, માલણ ને મોજ, ઓઝત ને ઉતાવળી, ધ્રાફડ ને ધાંતરવાડી, ભાદર ને ઠાકર, ફૂલઝર ને ફલકુ, કપિલા ને કાળુભાર, સરસ્વતી ને સોનરેખ, શેત્રુંજી ને શુકભાદર એવાં રૂપાળાં નામ ને કામણગારાં રૂપ જોઈને તો કોઈએ કહ્યું :

सौराष्ट्रे पंच रत्नानि, नदी नारी तुरंगमः ।
चतुर्थो सो म ना थ श्च, पंचमं ह रि द र्श न म् ॥

વનવાસીની

સરિતા સર અમૃતના ભરિયાં,
હુલસી કંઇ ખેત કયાં વરિયાં,
ધન ધાન્ય ધરાતલમાં ધરિયા,
કંઇ બાગ બહાર બસંતબની, ખુશબો પ્રગટી પ્રસરાવી રહી;
વણ થંભી પ્રવાસ કરી વસુધા, મહાસાગર સાથ મિલાવી રહી. ૧.

કહીં શાન્ત બની પ્રસરે પટમાં,
કહીં ઘોર પ્રચંડ કરે ઘટમાં,
કહીં તાંડવ નૃત્ય કરે તટમાં,
નિરખી નભમંડલ ઘોર ઘટા, વહી વેગ કરે ઉલટા સુલટા,
કહીં કામિની કોમળતા પ્રગટી, ચિત્ત ચોરીલીએ સરિતાની છટા. ૨.

મહેરામણશાં જળ મોતી ભર્યાં,
કહીં કોમળ શાંત સ્વરૂપ કર્યાં,
ધરણી પર રૂપ અનેક ધર્યાં,
દુઃખનાશિનિ થાય દુઃખી દિલમાં, તુષ્ણા ન છીપે જલપ્યાસીનીકો,
વનવાસીની થાય ઉદાસીની તો, જલ હીન બને, ઉપહાસીની જો. ૩.

—બળદેવભાઇ નરેલા

શ્રી શંકરાચાર્યજીનું નર્મદાષ્ટક

સં. મૂળુભાઇ પાલિયા

ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રથમ શક્તિમાં માનતા ન હતા એ હકીકત જગપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એમનું શ્રી નર્મદાષ્ટક જોતાં જણાશે કે તેઓશ્રીએ નર્મદા માતાનો પ્રવાહ જોઈ, એ મહાનદીને શક્તિ તરીકે અને માતા ભગવતી તરીકે સંબોધી એની હૃદયંગમ આરાધના કરી જ છે. અને ખરેખર પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે–નદી એ શક્તિ છે એટલું જ નહિ પણ પતિત પાવની જગત માતા છે. જે દેશમાં કે જે શહેર કે ગામડાના પાદરમાં નદી વહેતી ન હોય એ દેશ શહેર કે ગામ પાણી વીનાનું એટલે કે શક્તિ રહીત ગણાય, એટલું જ નહિ પણ નિર્મળ ન ગણાય. મળયુક્ત ગણાય કારણ કે ત્યાં નિર્મળ થવા માટે જોઈતો નીર પ્રવાહ ન મળતાં સાધારણ રીતે જ મલ વિસર્જન ઓછું થાય. આ હકીકતને કોણ અવગણી શકશે?

આપણા દેહમાં પણ નવસો નાડયું રૂપી રક્તવાહિનીઓ એ પણ કુદરતે નદીઓ જ બાંધી છે–અને એ નાડયું કે રક્તવાહીનીઓ વિના આ દેહની પણ કલ્પના કરવી ભયંકર થઈ પડશે. દેહના જે ભાગની નાડયું ખોટી પડે એટલો દેહ પણ દુઃખીઓ અને ઉજ્જડ વેરાન ભૂમિ જેવો કેમ ન ભાસે? અને એટલો દેહ નકામો થઈ જાય છે એમ જ નદીઓ વિનાનો દેશ પણ જોઈએ એટલો સુશોભિત કે રસાળ રળીઆમણો નહિ દેખાય પણ ઉજ્જડ વેરાન જેવો જ જણાશે. માટે જ કહ્યું છે કે યથા બ્રહ્માંડે તથા પીંડે-નાડયું રૂપી નદીઓ વિનાનો દેહ એવો જ પાણીની નદીઓ વિનાનો દેશ.

આપણી આર્ય સંસ્કૃતિએ તો નદીનું માતા ગંગા રૂપે અવતરણ પણ શંકર ભગવાનના શીર પર થયાનું વર્ણવ્યું છે. અને એનું ભારોભાર સ્તવન કર્યું છે. ઉપરાંત એ માતા ગંગા રૂપી નદીને આ દેશમાં લાવનાર મહારાજા ભગીરથનું નામ પણ લાખો વર્ષો થયાં એ જ કારણે પ્રાતઃ સ્મરણીય રહ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ એ મહારાજાએ જે કાર્ય માતા ગંગાને લાવવાનું કર્યું એનો આજે અજોડ દાખલો આજ પર્યંત દેવાય છે કે–"આ તો ભગીરથ કાર્ય છે–'આ તો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. "આતો આ કુળમાં ભગીરથ પાકયો છે" આ બધું આપણા દેશમાં નદીના નામ ઉપર કેટલું માહાત્મ્ય છે એનો અજોડ દાખલો જગજાહેર વ્હેવારે વ્હેવારમાં વણાએલ પડયો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ નદી એ જ "મંગલાચરણ છે." નદી એટલે વહેતા પાણીનું સ્વરૂપ છે અને પાણી એટલે જે દેહમાં પાણી ન હોય તે દેહ નમાલો. જે માણસમાં પાણી ન હોય તે માણસ નિર્માલ્ય-જે ઘોડામાં કે જાનવરમાં પાણી ન હોય તેની કિંમત પણ કોડીની થઈ જાય. એમ જ પાર્થિવ વસ્તુઓમાં પણ હીરા-મોતી કે કોઈ પણ શસ્ત્ર કે રત્નમાં પાણી ન હોય તો એની કિંમત જ થતી નથી.

સહરા અને ગોબીનાં રણમાં ધરતી માતાની પણ કિંમત કોડીનીયે નથી. પણ કાલે જ ત્યાં નદીઓના પ્રવાહ વહેતા થાય તો જગતના જીવ માતર એને ખોળે આળોટવા પહોંચી જાય. એટલું જ નહિ પણ એ ધરતી માટે મહાભારતો જાગે અને જાદવાસ્થળીઓ થાય. ખરેખર એ ધરતી માટે ત્રીજું મહાવિશ્વયુદ્ધ પણ મંડાતાં વાર ન લાગે. આ છે ધરતી માથે પાણીનું એટલે પાણીના પ્રવાહ રૂપે વહેતી માતા ભગીરથી સ્વરૂપ નદીઓનું મહાતમ. અને આ છે જગતની નદીઓ માટેની અડીખમ અમર ભાવના.

નમામિ દેવિ નર્મદે

સબિંદુ સિંધુ સુસ્ખલત્ત રંગ ભંગરંજિતં
દ્વિષત્સુ પાપ જાતજાતકારિ વારિસંયુતંમ્
કૃતાન્તદૂત કાલભૂત ભીતિ હારિ નર્મદે,
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૧

ત્વદંબુલીન દીન મીન દિવ્ય સંપ્રદાયકમ્
કલૌ મલૌઘભાર હારિ સર્વ તીર્થ નાયકમ્
સુમત્સ્ય કચ્છ નક્ર ચક્ર ચક્રવાક શર્મદે,
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૨

મહાગભીર નીરપૂર પાપ ધૂત ભૂતલં
ધ્વનત્સમસ્ત પાતકારિ દારિતાપદાચલમ્
જંગલ્લયે મહાભયે મૃકંડુ સૂનુહર્મ્યદે,
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૩

ગતં તદૈવ મે ભયં ત્વદંબુવીક્ષિતં યદા
મૃકંડ સૂનુ શૌનકાસુરારિ સેવિ સર્વદા ।
પુનર્ભવાબ્ધિ જન્મજં ભવાબ્ધિ દુઃખ વર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૪

અલક્ષલક્ષ કિન્નરામ રાસુરાદિ પૂજિતં
સુલક્ષ નીર તીર ધીર પક્ષિલક્ષ કુજિતમ્
વશિષ્ટ શિષ્ટ પિપ્પલાદિ કર્દમાદિ શર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૫

સનત્કુમાર નાચિકેત કશ્યપાત્રિ ષટ્ પદૈઃ
ધૃંત સ્વકીય માનસેષુ નારદાદિષટ પદૈઃ
રવીન્દુરન્તિ દેવદેવ રાજકર્મ શર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૬

અલક્ષ લક્ષ લક્ષ પાપ લક્ષ સાર સાયુધં
તતસ્તુ જીવ જંતુ તંતુ ભુક્તિ મુક્તિ દાયકમ્
વિરિંચિ વિષ્ણુ શંકર સ્વકીય ધામ વર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૭

અહોમૃતં સ્વનં શ્રુતં મહેશ કેશજા તટે
કિરાતસૂત વાડવેષુ પંડિતે શઠે નટે
દુરંત પાપ તાપ હારિ સર્વ જંતુ શર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥ ૮

ઇદં તુ નર્મદાષ્ટકં ત્રિકાલમેવ યે સદા
પઠંતિ તે નિરન્તરં નયાતિ દુર્ગતિં કદા
સુલભ્ય દેહ દુર્લભં મહેશધામ ગૌરવમ્
પુનર્ભવાનરાનવૈ વિલોકયન્ત રૌરવમ્ ॥ ૯

૪૭ સરિતાના મૂળ, મુખ અને મોટા વસવાટો

સંપાદક–કાશીરામ વ્યાસ

ક્રમ	નદીનામ	શાખા	નદીનું મૂળ	નદીનું મુખ અને કયાં પડે છે	લંબાઈ માઈલ	કાંઠે આવેલ મુખ્ય ગામ
૧	પૂલકી	મોટી શાખા નથી	લજાઈ ગામની પૂર્વ	નવલખી બંદર પાસે થઈ કચ્છના અખાતને મળે છે.	૩૦	દહીંસરા
૨	ઝીંઝોડી	,,	મોરબીથી ૧૦ માઈલ દક્ષિણે	ઝીંઝોડા નેસમાંથી કચ્છના અખાતને મળે છે.	૨૦	રાજકોટ ઝીંઝોડા
૩	ડેમી	આસુન્દ્રી	સણોસરા પાસે	કંશ તલાવડીમાંથી કચ્છના અખાતને મળે છે.	૫૦	ટંકારા
૪	આજી	ન્યારી અને ડોન્ડી	સરધારની ધાર	રીકલેમેશન વર્કસમાંથી કચ્છના અખાતને મળે છે	૬૦	રાજકોટ, લતીપર, બાલંભા
૫	ઊંડ	મતવાર અને ફૂલઝર	લોધીકા ઉત્તરે	કચ્છના અખાતને મળે છે	૫૦	કાલાવડ, જોડિયા
૬	ફૂલઝર	મોટી શાખા નથી	જામવણુથળી	હડીઆણા ઘેડમાંથી કચ્છના અખાતને મળે છે.	૨૦	હડીઆણા
૭	નાગમતી	રંગમતી અને ફૂલજર	બાદલપર ટેકરી	જામનગર ખાડીમાંથી કચ્છના અખાતને મળે છે	૩૦	જામનગર, કરાણા, રવાસિયા
૮	રૂપારેલ	,,	રામપર	મોટાબારાની ખાડીમાંથી ક.અ. ને મળે છે	૨૨	ધુંવાવ
૯	સસોઈ	રૂપાવટી, ઢાઢર, પુના,	સાજડીયાળી ટેકરી	પાત્રાવાસણુ ખાડીમાંથી બેડપાસે ક. અ.ને મળે છે		લાલપર, ખેરાજા, બેડ
૧૦	ફૂલજર	મોટી શાખા નથી	ગોવાણાગામની દક્ષિણે	નાખર ખાડીમાંથી ક.અ. ને મળે છે	૨૦	મોડપર

ક્રમ	નદીનામ	શાખા	નદીનું મૂળ	નદીનું મુખ ક્યાં પડે છે	લંબાઈ માઈલ	કાંઠે આવેલ મુખ્ય ગામ
૧૧	સિંહણ	,,	લાખાસર દક્ષિણે	આંબલા ખાડીમાંથી ક. અ. ને મળે છે	૧૫	સિંહણ
૧૨	ઘી	,,	ખાકોરી ગામ આગળ	સલાયા ખાડીમાંથી ક. અ. ને મળે છે	૨૦	જામખંભાળીઆ, સલાયા
૧૩	ભોપલકા	,,	ભોપલકા દક્ષિણે	પીંઢારાની ખાડીમાંથી ક. અ. ને મળે છે	૧૫	ભોપલકા–પીંઢારા
૧૪	ખારીપાટ	ખારીપાટ વોંકળો	ખાખરડા ગામ પાસે	સોગાતની ખાડીમાંથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૧૮	ભોગાત
૧૫	વરતુ	સાની અને વેસરી વોંકળા	ગોપ પર્વત	રાવળ ઘેડમાંથી મેડા ખાડીમાંથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૪૫	વેરાવળ, ભાણુવડ, રાવળ
૧૬	મીણસર	ખીલેશ્વરી અને ડાહી	ખાલવા ગામની ઉત્તરે	મોકળના રણમાંથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૪૫	વાંઝળિયા, ભરસવે, બાલોત્રા, કન્ડોરણા
૧૭	કાલિન્દ્રી	શાખા નથી	આલેચ પરવત	મોકળના રણમાંથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૨૦	ખાગેશ્રી, મહોબતપરા
૧૮	ભાદર	ગોંડલી, ચાપરવાડી, ફોફલ, મોજ, વેણુ, ઉતાવળી, ઝલોટી વગેરે	આણંદપર	નવીબંદર પાસેથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૧૨૫	જસદણ, આટકોટ, જેતલસર, જેતપુર, ધોરાજી, ઉપલેટા, ગણોદ
૧૯	ઓઝત	ઉબેણ, ઉતાવળી, મ્રાફડ	ભેસાણ	,,	૯૫	વંથલી, શાપુર, બામણાસા
૨૦	મધુવંતી	સાબલી	વાડલિયાવાવ, પાલણકાનેસ	માધવપુર ઘેડમાંથી અરબીસમુદ્રને મળે છે	૭૦	મેંદરડા, માધવપુર
૨૧	સીલવહેણ	....	વરસાળા આગળ	સીલની ખાડીમાંથી અરબીસમુદ્રને	૧૦	સીલ

ક્રમ	નદી નામ	શાખા	નદીનું મૂળ	નદીનું મુખ ક્યાં પડે છે	લંબાઈ માઈલ	કાંઠે આવેલ મુખ્ય ગામ
				મળે છે		
૨૨	નોલી	ડોંગલી	કેશોદની પૂરવે મેસવાણ આગળ.	માંગરોળ ખાડીમાંથી અ. સ. મળે છે	૧૭	માંગરોળ
૨૩	મેંગળ	નથી શાખા	ગિરપર્વતમાંથી સગડગામ પાસે	ચોરવાડની ખાડીમાંથી અ. સ.ને મળે છે	૩૦	માળિયા હાટીના, ચોરવાડ
૨૪	હીરણ્	સરસ્વતી	કમળેશ્વર નેસ	સોમનાથ પાટણની ખાડીમાંથી અ. સ. મળે છે	૬૦	સાસણ, તલાળા, સોમનાથ પાટણ
૨૫	સરમત	.. ..	ગિર પર્વત	મૂળ દ્વારકા આગળ થઈ અ. સ. ને મળે છે	૨૦	અડવાલ, ટીંબા
૨૬	સીંગવડો	....	,,	કોડીનાર પાસેથી અ. સ. મળે છે	૪૦	જામવાળી, ઘાંટવડ, કોડીનાર
૨૭	સીંગોવર	....	,,	વેલણનો ખાડીમાંથી અ. સ. ને મળે છે	૨૦	દલાસા
૨૮	મચ્છુન્દ્રી	ગિરનાં વહેતાં ઘણાં ઝરણાં	,,	દેલવાડાથી માંડવીની ખાડીમાંથી અ. સ. મળે છે.	૫૦	ઉના–દેલવાડા
૨૯	રાવલ	માલણ, રૂપેણ	,,	ધારા બંદર પાસે અ.સ.ને મળે છે	૫૦	જસાધાર, ધોકડવા, ખત્રીવાડા
૩૦	રાયડી	....	ડેડાણ પાસે	,,	૩૦	મોટી બારમણ નાની બારમણ,
૩૧	ધાતરવાડી	સુરજવાડી	પૂર્વ ગિર તથા મતી–આળા ટેકરી	રામપરા ભેરાઈની ખાડીમાંથી અ. સ.ને મળે છે	૫૫	ભાકસી, રાજુલા
૩૨	ગેલાપરી	....	બાબરિયાધાર	પીપળાદ બંદરથી અ.સ. ને મળે છે	૨૦	ડુંગર, પીપળાદ

ક્રમ	નદી નામ	શાખા	નદીનું મૂળ	નદીનું મુખ ક્યાં પડે છે	લંબાઈ માઈલ	કાંઠે આવેલ મુખ્ય ગામ
૩૩	માલણ	,,	રબારીકા	મહુવા બંદર પાસેથી અ. સ. ને મળે છે	૨૦	ખૂંટવડા, મહુવા
૩૪	બગરોડી	,,	ખેડાના નેસની દક્ષિણે	મંથળા પોઈન્ટથી અ.સ.ને મળે છે.	૨૦	દાઠા, બગડુ
૩૫	શેત્રુંજી	શેલ નદી, ગાગડીયો બીજી નાની નદીઓ ઘણી ભળે છે.	ગીરમાં જી.ટી.એસ. પાસે	તળાજા પાસે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે	૧૦૦	ધારી, કાંક્ચ, રોહીશાળા તળાજા
૩૬	કાળુભાર	મહાલેશ્વરી રંઘોળા, દરેડિયા–વેગડ, નાની નદીઓ	બાબરાની ઉત્તરે	ભાવનગર આગળ કાળુભારની ખાડીમાંથી ખંભાતના અખાતને મળે છે	૭૫	ઠરીઆણા, ઉમરાળા, ભાવનગર
૩૭	ઘેલો	મોટી શાખા નથી	ઘેલા સોમનાથની ટેકરી	વલભીપુર પાસેથી ગોહિલવાડ ભાલમાં પ્રસરે છે	૫૦	ઝઢડા, પચ્છેગામ, વલભીપુર
૩૮	કેરી	પડાલ	બાબરાની ઉત્તરે હડીઆણાની ટેકરી	ધંધુકા પાસે થઈ ગોહિલવાડ ભાલમાં પ્રસરે છે	૩૦	પીપળીઆ
૩૯	ઉતાવળી	શાખા નથી	બોટાદની ઉત્તરપૂર્વ	બરવાળા થઈ ગોહિલવાડ ભાલમાં પ્રસરે છે	૨૫	બેલા, લાવાલા
૪૦	સુકભાદર	ગોમા	આણંદપરની પૂર્વ	રાણપુર ધંધુકા થઈ ભાલમાં ગોહિલવાડમાં પ્રસરે છે	૬૦	રાણપુર, ધંધુકા
૪૧	લીંબડીનો ભોગાવો	નબળાન	ચોટીલાની પૂર્વે દક્ષિણટેકરી	પાણસીણા થઈ ઝાલાવડ ભાલમાંથી નળસરોવરમાં ભળે છે	૬૦	લીંબડી
૪૨	વઢવાણનો ભોગાવો	નાની નદીઓ ભળે છે	ચોટીલાની ઉત્તર ટેકરી	ઝાલાવડ ભાલમાં નળસરોવરમાં ભળે છે	૬૦	મૂળી, વઢવાણ, સુરેન્દ્રનગર, જોરાવરનગર
૪૩	કનકાવતી	,,	ચૂલી ટેકરી	માલણિયાદ થઈ કચ્છના રણને મળે છે	૧૫	ચંદ્રગઢ, માલણીઆદ

ક્રમ	નદી નામ	શાખા	નદીનું મૂળ	નદીનું મુખ ક્યાં પડે છે	લંબાઈ માઈલ	કાંઠે આવેલ મુખ્ય ગામ
૪૪	ફલકુ	,,	રાજસીતાપર	થળા પાસે થઈ કચ્છના રણને મળે છે	૨૦	ધ્રાંગધ્રા
૪૫	ચંદ્રભાગા	ઉમઈ	મેથાળ	સુલતાનપર પાસે થઈ કચ્છના રણને મળે છે	૧૫	થળા
૪૬	ઘોડધ્રોઈ	નથી	કરીપર	ખાખરેચી વેણાસર થઈ કચ્છના રણને મળે છે	૧૫	ખાખરેચી
૪૭	મચ્છુ	બેટી, મહા, આસોઈ, માટેલિયો	આણંદપર	માળીઆ થઈ હંસથલ ખાડીમાં થી કચ્છના રણને મળે છે	૭૫	વાંકાનેર, મોરબી, માળિયા

*

મચ્છુ

મન ગમતી ધર મોરબી, આદરમાં અચ્છું;
પાંગરતી પનિહારિયું, મોઘાં જળ મચ્છુ–
હેડચું ધન હાલ્યા કરે, ખરવટડા ખેડુ;
મચ્છુ કાંઠે માનવી, (કોઈ) ભાળ્યો ન ભાગેડુ–
વાલાં લાગે વીણતાં, (એવાં) કાલાં થાય કપાસ;
પ્રેમે જળ પાયા કરે, મચ્છુ બારે માસ–

કાળુભાર

કાંઠે ઉમરાળા કહું, પૂગી ચોગઠ પાર;
કોટડા પીઠા કરમી, કરમી કાળુભાર.

માલણુ

મહુવાને માલણુ વગર, પાવત કોણ પાણી;
ફળ ફૂલે ફાલી પૃથી એની એંધાણી.

—બળદેવભાઈ નરેલા

છપ્પય

નમન નદીનાં નીર, શિર મહાદેવ ચડાવે,
નમન નદીનાં નીર, પરસથી પીડા જાવે.
નમન નદીનાં નીર, તીર્થ કરવા સહુ આવે;
નમન નદીનાં નીર, મહા દુર્ભિક્ષ મિટાવે,
બલદેવ નમન તવ નીરને જેથી જગ જીવાય છે
પરકાજ સદા વહેલું પૃથી, ગુણતેથી કવિ ગાય છે-૧
સરિતા જલ છલકંત, ફૂલડે ફાગણ ફાલે,
સરિતા જલ છલકંત, મયુર ગેહકી બનમાલે
સરિતા જલ છલકંત, સરોવર છલકી ચાલે,
સરિતા જલ છલકંત, ઝપટ દુષ્કાળ ન ઝાલે,
છલકાયનીર સરિતાતણા, આનંદ મન ઊભરાય છે,
બળદેવ ધરા ધન ધાન્યથી, લીલુડી લહેરાય છે-૨

—બળદેવભાઈ નરેલા

કચ્છની નદીઓ

દુલેરાય કારાણી

કો ભૂખી કો સૂકી નદીઓ,
કોક વહન્તી બારે માસ,
કો મીઠી કો ભાંભળ ખારી,
કો વિચરે રણુને રણુવાસ,
કો પામે સાગરમાં અંત,
ગરવી કચ્છ ધરા ગુણવંત.

કચ્છની નદીઓ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ઉત્તર તરફ વહીને જે રણમાં જાય છે તે ઉત્તર વાહિની અને દક્ષિણ દિશામાં વહીને જે કચ્છના અખાતમાં પડે છે તે દક્ષિણવાહિની.

કચ્છમાં ડુંગરોની ત્રણ ધાર છે. ઉત્તરધાર, મધ્યધાર અને દક્ષિણધાર. આ ડુંગરોમાંથી નીકળીને કેટલીક નદીઓ ઉત્તર તરફ વહી જાય છે કેટલીક દક્ષિણ તરફ.

ભૂખી નદી

કચ્છના મુન્દ્રા બંદરની આથમણી બાજુ ગઢની રાંગો રાંગ વહીને, ભેટ વાલા કોઠાની મજબૂતીને ચકાસી, આ ભૂખી નદી ચાલી જાય છે.

ધોરે તા ધોડઇ અચે, ભુખઇ ભટારી નય,
વાંકી ને પત્રી વિચા, સુનરે વટ તી વય.

ધોળા ડુંગરમાંથી દોડતી આવે છે એ મદમાતી ભૂખી નદી, વાંકી અને પત્રી એ બે ગામો વચ્ચેથી પસાર થઈને મુન્દ્રા પાસેથી વહેતી જાય છે.

પિંઢ ભુખઇ પણ મિણી કે, મિડી હવા ખારાય,
ગઢજી રાંગો રાંગ વહી, સાગર મેં સામાય.

પોતે ભૂખી છતાં બધાને મીઠી હવા ખવડાવે છે. ગઢની રાંગોરાંગ વહીને સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે.

ચારણી માતાનો શાપ

આ ભૂખી નદીના 'ભૂખી' નામ સાથે એક લોકકથા સંકળાયલી છે. એનું અસલ નામ તો નેરણુ છે. ભૂખી એનું શાપિત નામ છે.

મુન્દ્રાની નજદીક ઝરપરા નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામ ચારણોનું છે. એનું ઘી આખા કચ્છમાં વખણાય છે.

આ ઝરપરા ગામની એક ચારણિયાણી માતા પોતાના આઠ દશ વરસના દીકરાને સાથે લઈને ઝરપરાથી શેખડિયા ગામે જતી હતી. રસ્તામાં મુન્દ્રા પાસે નેરણુ નદી આવી. પાણીનો પ્રવાહ બહુ જોરદાર ન હોવાથી ચારણી માતા પોતાના પુત્રનો હાથ મજબૂત રીતે પકડીને નદી ઓળંગી રહી હતી. માતા–પુત્ર નદીની અધવચ્ચે આવ્યાં ત્યાં ઉપરવાસના વરસાદથી નદીમાં એકદમ ઘોડાપૂર આવી પડયું. જોશબંધ આવતા પાણીના પ્રવાહમાં માતા-પુત્ર ગોથાં ખાવા લાગ્યા. માતાએ જોરથી પકડી રાખેલો પુત્રનો હાથ પાણીના હીલોળાથી વછૂટી ગયો. નાનકડો ચારણબાળ પાણીના પ્રવાહમાં ગડથોલાં ખાતો તણાવા લાગ્યો. માતાએ પુત્રને બચાવવા ઘણાં ફાંફાં માર્યાં પણ પાણીના ઘોડાપૂર પાસે તેની બધી મહેનત વ્યર્થ ગઈ. પુત્ર તણાઈ ગયો. માતા જેમતેમ કરી કિનારે આવી.

પોતાના વહાલા પુત્રને ગુમાવી બેઠેલી ચારણી માતાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. તેની આંખોમાંથી લોહીનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. નેરણુ નદીએ એના એકના એક લાલને લૂંટી લીધો હતો. દુઃખ, શોક અને સંતાપથી ચારણી માતાએ પોતાનાં થાનેલા ચીરી તેનું લોહી નેરણુ નદીના નીર પર વરસાવતાં કચ્છી ભાષામાં તેને શ્રાપ આપતાં ચારણી હબે કહ્યું : 'હા કૂઆ કઈ, ભુખઈ ! મુંજે પુતર કે ખાઈ વઈયેં ત હાણે ભુખઈ જ રોંનિ યે !' ભૂંડી, ભૂખેલ ! તું મારા દીકરાને ખાઈ ગઈ તો હવે ભૂખી જ રહેજે !'

અને ત્યારથી આ નેરણુ નદી ભૂખી નદીના નામે ઓળખાવા લાગી. ચોમાસામાં એમાં ધસમસતાં પૂર આવે છે પણ પાણી ટકતું નથી. એકાદ દિવસના વહેણ પછી ભૂખી નદી સુકાઈ જાય છે.

એનું પાણી એના બીજા ફાંટા કેરડી નદીમાં ચાલ્યું જાય છે.

ચાંગ નદી

કચ્છ–વાગડના ભચાઉ તાલુકે આવેલા ચોબારી ગામ પાસેની આ નદી ચોબારી અને મનફરા વચ્ચે અર્ધગાઉના પટ પર વહીને ઉત્તરના રણમાં પડે છે.

જૂના વખતમાં ચોબારી ગામની સીમમાં એક પાળીઆ પર નીચે મુજબનું લખાણ હતું–

ચાંગ નદીને ચોમલ ગામ,
ત્યાં છે પાંડવોનું ધામ,
ત્યાં છે પારસ પીપળો,
એક પાન સોનાનું, એક પાન રૂપાનું.

આ લખાણની છેલ્લી બે લાઈનો વાંચનારને ચકિત કરી દેતી. એમાં કંઈક રહસ્ય સમાયલું છે એમ બધાને સમજાતું પણ કોઈ એનો અર્થ ઉકેલી શકયું નહિ. આટલામાં કયાંક ધન દટાયલું હોવું જોઈએ એવું ધારી કેટલાક લોકોએ તેને શોધી કાઢવા ઘણી મહેનત કરી પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

સાકરી નદી

હાલનું ભદ્રેશ્વર તે અસલની ભદ્રાવતી નગરી પર કાળનાં કેટલાંયે ચક્કર ફરી વળ્યાં છે. ભદ્રેશ્વર પાસે થઈને સાકરી નદી આજે પણ વહે છે.

આ નદીના કિનારા પર એક અદ્ભુત ઘટના સરજાઈ ગઈ છે.

ભદ્રાવતી નગરીમાં અસલના સમયમાં લા અને સા નામના બે મિત્રો રહેતા હતા. બંને વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા હતી. કોઈ કોઈને ન જુએ તો ચેન ન પડે એવો એમનો સ્નેહ હતો.

એક સવારે લા ની બહેન લકીર સાકરી નદીમાં પાણી ભરવા ગઈ હતી. પાણી ભરીને પાછી વળતી હતી ત્યારે સા ની તેના પર દૃષ્ટિ પડી. લકીરની મોહક ચાલ પર તે મોહિત થઈ ગયો. લકીરની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. લકીર જ્યારે એના મકાનના દરવાજામાં દાખલ થઈ ત્યારે સા ની આંખ ઊઘડી કે અરેરે, આ તો મારા જિગરજાન દોસ્ત લા ની બહેન લકીર છે. મિત્રની બહેન પર કુદૃષ્ટિ કરવા માટે તે પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો. હજારો વીંછીની વેદના એના મનને ડંખવા લાગી. એના મનમાં ઉદ્ભવેલા અનિષ્ટ વિચારનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો તેણે નિર્ણય કરી લીધો. તે તરત ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને જંગલને માર્ગે ચાલવા લાગ્યો. દૂર દૂર સાકરી નદીના કિનારા પર તે ઊભો રહ્યો. જંગલનાં લાકડાં એકઠાં કર્યાં. થોડે દૂર ચૂનો પકવી રહેલા લોકો પાસેથી દેવતા લઈ આવ્યો. એ દેવતા વડે એકત્ર કરી રાખેલાં લાકડાંનો ઢગલો તેણે સળગાવી દીધો. ચિતા જાગી જતાં તે પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તેમાં કૂદી પડ્યો.

આ દૃશ્ય એની શોધમાં નીકળેલા એના મિત્ર લાએ દૂરથી જોઈ લીધું. પોતાના પરમ મિત્રને અગ્નિમાં કૂદી પડતો જોઈને લાનું હૈયું હાથમાં રહ્યું નહિ. એણે પણ પોતાના મિત્રને રસ્તે એ જ અગ્નિમાં ઝંપલાવી દીધું.

લાની બહેન લકીર પણ આ બંને મિત્રોનાં પગલાં લેતી અહીં આવી પહોંચી. સળગતી ચિતામાં બળી મરેલા બંને જણને જોઈને લકીર પણ સળગતા અગ્નિમાં કૂદી પડવા તૈયાર થઈ ગઈ.

એ વખતે ચૂનો પકવનારા લોકો દોડી આવ્યા અને લકીરને આમ કરવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. એમને જવાબ દેતાં લકીરે કચ્છી ભાષામાં કહ્યું–

બધી મુઠ લખ જી, ઉઘાડી ખાય વા,
ગાલ કરિયાં કેં સેં, જિત લા ન કો સા.

બાંધી મૂઠી લાખની છે એને ખોલતાં એ વાતને વા લઈ જશે. હવે હું કોની સાથે વાત કરું જ્યાં લા પણ નથી અને સા પણ નથી.

આમ કહેતાં લકીરે પણ ભડભડ બળતી ચિતામાં પોતાનું શરીર હોમી દીધું. લા–સા નથી

[અનુ૰ પૃ. ૫૩૮

પૂર્વના ચીન હિન્દી ચીન, જાપાન, કોરિયા, જાવા, સુમાત્રા, ચીન અને પેસિફિક મહાસાગરના કેટલાક દ્વિપોની પનિહારીઓ ખભે કાવડ મૂકી પાણી ભરવા જાય છે. કાવડની બંને બાજુના વાંસના પલ્લામાં પનિહારીઓ માટલાં કે બીજાં અન્ય વાસણો મૂકે છે. આ રીતે પાણી ભરીને પાછી ફરતી પનિહારીઓ જળના અધિક ભારથી હાંફી જતી દેખાય છે. તેથી આ પ્રદેશની પનિહારીઓનો દેખાવ મજૂરણોથી સારો થતો નથી.

આફ્રિકાના જંગલોમાં વસતી આદિવાસી સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે કુદરતી જળાશયોનો જળ ભરવા માટે ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રદેશના જળાશયોમાં સંખ્યાબંધ મગરો અને બીજાં જળચરોનો વાસ હોઈને પાણી ભરવા જતી પનિહારીઓ લાંબા વાંસને છેડે તૂંબડા બાંધી એ તૂંબડાને જળમાં ડૂબાડી દૂર ઊભા ઊભા પાણી ભરે છે. આ રીતે પાણી ભરતી પનિહારીને જળમાંથી બહાર ધસી આવતા મગર અને બીજાં હીંસક જળચરોનો ડર રહે છે. તેથી આ પ્રદેશની પનિહારીઓનો દેખાવ પારધિથી ત્રાસેલ મૃગલી જેવો થાય છે.

આસામનાં જંગલમાં વસતી નાગજાતીની સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા માટે જાડા બાંબૂ-વાંસની કાતળીઓ કાપી એ કાતળીઓને ઉપલે ભાગે બન્ને બાજુ કાણાં પાડી તેમાં જંગલી શણની દોરીઓ બાંધી નાનકડી ડોલો બનાવે છે. આવ દસથી પંદર બાંબુની ડોલોને એક લાંબા બાંબુ ઊપર ગોઠવી દઈ એ બાંબુને બે નાગ સ્ત્રીઓ આગળ અને પાછળને છેડેથી ઉપાડે છે. આમ પાણી ભરી લાવતી પનિહારીઓનો દેખાવ કાવડથી જળ ભરી લાવતી પૂર્વના દેશોની પનિહારીઓથી વધારે સારો દેખાતો નથી.

ભારતવર્ષ અને તેમાંય વળી ગુજરાતની પનિહારી મોટે ભાગે ભાતીગળ વસ્ત્રો પહેરી, માથે ઉટકીને ઉજળું બડાંગ બેડું મૂકી બેડા નીચે મોતી કે બીજું ભરત ભરેલી હીંઢોણી મૂકી પાણી ભરવા જાય છે. આ રીતે પાણી ભરવા જતી ગરવી ગુજરાતની પનિહારીનો દેખાવ અપ્સરાથીયે ચડી જાય તેવો થાય છે.

ભારતવર્ષે પાણીશેરડાને સામાજિક જીવનનું અગત્યનું અંગ ગણેલ હોવાથી પાણીશેરડો સામાજિક જીવનના વિવિધ અંગો રજૂ કરતો દેખાય છે. પાણીશેરડો પરમાર્થમાં પરિણમે ત્યારે પનિહારી પાણીશેરડે આવેલ તરસ્યાને પાણી પાયા વિના રહેતી નથી. મનુષ્ય તો ઠીક પણ ઘણીવાર મૂંગાં પ્રાણીઓને પણ ભારતવર્ષનો પાણીશેરડો આશીર્વાદ સમાન બને છે. આવા સંખ્યાબંધ દાખલા ગુજરાતની લોકકથાઓમાંથી મળી આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી જીલ્લાના મોલડી નામે એક ગામમાં પીવાના પાણીનો એટલો બધો ત્રાસ હતો કે પાણીનુ મહત્ત્વ દૂધ અને અનાજથી પણ વિશેષ ગણાતું. આ કારણસર મોલડી ગામે ગયેલ એક લોકકવિએ લખ્યું છે કે :

મોલડીએ મહેમાન, અસૂરો આવીશ મા,
ધરાઈને ખાજે ધાન, પાણી માગીશ મા, પાવળું.

આવા પાણીની તાણવાળા ગામમાં પણ પાણીશેરડેથી કોઈ તરસ્યું માણસ પાછું ફર્યું હોય એવું બન્યું નથી. આ કારણને અનુમોદન આપતો એક પરદેશી મુસાફર લખી ગયો છે કે ભારતવર્ષનો પાણીશેરડો તરસ્યા માટે સદાય પ્રપા (પરબ) સમો બની રહે છે.

ભારતવર્ષનો પાણી શેરડો ધાર્મિક, પરોપકારી ઉપરાંત સામાજિક જીવનમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો સુમેળ એ મનુષ્ય જીવનનું અગત્યનું અંગ ગણાય છે. તેની અગત્યતા હિન્દુધર્મે સ્વીકારી છે. તેથી પ્રકૃતિ સૌંદર્ય ધારણ કરે ત્યારે પુરૂષ તેના તરફ આકર્ષાયા વિના રહેતો નથી. સોળે શણગાર સજી પાણી ભરવા જતી યુવાન પનિહારી તરફ કોઈ યુવક આકર્ષાય અને બન્નેનાં મન મળે તો પાણીશેરડો પ્રેમ મિલનમાં ફેરવાય છે: આમ પાણી શેરડાના પ્રેમ સંબંધના અનેક દૃષ્ટાંતો ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં મઢાયા છે.

અપ્સરાનો પણ ગર્વ ઉતારે તેવી શ્યામલાંગી (સાવળીંગા)ને સોળે શણગાર સજી પાણીશેરડે જતી જોઈ કોઈ કદોઈ યુવક બેધ્યાન બનતાં તાવડાને

પૂર્વના ચીન હિન્દી ચીન, જાપાન, કોરિયા, જાવા, સુમાત્રા, ચીન અને પેસિફિક મહાસાગરના કેટલાક દ્વિપોની પનિહારીઓ ખભે કાવડ મૂકી પાણી ભરવા જાય છે. કાવડની બંને બાજુના વાંસના પલ્લામાં પનિહારીઓ માટલાં કે બીજાં અન્ય વાસણો મૂકે છે. આ રીતે પાણી ભરીને પાછી ફરતી પનિહારીઓ જળના અધિક ભારથી હાંફી જતી દેખાય છે. તેથી આ પ્રદેશની પનિહારીઓનો દેખાવ મજૂરણોથી સારો થતો નથી.

આફ્રિકાના જંગલોમાં વસતી આદિવાસી સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે કુદરતી જળાશયોનો જળ ભરવા માટે ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રદેશના જળાશયોમાં સંખ્યાબંધ મગરો અને બીજાં જળચરોનો વાસ હોઈને પાણી ભરવા જતી પનિહારીઓ લાંબા વાંસને છેડે તૂંબડા બાંધી એ તૂંબડાને જળમાં ડૂબાડી દૂર ઊભા ઊભા પાણી ભરે છે. આ રીતે પાણી ભરતી પનિહારીને જળમાંથી બહાર ધસી આવતા મગર અને બીજાં હીંસક જળચરોનો ડર રહે છે. તેથી આ પ્રદેશની પનિહારીઓનો દેખાવ પારધિથી ત્રાસેલ મૃગલી જેવો થાય છે.

આસામનાં જંગલમાં વસતી નાગજાતીની સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા માટે જાડા બાંબૂ-વાંસની કાતળીઓ કાપી એ કાતળીઓને ઉપલે ભાગે બન્ને બાજુ કાણાં પાડી તેમાં જંગલી શણની દોરીઓ બાંધી નાનકડી ડોલો બનાવે છે. આવ દસથી પંદર બાંબુની ડોલોને એક લાંબા બાંબુ ઊપર ગોઠવી દઈ એ બાંબુને બે નાગ સ્ત્રીઓ આગળ અને પાછળને છેડેથી ઉપાડે છે. આમ પાણી ભરી લાવતી પનિહારીઓનો દેખાવ કાવડથી જળ ભરી લાવતી પૂર્વના દેશોની પનિહારીઓથી વધારે સારો દેખાતો નથી.

ભારતવર્ષ અને તેમાંય વળી ગુજરાતની પનિહારી મોટે ભાગે ભાતીગળ વસ્ત્રો પહેરી, માથે ઉટકીને ઉજળું બડાંગ બેડું મૂકી બેડા નીચે મોતી કે બીજું ભરત ભરેલી હીંડોણી મૂકી પાણી ભરવા જાય છે. આ રીતે પાણી ભરવા જતી ગરવી ગુજરાતની પનિહારીનો દેખાવ અપ્સરાથીયે ચડી જાય તેવો થાય છે.

ભારતવર્ષે પાણીશેરડાને સામાજિક જીવનનું અગત્યનું અંગ ગણેલ હોવાથી પાણીશેરડો સામાજિક જીવનના વિવિધ અંગો રજૂ કરતો દેખાય છે. પાણીશેરડો પરમાર્થમાં પરિણમે ત્યારે પનિહારી પાણીશેરડે આવેલ તરસ્યાને પાણી પાયા વિના રહેતી નથી. મનુષ્ય તો ઠીક પણ ઘણીવાર મૂંગાં પ્રાણીઓને પણ ભારતવર્ષનો પાણીશેરડો આશીર્વાદ સમાન બને છે. આવા સંખ્યાબંધ દાખલા ગુજરાતની લોકકથાઓમાંથી મળી આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી જીલ્લાના મોલડી નામે એક ગામમાં પીવાના પાણીનો એટલો બધો ત્રાસ હતો કે પાણીનું મહત્ત્વ દૂધ અને અનાજથી પણ વિશેષ ગણાતું. આ કારણસર મોલડી ગામે ગયેલ એક લોકકવિએ લખ્યું છે :

મોલડીએ મહેમાન, અસૂરો આવીશ મા,
ધરાઈને ખાજે ધાન, પાણી માગીશ મા, પાવણું.

આવા પાણીની તાણવાળા ગામમાં પણ પાણીશેરડેથી કોઈ તરસ્યું માણસ પાછું ફર્યું હોય એવું બન્યું નથી. આ કારણને અનુમોદન આપતો એક પરદેશી મુસાફર લખી ગયો છે કે ભારતવર્ષનો પાણીશેરડો તરસ્યા માટે સદાય પ્રપા (પરબ) સમો બની રહે છે.

ભારતવર્ષનો પાણી શેરડો ધાર્મિક, પરોપકારી ઉપરાંત સામાજિક જીવનમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પુરૂપ અને પ્રકૃતિનો સુમેળ એ મનુષ્ય જીવનનું અગત્યનું અંગ ગણાય છે. તેની અગત્યતા હિન્દુધર્મે સ્વીકારી છે. તેથી પ્રકૃતિ સૌંદર્ય ધારણ કરે ત્યારે પુરૂષ તેના તરફ આકર્ષાયા વિના રહેતો નથી. સોળે શણગાર સજી પાણી ભરવા જતી યુવાન પનિહારી તરફ કોઈ યુવક આકર્ષાય અને બન્નેનાં મન મળે તો પાણીશેરડો પ્રેમ મિલનમાં ફેરવાય છે: આમ પાણી શેરડાના પ્રેમ સંબંધના અનેક દૃષ્ટાંતો ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં મઢાયા છે.

અપ્સરાનો પણ ગર્વ ઉતારે તેવી શ્યામલાંગી (સાવળાંગા)ને સોળે શણગાર સજી પાણીશેરડે જતી જોઈ કોઈ કંદોઈ યુવક બેધ્યાન બનતાં તાવડાને

બદલે જમીન ઉપર જલેબી પાડવા માંડે એ પનિહારીનું ઉદ્દાત ઉદાહરણ ગુજરાતની લોકકથા સિવાય બીજે ક્યાં મઢાય?

પાણીશેરડેથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી પનિહારી પાણીશેરડા નજીક ઘેડું એલવીને પાછા ફરી જતા પ્રેમીના વિચારમાં એક જગ્યાએ થંભી જાય એવા એક પ્રસંગને દુહામાં વાચા આપતાં એક લોકકવિ લખી ગયો છે કે:

ઉંચી ગોરી ઉજળી, જળ ભરવાને જાય,
કાંટો વાગ્યો પ્રેમનો; એનું બેડું ઝોલાં ખાય.

પ્રેમીના વિચારમાં થંભી ગયેલ પ્રેમીકાનું બેડું ઝોલાં ખાય એવી કલ્પના ભારતવર્ષના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના લોકકવિ સિવાય બીજું કોણ કરી શકે.

સૌરાષ્ટ્રની અમુક કોમોમાં એવો રિવાજ છે કે કોઈ કોઈ સ્ત્રીને તેના મનના માનેલ પ્રેમી સાથે લગ્ન કરવાં હોય અને સગા સબંધી કે બીજાં આ વાતમાં બાંધા નાખતાં હોય તો એ યુવતી પાણીશેરડે જઈ માથે જળ ભરેલું બેડું મૂકી સીધી એના મનના માનેલને ઘેર જઈ ઊભી રહી ટહૂકો કરે છે કે 'સાચો પ્રેમી હો તો મારે માથેથી હેલ્ય ઉતાર' પેલા પ્રેમીને એ વાત ગમતી હોય તો પોતાની પ્રેમીકાને માથેથી હેલ્ય ઉતારી લે છે. આમ બનતાં કોઈ પ્રકારની બીજી વિધિ સિવાય પ્રેમી અને પ્રેમીકાનાં લગ્ન થઈ ગયાં ગણાય છે.

ગુજરાતના લોકકવિઓ પાણીશેરડાના ઈતિહાસને છેક ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના સમય સાથે સાંકળી લે છે. એકવાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ તલાવડીને કાંઠે ધોતિયાં ધોઈ રહ્યા હતાં. અને રાધાજી એ તલાવડીને પાણીશેરડે પાણી ભરવા ગયાં.

" દૂધે તે ભરી દે તલાવડી ને,
મોતીડે બાંધેલી પાળ;
કૃષ્ણ તે ધૂવે ધોતીયા ને,
રાણી રાધા પાણીડાની હાર;
હળવે તે ધૂવો કાના ધોતીયાંને,
ભીંજાશે મારાં ચીર."

ગુજરાતનાં બીજાં લોકગીતને કૃષ્ણના જમાના સાથે સાંકળ લેતાં એક લોકકવિ ગાઈ ગયા છે કે:

ઉંચી રબારણ પાંદડીયાનો હાર;
માથે રે બેડું રબારણનું દૂધ,
ચે'તી રે નદી રબારણ ઉતરી,
કાંઠે ઉભો કાનુડો ગોવાળ.

કાના ગોવાળે નદીમાં બેડું ઉટકીને બાજુના ગામમાંથી દૂધ ભરી નદી પાર કરતી રબારણને પૂછ્યું કે:

કોની બેટી તું કોની છે ઘરનાર?
'પછી રબારણે જવાબ આપ્યો કે,
નથી પરણ્યા મારે નથી ઘર ને બાર,
રામા રે રબારીની બેટડી.

પછી કાનો ગોવાળ રામા રબારીની ઘેર ગયો અને ફળીયા બહાર ઊભા રહી કહ્યું કે,

રામા રબારી તું સૂતો છે કે જાગ?
તારી રે ધીડીનાં માગાં આવીયાં
આલા લીલા વાંસડીયા વઢાવ્ય
ચોરી રે ચીતરેલ ચાંપાનેરની

પછી તો,

પૈણે પૈણે કાનુડો ગોવાળ,
રામા રે રબારીની બેટડી.

ગરવી ગુજરાતી ભાષામાં "પનિહારી અને પાણીશેરડા" વિષે અનેક ગીતો સર્જાયાં છે. રાધા અને કૃષ્ણની વડછડથી માંડીને નાટક અને ભવાઈ સુધીનાં લોકગીતો રચાયાં છે. એ લોકગીતોં ક્યાંક ભક્તિરસ, ક્યાંક પ્રેમરસ, ક્યાંક શૃંગારરસ, ક્યાંક વત્સલ્યરસ વિગેરે નવરસોનુ ગૂંથન થયું. આ રીતે "પનિહારી અને પાણી શેરડા"નો સર્વાંગી વિકાસ જેટલો ગુજરાતમાં થયો છે. તેટલો બીજે ક્યાંય થયો નથી એ હકીકત છે. દમયંતી પતિ (નળ)નું સામ્રાજ્ય ફેલાતું આવે છે એટલે હવે પાણીશેરડો અને પનિહારીનું મહત્ત્વ કેટલું રહેશે એ ભગવાન જાણે!

સંસ્કૃતમાં નદીસ્તોત્રો

પ્રા. જનાર્દન દવે

આર્યો ભારતમાં આવ્યા પછી સપ્તસિંધુના અને પાછળથી ગંગા યમુનાના પ્રદેશોમાં વસ્યા. સપ્તસિંધુના સરિતાઘાટે સંધ્યાવંદન કે ધ્યાન કરતા ઋષિઓને વેદની ઋચાઓ શ્રુતિગોચર થઈ. મહાભારત અને ભાગવત જેવા ગ્રંથરત્નોનું વ્યાસમહર્ષિએ સરસ્વતીના શમ્યાપ્રાસ આશ્રમમાં બદરીવૃક્ષની શીતળ છાયામાં બેસી પ્રણયન કર્યું. કદાચ નર્મદાના "તરંગભંગરંજિત" તટ પર જીવ જગત અને બ્રહ્મનું ચિંતન કરતા આદિશંકરને નર્મદાના જલપ્રવાહમાં રચાતા વિવર્તો પરથી પ્રખ્યાત વિવર્તવાદનો સિદ્ધાંત સ્ફૂર્યો હશે. દ્રવીડેશ્વર સત્યવ્રત મનુ મહારાજને કદાચ "મનુસ્મૃતિ"ની પ્રેરણા કૃતમાલા નદીએ પણ આપી હોય. પંડિતરાજ જગન્નાથની પ્રસન્ન રમણીય સરસ્વતી રૂઢિચૂસ્ત બ્રાહ્મણોના ત્રાસથી ગંગાસ્તવન રૂપે આર્દ્ર અને આર્ત ભાવોમાં સરી પડી. વાલ્મીકિને તમસાએ ક્રૌંચ પક્ષીના નિમિત્તે આદિ કવિનું પદ સમર્પ્યું.

અનુભવ સિદ્ધ પુરુષો તો જણાવે છે કે ગંગા જ્ઞાનદાત્રી છે, યમુના ભક્તિદાત્રી છે અને રેવા તપઃફલદાયિની છે. સાધારણ નદી પણ ઈશ્વરની કરુણાનો પ્રવાહ લઈને વહે છે. ઋષિઓએ નિયમ કર્યો નદી વિનાના સ્થળે વસવું નહિ. બ્રાહ્મણોના વૈદિક કર્મોને નદી સિદ્ધ કરી આપે છે તેથી જ પ્રદેશ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો કર્મનો સંકલ્પ કરતી વખતે "ગોમત્યાઃપૂર્વ ભાગે" અથવા "રેવાયાઃ ઉત્તરે તીરે" વગેરે શબ્દો બોલે છે, સ્નાન ભલે બાથરૂમમાં નળના પાણીથી થતું હોય પણ હિંદુઓ ભાવના કરશે :—

ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરી સરસ્વતી
નર્મદે સિંધુ કાવેરી જલેસ્મિન્ સન્નિધિં કુરુ

'મંગલાષ્ટક'ના એક શ્લોકમાં તો ભારતની બધી જ-મુખ્ય નદીઓનાં નામસ્મરણ તેમના પ્રિયતમ સમુદ્ર સાથે મંગલાર્થે સ્મરવામાં આવ્યા છે.

ગંગા સિંધુ સરસ્વતી ચ યમુના ગોદાવરી નર્મદા
કાવેરી સરયૂ મહેંદ્રતનયા ચર્મણ્વતી વેદિકા
ક્ષિપ્રા વેત્રવતી મહાસુરનદી ખ્યાતા ચ યા ગંડકી
પૂર્ણાઃ પૂર્ણજલૈઃ સમુદ્ર સહિતાઃ
કુર્વન્તુ નો મંગલમ્ ॥

શ્રાવણીના ઉપાકર્મના હેમાદ્રિ સ્નાન સંકલ્પમાં સમસ્ત ભૂગોળનું સુંદર નિરૂપણ છે. તેમાં અષ્ટષષ્ટિ તીર્થો (૬૮ તીર્થો) તથા પંચદશ-પંદર પુણ્યજલા સરિતાઓનું હૃદયંગમ શબ્દચિત્ર છે.

નદીઓના માત્ર છૂટા છવાયા ઉલ્લેખો જ છે કે સ્મરણ જ કરવામાં આવે છે એવું નથી, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો પાર વિનાના અનેક નદીઓ વિષેનાં સ્વતંત્ર સ્તોત્રો છે. ગંગા ઉપર જ નહિનહિ તો હજારેક સ્તોત્રો લખાયાં હશે. પુરાણોમાં આવતાં વર્ણનો તો વળી જુદાં. આ સ્તોત્રોમાં નાદસૌંદર્ય, ભાવસૌંદર્ય પ્રપત્તિ, અલંકાર વૈભવ ભરપૂર છે. આચાર્ય વલ્લભે સોળ નાના ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાં સૌ પ્રથમ પૃથ્વી છંદમાં લખાયેલ "યમુનાષ્ટક" છે. યમુનાષ્ટકનાં યમુનાનાં ઉછળતાં, કૂદતાં, ઘૂઘવતાં, મસ્તીભર્યાં જલનું અને, શ્રી કૃષ્ણની ચતુર્થપ્રિયા તરીકે સેવા મગ્ન બનેલા તેના આધિદૈવિક સ્વરૂપનું એમ અનેકવિધ વર્ણનો કર્યાં છે—

કલિંદગિરિ મસ્તકે પતદમંદ પૂરોજ્જ્વલા
વિલાસગમનોલ્લસત્ પ્રકટગંડ શૈલોન્નતા ।
સઘોષગતિ દંતુરા સમધિરૂઢ દોલોત્તમા
મુકુંદરતિવર્ધિની જયતિ પદ્મબંધોઃ સુતા. ॥

અત્યંત વેગવાન સલિલ સમુદાયથી કલિંદ પર્વત પર પડવાથી ઉજ્જવળ દેખાતા, વિલાસ યુક્ત મંથર ગતિને કારણે શોભાયમાન અને ફેંકાતા પાષાણોથી ઉન્મત જણાતા, ધ્વનિ સહિત ઊંચીનીચી ગતિને કારણે જાણે હિંડોળા પર વિરાજેલ હોય તેવા શ્રી કૃષ્ણમાં પણ રતિ ઉત્પન્ન કરતા સૂર્યપુત્રી શ્રી યમુના વિજય વર્તી રહ્યા છે.

ભુવં ભુવનપાવની મધિગતામનેક સ્વનૈઃ
પ્રિયાભિરિવ સેવિતાં શુક મયૂર હંસાદિભિઃ ।

તરંગભુજ કંકણુ પ્રગટ મુક્તિકા વાલુકા
નિતંબતટ સુંદરીં નમત કૃષ્ણતુર્યપ્રિયામ્ ॥

ત્રણે ભુવનો પાવન કરતા શ્રી યમુનાજી જ્યારે કલિંદગિરિ પરથી પૃથ્વી પર પધારે છે ત્યારે શ્રી ગોપીજનોએ જેમ પૂર્વે સેવેલા તેમ અત્યારે પણ શુક, મયૂર, હંસો વગેરેથી સેવાઈ રહેલા ઊંચા તરંગોરૂપી શ્રી હસ્તમાં પહેરેલા કંકણોમાં જેમ મોતી જડેલાં હોય તેવા તટ પર વાલુકારૂપ મોતીવાળા શ્રી કૃષ્ણના ચતુર્થ પ્રિયાને સૌ નમન કરો.

શ્રી શંકરાચાર્યજીએ રચેલા નર્મદાષ્ટકમાં અર્થ સૌંદર્ય સાથે શબ્દોનું સૌંદર્ય કેવું અદ્દભુત છે! તેમણે પસંદ કરેલો છંદ પણ નર્મદાના અનેકવિધ સૌંદર્યને પ્રગટ કરવા માટે સમુચિત છે.

ત્વદંબુ લીન દીન મીન દિવ્યસંપ્રદાયકં
કલૌ મલૌઘભારહારિ સર્વ તીર્થ નાયકં ।
સુમત્સ્ય કચ્છ નક્ર ચક્ર ચક્રવાક શર્મદે
ત્વદીય પાદ પંકજં નમામિ દેવિ નર્મદે ॥

હે નર્મદા, તારા જળમાં લીન બનેલા, બહારથી દીન બનેલા પણ ગુરુ બનાવવામાં આવે તો દિવ્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ આપવામાં સમર્થ એવા મત્સ્યોવાળી તું સર્વ તીર્થોમાં શિરોમણી છે. કલિયુગમાં સમસ્તમળ અને પાપોના ભારને હરી લેવામાં સમર્થ તેમજ મત્સ્યો, કાચબાઓ, મગરો વગેરે તારામાં અનન્ય ભાવવાળા ચક્રવાકોને જલપાન કરાવી શાંતિ આપનાર તારા ચરણારવિંદનાં મારા વારંવાર નમસ્કાર.

પંડિતરાજ જગન્નાથનું "ગંગાલહરી" સ્તોત્ર પણ કવિની ભાવભંગી અને ભાષાભંગીને કારણે ચિત્તાકર્ષક બન્યું છે. ગંગાપાનનો આનંદ કેવો અનિર્વચનીય છે તે દર્શાવતો શ્લોક સુંદર છે.

અપિ પ્રાજ્યં રાજ્યં તૃણમિવ પરિત્યજ્ય સહસા
વિલોલદ્વાનીરં તવ જનનિ તીરં શ્રિતવતાં ।
સુધાતઃ સ્વાદીય સલિલભર માતૃપ્તિ પિબતાં
જનાનામાનંદઃ પરિહસતિ નિર્વાણ પદવીમ્ ॥

અત્યંત સોહાવનારા એવા રાજસુખને પણ તણખલાની જેમ એકાએક ત્યજી દઈને પવનની લહરીઓથી ચંચળ બનેલા નેતરવાળા કિનારાનો જ સમાશ્રય કરીને અમૃતથી અધિક સ્વાદિષ્ટ જલને તૃપ્તિ સુધી પીતાં રાજસંન્યાસીઓનો આનંદ કૈવલ્યના સુખને પણ હસી કાઢે છે.

જગન્નાથને ગંગાસ્નાન કે ગંગાપાનનું જ ગૌરવ સમજાયું છે એવું નથી. તેમને "ગંગા" એવા શબ્દનો મહિમા પણ એવો તો હૈયામાં વસી ગયો છે કે મૃત્યુ સમયે નારાયણ કે હરિ જેવાં ભગવન્નામને બદલે કવિરાજ તો "ગંગે, ગંગે" બોલવા આતુર છે—શા માટે?

સ્મૃતં સદ્યઃ શાંતં વિરચયતિ સ્વાન્તં સુખયતિ
પ્રગીતં યત્પાપં ઝહિતિ ભવતાપં ચ હરિત ।
ઇદં તદ્ ગંગેતિ શ્રવણરમણીયં ખલુ પદં
મમ પ્રાણ પ્રાન્ને વદનામલાન્તર્વિલસતુ ॥

માત્ર સ્મરણ થતાં જ અંતઃકરણને શાંતિ અને સુખ આપનાર, ઉચ્ચ સ્વરે બોલવામાં આવે તો તુરત જ પાપ અને તાપને હરી લેનાર એવો જે તારો "ગંગા" એવો શ્રુતિમધુર શબ્દ પ્રાણ પ્રયાણના સમયે મારા મુખ કમળમાં રમી રહો.

શ્રી શંકરાચાર્યજીને વારાણસીનગરીના પ્રખ્યાત મણિકર્ણિકા તીર્થે મુગ્ધ કર્યા છે. કહેવાય છે કે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને પણ શ્રી ગંગાજીમાં હોડીમાં બેસી પસાર થતા હતા ત્યારે મણિકર્ણિકા પાસેના સ્મશાનમાં મૃતદેહોના કાનમાં મહામંત્ર બોલીને મોક્ષ આપતા પિંગલ જટાવળા ગૌરસુંદર ગૌરીપતિનાં દર્શન થયેલાં–શ્રી શંકર બોલ્યા છે.

ત્વતીરે મરણં તુ મંગલપ્રદં દેવૈરપિ શ્લાઘ્યતે
શક્રસ્તં મનુજં સહસ્રનયનૈર્દ્રષ્ટું સદા તત્પરઃ ।
આયાતં સવિતા સહસ્રકિરણૈઃ પ્રત્યુદ્ગતોભુત્સદા
પુણ્યોસૌ વૃષગોથવા ગરુડગઃ કિં મંદિરં યાસ્યતિ॥

હે મણિકર્ણિકા! તારા કિનારે થતું મરણ પણ મંગલમય છે. તેના મરણની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે–ઈંદ્ર પણ પોતાના હજાર નેત્રોથી તેને જોવા

ઉત્સુક હોય છે અને સૂર્ય પણ પોતાનાં હજારો કિરણોથી તેને લેવા સામે આવે છે કે અહીં મૃત્યુ પામીને નંદિ અથવા ગરુડ પર બેસનાર શિવ અથવા વિષ્ણુસ્વરૂપ બનેલો કયા ધામમાં પધારશે ?

એક બીજા શ્લોકમાં તો આચાર્ય ખૂબ ખીલ્યા છે. તેમણે એવી કલ્પના કરી છે કે ગંગા અને મણિકર્ણિકા ઘાટથી વિભૂષિત કાશી નગરીની સાથે દેવોએ પોતાનું અને પોતાના સ્વર્ગલોકનું વજન કર્યું પણ કાશી મહિમા ગૌરવને કારણે ભારે થવાથી નીચે જ રહીને મહિમા વિનાનું સ્વર્ગ સાવ હળવું બનવાથી આકાશમાં ચડી ગયું.

કાશી ધન્યતમા વિમુક્તિ નગરી સાલંકૃતા ગંગયા
તત્રેયં મણિકર્ણિકા સુખકરી મુક્તિ હિં તત્કિંકરી ।
સ્વર્લોક સ્તુલિત સહૈવ વિબુધૈઃ કાશ્યા સમં બ્રહ્મણા
કાશી ક્ષોણિતલે સ્થિતા
ગુરુતરા સ્વર્ગો લઘુઃ ખે ગતઃ ॥

યોગશાસ્ત્ર અને વેદાંત પ્રમાણે તો ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, મણિકર્ણિકા, કાશી, ગયા, પ્રયાગરાજ વગેરે તીર્થો મનુષ્યોની અંદર જ છે. ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા ગંગા યમુના અને ગુપ્તસલિલા સરસ્વતી છે. શ્રી. શંકરાચાર્યે "કાશીપંચકમ્" નામના માત્ર પાંચ શ્લોકમાં આ બધું સુંદર રીતે બતાવ્યું છે :

મનોનિવૃત્તિઃ પરમોપશાન્તિઃ
સા તીર્થવર્યા મણિ કર્ણિકા ચ
જ્ઞાનપ્રવાહો વિમલાદિ ગંગા
સા કાશિકાહં નિજબોધરૂપા ॥

મનના સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ સ્વાભાવિક ધર્મો બંધ પડતાં પ્રાપ્ત થતી પરમશાંતિ જ તીર્થશ્રેષ્ઠ મણિકર્ણિકા છે—ચૈતન્યનો અનાદિ પ્રવાહ ગંગા છે અને આત્માનો અખંડ અનુભવ જ કાશી છે.

છેલ્લા શ્લોકમાં તો અનુવાદની પણ જરૂર ક્યાં છે ?

કાશીક્ષેત્રં શરીરં ત્રિભુવનજનની વ્યાપિની જ્ઞાનગંગા
ભક્તિઃશ્રદ્ધા ગયેયં નિજગુરુચરણ ધ્યાનયોગઃ પ્રયાગ
વિશ્વેશોયં તુરીયઃ સકલજનમનઃ સાક્ષીભૂતોંતરાત્મા
દેહે સર્વં મદીયે યદિ વસતિ
પુનસ્તીર્થમન્યત્કિતસ્મિતા॥

[પૃષ્ઠ ૫૩૩થી ચાલુ

એમ કચ્છમાં પણ કહેવાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કહેવાય છે કે આમાં કંઈ 'લા–હા' નથી.

કોરી નદી

એક જમાનામાં સિંધુ નદીની શાખા કચ્છમાં આવતી હતી. એ શાખા કોરી નદીને નામે ઓળખાતી હતી. એના પાણીથી બન્ની, ગરડા, અને પાવર પ્રદેશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચોખા પાકતા હતા. એની પેદાશની આઠ લાખ કોરી દર વરસે કચ્છ રાજ્યને મળતી હતી.

સંવત ૧૮૧૯માં સિંધના મીર ગુલામ શાહ કલ્લોરાએ કચ્છ પર ચડાઈ કરી. મોટી ઝારાની લડાઈ થઈ. હજારો કચ્છીઓ વતનની આઝાદી માટે એ લડાઈમાં કપાઈ ગયા. કચ્છના રાજા ગોડજી બાવા પર ગુસ્સે થયેલા મીર કલ્લોરાએ સંવત ૧૮૨૨માં અલી બંદર પાસે એક મોટો બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતા સિંધુ નદીના પ્રવાહને અટકાવી દીધો. આ બંધ અલાબંધને નામે ઓળખાય છે.

નાગમતી

મુન્દ્રા તાલુકાના ભુજપુર ગામ પાસે થઈને નાગમતી નદી વહે છે. એની સામે કચ્છનો અખાત છે. પેલી તરફ એ જ કચ્છના અખાતમાં જામનગર પાસેની જે નદી વહી આવે છે તેનું નામ પણ નાગમતી છે. જૂનું નાગની બંદર પણ ત્યાં જ આવેલું. આ એક ચમત્કાર છે. લોકકથા એમ કહે છે કે ભુજિયાનો ભુજંગ એ જ રસ્તે કચ્છમાં આવેલો હતો.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની પ્રત્યેક નદી પાછળ કંઈ ને કંઈ ઈતિહાસ છુપાયલો હોય છે. એ ઈતિહાસના સંશોધનનો સમય પણ હવે પાકવા આવ્યો છે.

ગોમતી અને અસ્માવતી

ગોસ્વામી મોહનપુરી

એશિયા ખંડમાં સોથી મોટો સાગરકિનારો ભારત દ્વિપકલ્પને મળેલો છે. ભારતમાં સૌથી મોટો કિનારો સૌરાષ્ટ્ર દ્વિપકલ્પને પ્રાપ્ત છે. સૌરાષ્ટ્ર એટલે નદીઓ અને સમુદ્રનો દેશ. કદાચ આખી પૃથ્વી ઉપર પાણીનો સૌથી વિશેષ સાક્ષાત્કાર સૌરાષ્ટ્રને પ્રાપ્ત છે. કાકાસાહેબ કહે છે 'એમ સૌ તત્ત્વોમાં એક પાણીને જ 'જીવન' નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાણી સૌ તત્ત્વોમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હોઈ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓએ તો એની ભક્તિમાં જરાય મણા નથી રાખી. નદીઓને તો તો માતા તરીકે પૂજા અર્ચના પ્રાપ્ત થયાં, જ્યારે સાગર–પૂજનનો મહિમા પણ છે. આ ઉપરાંત દરિયાનો થોડોક ભાગ જમીનમાં ઘૂસી જાય છે તેવી ખાડીને પણ પૂજનનો મહિમા પ્રાપ્ત થયેલો છે.

સૌરાષ્ટ્રને ત્રણ ભાગે ફરતો સમુદ્ર એટલે અનેક ખાડીઓથી એનો કિનારો ઝાલર જેવો સુશોભિત બન્યો છે: કચ્છના અખાતના મથાળે આવેલી હંસરથળની ખાડી, વવાણીઆની ખાડી, જોડિયાની ખાડી, બેડીની ખાડી, સલાયાની ખાડી, દ્વારકાની ખાડી, મિયાણીની ખાડી, વિસાવાડાની કિન્નરી ખાડી, પોરબંદરની ખાડી, નવીબંદરની ખાડી, માંગરોળની ખાડી, વેરાવળની ખાડી, પ્રભાસની ખાડી, ચાંચની ખાડી, જાફરાબાદની ખાડી, મહુવાની ખાડી, ભાવનગરની ખાડી, સુતરાઈની ખાડી અને ધોલેરાની ખાડી–આમ સૌરાષ્ટ્રની ત્રણે બાજુ નાની મોટી અનેક ખાડીઓ આવેલ છે. થોડીક ખાડીઓ નદીના મુખને કારણે બની છે તો અમુક સમુદ્રે પોતે જ બનાવી અને જમીન ઉપરથી આવતા નાના મોટા પાણીના રેલાએ તેને પુષ્ટ કરી છે.

આવી ખાડીઓમાંથી બે ખાડીઓ તો પુરાણ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર સરિતાઓની હરોળમાં બેસી ગયેલી છે. અને અનેક ધર્મગ્રંથોમાં આ બે ખાડીઓ સ્નાનનું મહાત્મ્ય ધરાવતી પવિત્ર સ્થળ તરીકે પૂજાદાન પામે છે. પુરાણકારે એનાં નામ પણ નદીઓનાં નામ જેવાં સ્થાપી દઈ આ બે ખાડીઓનું મહિમાગાન ઉચ્ચારેલ છે.

એક છે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના દ્વારકા પાસેની ખાડી અને બીજી છે કૃષ્ણ સુદામાના ગામ પાસેની ખાડી. બન્ને ખાડીઓ આજે ગોમતી અને અસ્માવતી તરીકે ઓળખાય છે. ગોમતી દરિયાએ બનાવેલી ખાડી છે, જેમાં આજુબાજુના સીમાડાનું પાણી ભેળું થઈને પાંચેક માઈલની નદી જેવું બની રહે છે. સ્કંદપુરાણ કહે છે કે પૃથ્વી સર્જન વખતે બ્રહ્માએ સનકાદિ કુમારોને પશ્ચિમ કિનારાનો આશ્રય લઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી, ત્યારે તેમની સહાય અર્થે ગંગાના એક ફાંટાને ગોમતી તરીકે ત્યાં જવા આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા થતાં શ્રેષ્ઠ નદી ગંગે વસિષ્ઠની પાછળ પાછળ ચાલીને ધરાતલ ઉપર આવી. આજે પણ ગોમતી 'વસિષ્ઠ પુત્રી' ગણાય છે અને એવી માન્યતા છે કે ગંગા ગાયનું રૂપ લઈ પૃથ્વી ઉપર પધારી હતી તેથી 'ગોમતી' એવું તેનું નામ પડયું. પુરાણની આ કથા પાછળ એવો ઈતિહાસ હોવાની સંભાવના છે કે પોતાની ગાયો સાથે અહીં આવી વસેલા કૃષ્ણ બલરામ–એ પશુપાલક પ્રજાની અસંખ્ય ગાયોથી–ગોમયથી–ગાયોના છાણથી જે ખાડી પવિત્ર બનેલી છે તે ગોમતી.

ગોમતીમાં કાર્તિકસ્નાન તથા માઘસ્નાનનો અતિ મહિમા આજે પણ ભક્તજનોમાં પ્રવર્તે છે. આવી જ રીતે અસ્માવતી, જે પોરબંદરની દોઢેક માઈલની ખાડી છે, તે પવિત્ર મનાય છે. અહીં દરિયાઈ ખડકને કારણે (અસ્મ એટલે પથ્થર) અસ્માવતી એવું નામ ઉદ્‌ભવ્યું લાગે છે. સ્કંદપુરાણની પ્રહલાદોકત સંહિતામાં અસ્માવતી માહાત્મ્ય કહેવાયેલું છે. જેને કિનારે સુદામાના કેદારેશ્વર કુંડની સ્થાપના થયેલી કહેવામાં આવી છે. આજે આ બન્ને સ્થળો પોરબંદરની મધ્યમાં આવી ગયેલાં છે, જ્યારે બંદર

આગળ અસ્માવતી કુંડ પાછળથી કોક મહાજને બંધાવેલો હયાત છે. બંદરી ખાતાએ હાલ અસ્માવતી ઘાટ બંધાવેલ છે. એક કથા એવી પણ છે કે કૃષ્ણ સુદામો આ અસ્માવતીમાં સાથે ન્હાવા પડયા ત્યારે કૃષ્ણે પોતાની લીલા સુદામાને બતાવી. નદીમાં ડૂબકી મારેલા સુદામાએ ઘણું ઘણું અનુભવ્યું. આ પંથકના ભજનિકો પોતાના ભજનમાં 'અસમાવતી મહિમા' આજે પણ ગાય છે. કારતક માસમાં સ્નાન કરવાથી સ્ત્રી પુરુષો ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ પામે છે એવો મહિમા સ્કંદપુરાણે ગાયેલો છે.

આમ આપણે ત્યાં બે ખાડીઓ પણ સરિતાની હરોળમાં ગણાતી થઈ તે સૌરાષ્ટ્રવાસીઓનો નદી તરફનો પ્રેમ બતાવી જાય છે.

*

વેરાગણ ધરતી

બાઇ મારે કર્મે બીજો કાળો ઉનાળો કયાંથી લખ્યો રે લોલ,
અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરમાં યે આ વૈશાખ ધોમધખ્યો રે લોલ.

બાઇ મને ટગવી ઠાલે ઠાલી ને વાદળાં હાલ્યાં ગયાં રે લોલ,
નદિયું પાતાળે જઇ પ્હોંચી ને ડુંગરા ખાલી થયા રે લોલ.

બાઇ મારાં ભીતર કોરાંમોરાં ને મૂળિયા ટળવળે રે લોલ,
પાંદડાં આભનાં થઇ ઓશિયાળાં ને ડાળિયે વલવલે રે લોલ.

બાઇ હવે કૂવા કાંઠે બેસી ગરેડિયું ગાશે નહીં રે લોલ;
વાડિયું બળબળતા વગડામાં કે લીલિયું થાશે નહીં રે લોલ.

બાઇ હવે ભથવારી વેરાને કે ભાતાં કયાંથી લાવે રે લોલ,
સૂનાં ગોફણું ને પડકારામાં ચેતન કેદી આવે રે લોલ.

બાઇ હવે દોહરા, જોડિયા પાવા ને હાંકલા નહીં મળે રે લોલ,
વલખે મૂંગાં પહુ વેરાને આંતરડી કળકળે રે લોલ.

બાઇ મારાં રોમ રોમ સળગી ઊઠયાં આ ઝાંઝવાં ખાળ્યા કરું રે લોલ,
તરસ્યાં પંખી તળાવની પાળે ને આતમો બાળ્યા કરું રે લોલ.

બાઇ મારે વિશ્વાસે જન્મેલાંનાં જીવતર ઊઠી ગયાં રે લોલ,
દુઃખણી થીગડાં કયાંથી મારું જ્યાં આભલાં રૂઠી ગયાં રે લોલ.

બાઇ મારે છપ્પનિયાનો ઘા તો કાળજે લવકયા કરે રે લોલ,
ઘા પર કૂળકૂળતાં કિરણોનું આ આભથી મીઠું ઝરે રે લોલ.

—કનુ મહેતા 'વ્યોમ'

સરસ્વતીને તીરે તીરે

[યાત્રી : શ્રી. મણિભાઈ વોરા, શ્રી. બાલકૃષ્ણ જોષી, શ્રી. નરોત્તમ પલાણ] લે. નરોત્તમ પલાણ

ભારતવર્ષની મહાન સરિતા લેખે સરસ્વતીનું નામ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં ગવાયેલું છે. ત્યાં 'નદી તમા' અને 'પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી' તરીકે એનું બહુમાન થતું આપણે નોંધી શકીએ છીએ. ચેતનાના ઉચ્ચ શિખરો પરથી જીવનમાં વહેતી સરસ્વતી, સૂક્ષ્મ રીતે સત્યના એક પ્રવાહ જેવી છે, તો સ્થૂલ રૂપેણ સરસ્વતી હિમાલયથી નીકળી પશ્ચિમ સાગરે સંગમ સાધતી વર્ણવાયી છે. એને જ કિનારે આર્યોની સંસ્કૃતિ ખીલી અને ઋગ્વેદના અમુક ભાગોની રચના થઈ. પાછળથી 'મહાભારત'નું સંકલન, મહર્ષિ વેદવ્યાસના હાથે સરસ્વતી તટે જ થયું. તો તે પછીનું કેટલુંય સાહિત્ય એની અજુબાજુ ગૂંથાયું : સરસ્વતી ભારતીય વાઙ્મયની દેવી બની.

પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં સરસ્વતીને 'ખંડિત નદી' તરીકે વર્ણવેલી હોઈ વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં એનો પ્રવાહ સૂકાણો છે, યા ધરતીકંપાદિ કારણોને લઈ તેના વહેણમાં ઘણાં મોટાં પરિવર્તનો થયાં છે. પૌરાણિક સાહિત્યે સરસ્વતીના ત્રણ પ્રવાહની કલ્પના કરી અને તે ત્રણેય અખંડ હોય એવી ભાવનાથી તેનું મહાત્મ્ય ઉચ્ચારેલું છે. (૧) હિમાલયમાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્રમાં થઈ રાજસ્થાનના રણમાં લૂપ્ત બને છે. (૨) અંબાજી પાસે આરાસુરના પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં લૂપ્ત થાય છે. (૩) ગિરની ડુંગરમાળામાંથી નીકળી પ્રભાસ આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

△ સારસ્વતોની ચર્ચા

સરસ્વતીના આ ત્રણેય પ્રવાહ વિશે ભારત અને ભારત બહારના અનેક વિદ્વાનોએ ભાતભાતના મતો ઉચ્ચાર્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આના વિશે સૌ પ્રથમ (ઈ. સ ૧૯૩૦) કામ કરનાર છે : સ્વ. રત્નમણિરાવ જોટે. તેમણે હાલના ખંભાતના અખાતને સરસ્વતીના મુખ તરીકે વર્ણવી તે મુખ છેક પ્રભાસ પાસે હતું એવો મત ઉચ્ચાર્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં સ્વ. અંબાલાલ પુરાણીએ 'વૈદિક સરસ્વતી'ની ચર્ચામાં, શ્રી અરવિંદના 'વેદ રહસ્ય' પર આધારિત અર્થથી મુખ્યતયા : 'સરસ્વતી સૂક્ષ્મ દિવ્ય પ્રેરણા છે.' એવો આધ્યાત્મિક સાર તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૪૦માં સ્વ. કનૈયાલાલ દવેએ સોલંકીકાળ દરમિયાન લખાયેલા 'સરસ્વતી પુરાણ'નું ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વિવેચન સાથે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર આપ્યું અને ઇ. સ. ૧૯૪૬માં શ્રી ઉમાશંકર જોશી તરફથી 'પુરાણોમાં ગુજરાત' મારફત સરસ્વતીની સંક્ષેપ્ત ચર્ચા મળી. આ પછી કેટલાક નાના મોટા લેખો દ્વારા આપણે ત્યાં સરસ્વતીનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો રહ્યો છે.

અમે મિત્રોએ સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતીનો મૂળથી મુખ સુધી પગપાળા પ્રવાસ કરી એના કિનારાની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિને નોંધવાનો નિર્ણય કર્યો. મુ. શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારે ઉષ્માથી નવાજી એ નિર્ણયને સાકાર કરવા પ્રેર્યા અને ૧૧–૯–'૭૨ થી ૧૫–૯–'૭૨ ના પાંચ દિવસો, જિંદગીના રમ્ય દિવસો તરીકે સરસ્વતી તટે પગપાળા પ્રવાસમાં જમા કર્યા !

△ પગપાળા સરસ્વતી

મહાભારત શલ્યપર્વમાં બળરામની તીર્થયાત્રા સમુદ્રથી શરૂ કરી સરસ્વતીને સામે વહેણે-પ્રતિસ્રોત : શરૂ થાય છે, અમારી યાત્રા મૂળથી મુખ સુધીની રહી. પ્રભાસપાટણથી સરસ્વતીના મૂળ સુધી પહોંચવા અમે વાહન વ્યવહારનો ઉપયોગ કર્યો અને ગિરની ડુંગરમાળાના દક્ષિણભાગમાં આવેલ રસુલપરા ગામે પહોંચ્યાં. અહીંથી આગળ બે માઈલ સીરવાણ ગામ ઉપર કે જ્યાં આજુબાજુના ડુંગરામાંથી ત્રણ નિર્ઝરો ભેળા થઇ સરસ્વતીનું નામ ધારણ કરે છે ત્યાં આવ્યા.

સીરવાણ ગામની તળેટી ત્યાંના લોકોમાં 'સુખનાથની સીમ' તરીકે જાણીતી છે અને બાજુના

ગાઢ જંગલથી આચ્છાદિત ડુંગરાઓ 'મથુરામાળ' તરીક ઓળખાય છે. 'મથુરામાળ'માં સૌથી ઊંચું શિખર ચાપદરા હીલ ૧૦૮૭ ફીટ છે, તે સાથે દેવો, લીલાપાસી, ઢોળપાણી, કાંટાસૂરિયો અને ચાંચઈનાં શિખરો આવેલાં છે. ઢોળપાણીનું આ બાજુનું પાણી ખાખરાવાડી નેસ આગળ ભેળું થઈ પાંચ માઈલ નીચે સીરવાણ ગામના પાદરમાં આવે છે. લોકો એને 'ઢોળપાણીનું છેલું' કહે છે. આ ઢોળપાણી શિખરની પેલી બાજુનું પાણી કમળેશ્વર આગળ ભેળું થઈ હિરણનું ઉગમસ્થાન બને છે! આવી જ રીતે મથુરામાળનું લીલાપાણીનું શિખર શીંગવડાનું ઉગમ-સ્થાન છે! આ આખી માળ ખાસ કરીને ઢોળ-પાણીની ધાર તથા દેવાડુંગરની ધાર આજે પણ ખેરના વૃક્ષોથી છવાયેલી છે.

△ સરસ્વતીના પાંચ પ્રવાહ

સીરવાણની પાદરમાં આવતું 'ઢોળપાણીનું છેલું' આગળ ઉપર 'કાંટાસૂરિયાના છેલાં'ને પોતાના પ્રવાહમાં સમાવીને આવે છે. આમ કાંટાસૂરિયા અને ઢોળપાણીના છેલાં સાથે સીરવાણના પાદરમાં બાજુના 'દેવાડુંગર'માંથી 'દેવાડુંગરનું છેલું' આવીને સંગમ પામે છે. આ સ્થળે બરાબર મધ્યમાં એક કૂપ છે. ચાલીશેક વર્ષ પહેલાં જૂનાગઢ રાજ્યે તેને પાકા પથ્થરથી બાંધી દીધો છે. લોકો એને 'કુટિયો' કહે છે. કુટિયાથી આગળ વધતા પ્રવાહને આજુબાજુના બધા લોકો 'સરસ્વતી' નામથી ઓળખે છે. ખરેખરો નદીનો પ્રવાહ અહીંથી જ કાંઠો બાંધતો નજર આવે છે.

સરસ્વતીના ત્રીજા પ્રવાહની ઉત્પત્તિ વિશે પુરાણોમાં આપવામાં આવેલી વિગત અમને તો અહીં સત્ય ભાસે છે. 'સરસ્વતી પુરાણ' ખદિરવનમાં ત્રીજા પ્રવાહની ઉત્પત્તિ નોંધે છે (સર્ગ: ૧૭/ શ્લોક: ૧૩૮, ૧૩૯) અને સમુદ્રને નજીક ભાળી સરસ્વતી હર્ષથી પાંચ પ્રવાહમાં પ્રગટી નીકળી' એવું વિધાન કરે છે. મથુરામાળના ડુંગરાઓમાં પાંચ પ્રવાહ: હિરણ, શીંગવડો અને ત્રણ આ બાજુ નોંધી શકાય છે. માત્ર આ પ્રવાહોના પુરાણકારે આપેલાં નામો-માંથી વૃજની અને કપિલાનાં મૂળ અહીં નથી. સ્કંદપુરાણ વૃજની અને ન્યંકુને (શીંગવડોને) સર-સ્વતીથી પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં સાગરને મળતી નદીઓ કહે છે. વૃજની ગિરમાંથી નીકળી ધનવંતરીના વડ આગળ થઈ ઝેડકા ગામ પાસે મેગળને મળી ચોર-વાડ આગળ એટલે કે સરસ્વતીથી પશ્ચિમે સમુદ્રને મળે છે. જ્યારે ન્યંકુ (હાલની શીંગવડો) સરસ્વતીના મૂળ પાસે જ જેનું મૂળ છે તે કોડીનાર પાસેથી વહી સરસ્વતીથી પૂર્વમાં સાગરને ભેટે છે. સ્કંદપુરાણની કલ્પના એવી છે કે વડવાગ્નિને સમુદ્રમાં પધરાવવા જતી સરસ્વતીનું આ બન્ને નદીઓ અલગ રહીને રક્ષણ કરે છે.

અસ્તુ. ઉત્પત્તિ સ્થાને ખદિરવનની વાત, ઉપર નોંધ્યું તેમ સરસ્વતીના મૂળ પાસે અસંખ્ય ખદિર-ખેર વૃક્ષો આવેલાં હોઈ સત્ય ઠરે છે. દેવાડુંગર તર-ફનું છેલું તો કોક આશ્રમની ગંધ લઈને આવતું પણ જણાય છે! વૃદ્ધજનોને એવું કહેતાં સાંભળ્યા કે દેવાડુંગરની તળેટીમાં તો ભૂખ્યા સિંહને પણ મૃગ મારવાની ઈચ્છા ન થાય એવી શાંતિ પ્રવર્તે છે! સરકાર તરફથી આજે અહીં સિંહદર્શનનો કાર્યક્રમ યોજાય છે.

△ સરસ્વતી તટે સીદીઓ

પોતાની અલગ ભાષા અને શબ્દોભંડોળ ધરાવતું સીરવાણ સીદીઓનું ગામ છે. અહીંથી બે માઈલ નીચે પટેલની મુખ્ય વસ્તીવાળું જસાપુર ગામ, સરસ્વતી પરના નાના એવા ઘાટ અને કેસર કેરીના અસંખ્ય આંબાઓથી શોભતું નજર આવે છે. ખૂબ જ ફળદ્રુપ એવા આ સરસ્વતીના બન્ને કિનારા આંબા-વાડિયાથી મનોહર બનેલા અનેક રૂપાળાં પક્ષીઓના નિવાસસ્થાન જેવા છે. એક માઈલ નીચે આવેલ મોરુકા ગામ તો કેસરના વનથી ઝૂમતી જાણે અલ-કાપુરી છે!

મોરુકાથી નદીને ડાબે કિનારે વાડલા ગામ તરફ પાંડવેશ્વરની પ્રાચીન ગણાતી જગ્યા જોવા અમે ચાલ્યા. સુંદર મજાની વનરાઈ અને નાનકડા તળાવ

કિનારે કંઈક ખુલ્લામાં પાંડવેશ્વરની છાપરી જોઈ બાજુના આંકોલવાડી ગામે પહોંચ્યાં. નદી કિનારાથી થોડું દૂર આ એક સમૃદ્ધ અને ધાર ઉપર વસેલું રળિયામણું ગામ, ગિર પ્રદેશની આહલાદક હવાથી મસ્ત પડેલું અનુભવ્યું.

મોરુકાથી માધુપુર જતા સરસ્વતીના પ્રવાહને પાંડવેશ્વર આગળથી નીકળેલો વેકળો ડાબીબાજુથી અને બાંડીઝર નામનો વેકળો જમણીબાજુથી મળે છે. સરસ્વતી કરતાંય આ બાંડીઝરમાં પાણી વિશેષ હોઈ એના મિલન પછી માધુપુરના પાદરમાં પ્રવેશતી સરસ્વતી યૌવનમાં પદાર્પણ કરતી નજર આવે છે. માધુપુર અને જંબુર તદ્દન સામસામે કિનારે આવેલાં નજીકનાં બે ગામ એક જ ગ્રામપંચાયત ધરાવે છે. સીરવાણની માફક જંબુર પણ સંપૂર્ણપણે સીદીલોકોનું ગામ, લોકજીભે ચડેલા ચારણ સતી પુનઆઈનું જન્મ-સ્થળ મનાય છે! કહે છે કે એક કાળે આ ગામ ચારણોનું હતું. દરિયા તરફથી આવેલા આ વિચિત્ર સીદીલોકોને જોઈ આભડછેટની ભીતિથી તેઓ દૂર થયા. હાલ આ ગામમાં નગારચી પીરની પ્રખ્યાત દર-ગાહ આવેલી છે, જેમાં હજારોની સંખ્યામાં બકરાની માનતા આવે છે, વિચિત્ર તો એ છે કે વિશાળ ધર્મશાળા ધરાવતી આ દરગાહમાં પીરનાં ભાઈબહેન તરીકે આવેલા આઈ પારસા તથા ડોસલપીરને, બકરો નહિ પણ ખીર અને મલીદો (ઘઉંના લોટનો શીરો) ચડે છે! મુંઝાવર તરીકે આવેલો સીદી પણ પીરના આ ભાઈબહેનને હિન્દુહૃદયના માને છે.

નગારચી પીર, એની આજુબાજુનો પૂજાવિધિ તથા સીદીલોકોની ભાષા વિશે સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવો જોઈએ એવું લાગ્યું. આ 'જંબુર' શબ્દ પણ નાનો-સૂનો નથી! વડોદરા અને ભરૂચ પાસેના કેટલાંક ગામો 'જંબુ' શબ્દ ધરાવે છે. ડૉ. સાંડેસરા જંબુ બ્રાહ્મણોની વસતિ તરફ એનું મૂળ ચીંધે છે પણ અહીં 'જંબુર' શબ્દ સીદીલોકો ઉપરથી જણાય છે. એક જાતની ભૂત યોનીના માણસ માટે આપણે ત્યાં 'જંબુક' એવો શબ્દ નોંધાયેલો છે. સતી પુનઆઈ વિશે કશું નક્કર હાથમાં નથી આવ્યું, કદાચ નગારચીનાં ધર્મનાં માનેલ બહેન તરીકે તેઓ પૂજાતાં હોય તો ના નહિ!

△ સરસ્વતીની રમણિયતા

માધુપુર જે તલાળા–ઉના રેલવેલાઈન પરનું સ્ટેશન છે ત્યાંથી બાજુના ગિર હડમડિયા ગામે પ્રાથમિક શાળામાં રાત્રિ પસાર કરી પ્રભાતે અમે આગળ ચાલ્યા. હડમડિયાના પાદરમાંથી નીકળતો મશાણિયો વેકળો અર્ધો માઈલ નીચે સરસ્વતીને મળે છે ત્યાંથી ગીચ વનરાઈ શરૂ થઈ. અત્યાર સુધીની શાંત સરસ્વતી અહીં રૂપ બદલતી પોતાના પ્રવાહમાંથી જ આડાંઅવળાં નાનાં મોટાં કૈંક ઝરણાં કાઢીને જાણે રમણે ચડેલી છે. જમણી બાજુથી નીકળેલો એક ફાંટો માઈલેકનો ટાપુ બનાવી પાછો સરસ્વતીમાં મળે છે. સૂરજનાં કિરણોય માંડ પ્રવેશી શકે તેવી વનશ્રી–જાંબુ, સાગ, કણુંજ અને જંગલી-વેલાઓથી ઘટાટોપ જામી છે. બીજા દિવસનું આ પ્રભાત અમારા માટે રોમાંચકારી હતું. સરસ્વતી તીરે અહીં પ્રથમવાર અમે જંગલી જનાવરો જોયાં; સુગ્રીવ જેવાં અનેક નાનાં પંખીઓ અને વાંદરાની હૂપાહૂપથી બન્ને કિનારા પ્રકૃતિનું મબલખ રૂપ ધરીને ઊભા છે. અમને ભવભૂતિ યાદ આવ્યા: " તે એ જ સો ગિરિવરો, જહીં મોર ગ્હેકે; આ એ જ મત્ત હરિણોની વનસ્થલીઓ. જ્યાં મંજુ વંજુલ લતા, સરિતા તટો એ, ગાઢાં કદંબ નિચુલ દ્રુમથી લચેલા." – અહીં મદિલ વિહંગોથી–મુખરિત બનેલી જાંબુની કુંજો છે! સરસ્વતીના જળમાં ઝૂકેલી તરુવરોની પરમ રમણિય શોભા છે! દિશાઓને ભરી દેતી કેસરિયાળની ત્રાડથી વનાન્તો જહીં રમ્ય બનેલાં છે! કેડ સમાણાં કાંઠાનાં ખડમાં અમે લગભગ નાચ્યા!!

△ પ્રથમ મૂલ્યવાન અવશેષો

મૂળ આ શ્રી બનેસિંહ ઝાલાની માલિકીનું જંગલ છે. તેનો બંદૂકધારી ચોકિયાત સામો મળ્યો. કહે: "તમે ચાલ્યા આવ્યા ત્યાં હજુ ગઈકાલે જ સિંહણ વ્યાણી છે." અમારા રોમાંચનો પાર ન રહ્યો: જો સિંહ-દર્શન થયાં હોત! અમે આગળ ચાલ્યા અને સરસ્વતી કિનારે પ્રથમ મૂલ્યવાન અવશેષોની પ્રાપ્તિ થઈ: બૌદ્ધ-સ્તૂપ! લોકો જેને 'વજરંગનાત'ના કોઠા તરીકે ઓળખે છે તે પાકી ઈંટોથી બાંધેલો બે માળનો નક્કર બૌદ્ધ સ્તૂપ છે. સ્થાનિક લોકોએ તેના ઉપલા ભાગમાં

થોડુંક ખોદકામ કરેલ છે, પણ સામાન્યતઃ અકબંધ જળવાઈ રહેલો આ ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીનો સ્તૂપ હોઈ, સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત બૌદ્ધકાલીન અવશેષોમાં અગત્યના ઉમેરા રૂપ છે. બાજુમાં સામે કાંઠે શ્રી બને-સિંહની ડેબીને ગયા અને સમજુ અમલદારે સાંચવી રાખેલા કેટલાય વિરલ તથા કિંમતી અવશેષો જોવા મળ્યા. ડેબીનના ચણતરમાં અંદર અને બહાર ગુપ્તેતર કાળની સુંદર મૂર્તિઓ ગોઠવી દેવામાં આવી છે; દક્ષિણામૂર્તિ શિવ, સાતઅશ્વયુક્ત સુંદર ભગ્નસૂર્ય અને કદાચ બાજુના ભીમદેવળમાંથી આવેલા ગ્રહોનાં શિલ્પો. ડેબીનની બાજુમાં જ ક્ષત્રપકાલીન ઉજડ ટીંબો છે, સાવ ઉપરથી જ ક્ષત્રપકાલીન ઠીકરીઓ અમને પ્રાપ્ત થઈ, એક શંખવલય પણ મળ્યું.

△ અજોડ ભીમદેવળ

તડકો ચડતો હતો, ભૂખ લાગી હતી. જમણા કાંઠાનું જસાધાર છોડી, ડાબે રાતીધાર ગામમાં આવ્યા. આજુબાજુ શું શું છે તેની પૂછતાછ તો ચાલતી જ હતી. 'બાજુમાં સરસ્વતી પૂર્વવાહિની થાય છે ત્યાં મંદિરો અને ગુફાઓ છે.' અચાનક માહિતી મળી અને રાતીધારમાં એક મિનિટ પણ રોકાયા વિના પાછા સરસ્વતી તટે. ઉત્તરમાંથી આવી સરસ્વતી અહીં પૂર્વવાહિની થાય છે. શુદ્ધ પૂર્વ પ્રવાહ છે અને તીર્થનું મહાત્મ્ય ધરાવે છે. આ ભાગને આજુબાજુના માણસો 'બાવાવાળી પાટ'ને નામે ઓળખે છે. જે જગ્યાએ નદીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ થાય છે બરાબર તે જ ભેખડ ઉપર બે પ્રાફસોલંકી ડેરીઓ ઊભી છે. હાલ સ્થિત કારડિયા સાધુએ ચા તથા ક્રોધથી અમારું સ્વાગત કર્યું ! ગુફા જંગલી જનાવરોથી બચવા તાજેતરમાં જ સાધુએ બાંધેલી છે. અહીંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ બરાબર બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે:

ડાબી બાજુનો ફાંટો સરસ્વતી અને જમણી બાજુનો ફાંટો 'નાળિયેરો' તરીકે ઓળખાય છે. સરસ્વતી અહીંથી સીધી પાંચેક માઈલ પર પ્રાચીમાં જાય છે, 'નાળિયેરો' પોતાના કિનારે થોડાક સુંદર મંદિરો અને ગામડાંઓ ધરાવતો ગોરખમઢી તરફ વહે છે. અમે નાળિયેરાને કિનારે ચાલ્યા. અર્ધો માઈલ નીચે જમણા કાંઠે પાંચ પ્રાફસોલંકી ડેરીઓ આવેલ છે, ડાબે કાંઠે ભીમદેવળનું અખ્યાત મંદિર પોતાની ભવ્ય આકૃતિથી આકાશને ભરી દેતું અનુભવાય છે. મંદિર જોવાની જિજ્ઞાસાએ ભૂખને વિસારી દીધી.

બે માળ ધરાવતું આ સંધાર ભીમદેવળ આઠમી સદીની મહામૂલી દેણ છે. ગુજરાતભરમાં જેનો જોટો નથી એવું આ વિશાળ સૂર્યમંદિર, છત–થાંભલા તથા પાટડાની બાબતમાં કદવાર તથા ગોપનાં પ્રાચીન મંદિરોને મળતું છે. મુખ્ય દ્વારના દેવતાઓ અને શાલભંજિકાઓ હાલ પાટણ મ્યુઝિયમમાં છે અને સૂર્યની મુખ્ય ઉપાસ્યમૂર્તિ પ્રાચી પાસેના પ્રાસલી ગામના શિવાલયમાં ચણી સાંચવી રાખવામાં આવી છે. મંદિરના મુખ દ્વાર ઉપરની વિશાળ નવગ્રહોની દ્વિભૂજ મૂર્તિઓ તથા ગર્ભગૃહની માણસ કદની ગુપ્તશૈલીની પ્રતિહાર કન્યાઓ આ ભગ્ન મંદિરની અદ્‌ભુત જાહોજલાલીની પ્રતીતિ આપતી આજ પણ રૂપના રેલા રેલાવી રહેલ છે. અમે આ મંદિરની રહીસહી કલાકૃતિઓ જોઈને ધન્ય બન્યા. એમ કહેવાનું મન થાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જેણે ભીમદેવળ નથી જોયું તેણે કંઇ નથી જોયું ! અવાવરુ અને મંદિરના વિશાળ ખંડિયેરનો ખ્યાલ આપવા એટલું કહેવું જોઈએ કે એના ઉપલા મજલે દીપડાનું રહેઠાણ છે !

△ ખાંભા ને ઝીલેશ્વર

બપોર નમી ચૂકયા હતા, ભૂખ ભૂલાઈ ગઈ હતી, મંદિરના વિશાળ આમલકવાળા પંચાંડક શિખરને જોતાં જોતાં કેટલીયવાર બેઠા. જમણા કાંઠેથી એક માઈલ દૂર 'ભીમદેવળ' ગામમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને નાળિયેરાના કિનારે કિનારે ખાંભા તરફ ચાલ્યા. ચારેક વાગ્યે ખાંભા પહોંચી નિશાળનું મકાન શોધ્યું ગોળનું પાણી પીતાં પીતાં ત્યાંના શિક્ષકે ખાંભાથી દોઢેક માઈલ દૂર ઝીલેશ્વર મહાદેવની ગુફા વિશે વાત કરી અને ઉપડયા ! ટોબરા, ખંઢેરી, વાંધાળા અને ખાંભા ગામની વચ્ચે એક નાના ખડકાળ ટેકરામાં ઉત્તરાભિમુખ ગુફાઓ કોરી કાઢેલ છે. પરસાળમાં બે

ઉરુશિખર પેર્યું છે. ટોબરોને માણુસો પ્રાચીન ગ્રામ કહે છે. 'ખાંભા' શબ્દ પણ એક કાળે લિંગપૂજા પ્રચારમાં આવ્યાની વાત કહી જાય છે, અને કદાચ ત્યારે જ બૌદ્ધ અહીંથી ગયા, શૈવ આવ્યા. ખેતરના ચીભડાં ખાતાં પાછા ખાંભા આવ્યા અને બે માઈલ દૂર પ્રાચી તરફ.

△ એમાં કંઇ પ્રાચીન નથી.

સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં હતો અને અમે પ્રાચીના કુંડમાં તરવા પડયા. સરસ્વતી અહીં પૂર્વ-વાહિની થાય છે, વિદ્વાનો કહે છે કે પૂર્વવાહિની કરી છે ! મૂળ પ્રવાહ જે દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ હતો તેને વચ્ચે પાળા બાંધી અર્ધા ફર્લાંગ સુધી પૂર્વ તરફ લઈ જવામાં આવ્યો છે અને તેટલા ભાગમાં બ્રાહ્મણોએ તીર્થો ઊભાં કરી દીધાં. અંધારુ થઈ ગયું હતું એટલે આજુબાજુની ભૂગોળ જોઈ શકયા ન હોઈ વિદ્વાનોની આ વાત વિશે અમે કશું કહી શકતા નથી. માત્ર એટલું નોંધીએ છીએ કે પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ અહીં કંઈ પ્રાચીન નથી અને પુરાણોમાં આવતા પ્રાચીતીર્થ વિશેના ઉલ્લેખો કદાચ કોઈ બીજા પ્રાચી વિશે હોય એવું લાગે છે.

આખા દિવસના ભૂખ્યા હતા, પ્રાચીમાં સારા ભોજનની શકયતા ન હતી, માર્ગમાંથી ભેળા કરેલા ઠીકરાં અને શિલ્પખંડોનો ભાર વધી ગયો હતો. વિચાર કર્યો : રાત પ્રભાસમાં ગાળીએ, સવારે વહેલા પાછા આવી પ્રવાસ આગળ વધારશું. પ્રાચી-પ્રભાસ વચ્ચે બસની વ્યવસ્થા સારી છે.

ત્રીજા દિવસની વહેલી સવારે યાત્રા ઉપડી, એક નિવૃત્ત લશ્કરી માણસનો ભેટા થયો : "અહીં બાજુમાં કાદુનાં ભોંયરાં છે." એને સાથે લીધો અને અમરાપરની સીમમાં સરસ્વતીથી એક માઈલ દૂર દક્ષિણ કિનારે 'ગોજારો કાદો' નામે ઓળખાતી જગ્યા પર પહોંચ્યા. કાદામાં કુદરતી ભોણ છે જે હાલ માણસોએ પૂરી દીધેલાં જોઈ, સરસ્વતી કિનારે કુંતેશ્વર મહાદેવની જગ્યામાં આવ્યા. સર-સ્વતીનું પ્રૌઢ, વાત્સલ્ય નીતરતું સ્વરૂપ હૃદયને ભરી દેતું હતું. કુંતેશ્વર આગળ એક ફર્લાંગ લાંબા સરસ્વતીના ધૂના ઉપર લગભગ પચીશેક મશીનો ચુસચૂસ કરતા રાતદિવસ ચાલુ છે ! માતાના ધાવણ ખૂટતાં નથી, કિનારો સુખી છે.

△ અતિ પ્રાચીન અવશેષો

કુંતેશ્વરને નાનકડો મજાનો સુંદર ઘાટ છે, અહીં તહીં પડેલા શિલ્પાવશેષો ભગ્ન થયેલા મંદિ-રની ગવાહી આપતા હતા. ખુલ્લામાં આવેલા કુંતેશ્વરના લિંગ પાછળ વિષ્ણુલક્ષ્મીની સોલંકીકાળની યુગલ મૂર્તિ જોઈ ડાબા કિનારે જ અમે આગળ વધ્યા. બન્ને બાજુની ગીચ વનશ્રીમાં પતરંગા, સક્કરખોર, સુગ્રીવ અને બુલબુલ જેવાં રમ્ય પંખી-ઓનો વાસો છે.

અને સરસ્વતી કિનારાની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં દર્શન શરૂ થયાં. ઈતિહાસ ગ્રંથો, પુરાણો અને મહાભારત નહિ પણ એનીય પૂર્વની સંસ્કૃ-તિના જીવતાજાગતા અવશેષો સરસ્વતીને બન્ને કિનારે અહીંથી શરૂ થાય છે. કુંતેશ્વરથી પ્રભાસ સુધીનો કિનારો અનેક પ્રાચીન નગરો અને દેવળોનો બનેલો છે. એક કાળે સૌરાષ્ટ્રની સૌથી સમૃદ્ધ પ્રજાઓમાંની એક અહીં વસતી હશે. પુરાણો, જૂની ગુજરાતી અને શિલાલેખોમાં ઉલ્લેખિત કેટલાંય સ્થળોના ટીંબાઓ આજે અહીં હયાત છે, તો 'બીજ' જેવા આર્યેતર મૂળ ધરાવતા શબ્દોથી વીતી ગયેલા જમાનાના પાદચિહ્નો ભાષામાં પડેલાં પણ નોંધી શકાય છે ! આખા કિનારા પર ક્ષત્રપકાલીન ઠીકરીઓ અને ચાંદીના સિક્કા મળે છે. ગુપ્તકાલીન શિલ્પો અને ગુપ્તસંવત લખેલા સિક્કાઓ પ્રાપ્ત છે. સોલંકી અને વાઘેલાકાલીન દાનપત્રોમાં જે બંધાયાનો ઉલ્લેખ થયો છે, તેવા વાપીઓ અને દહેરાંઓ ભગ્ન હાલતમાં આજે મોજુદ છે. પ્રાગ્ઐતિહાસિક કાળના શંખવલયો તથા પ્રભાસકીકરી લગભગ ચારેક સ્થળેથી અમે મેળવી. બ્રાહ્મણ, જૈન, બૌદ્ધ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના ગુફાઓ, મંદિરો, મૂર્તિઓ તથા સિક્કાઓ અમે જોયા, નોંધ્યા, કૅમેરામાં ઝડપ્યાં અને ભેળા કર્યા ! નદી લેખે સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિની જનની છે એમ નોંધ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

△ સમૃદ્ધનગરનું ખંડેર સરા

કુંતેશ્વરથી સરા અને અમરાપર સામસામે કિનારે આવેલાં ગામ છે. સરામાં હનુમાનની ડેરી પાસે જૈનમંદિરનો ભંગાર, ગામના પાદરમાં ઉકરડા ઉપર ચાર પાંચ તૂટેલા પોઠિયાઓ; બાજુમાં ભગ્ન મંદિરનો કાટમાળ, ગામથી રહેજ દૂર સંવત : ૧૩૯૨નો પાળિયો અને ગોવચ્છ અંકિત–ગોવર્ધન, બાજુના ખેતર પાસે સોલંકીકાળના શરૂઆતના શિલ્પવાળી સુંદર વાવ, વાવ ઉપર કોસના થાળામાં ગંગાજમના શિલ્પવાળી કોઈ મંદિરની સુંદર બારશાખ, આજુબાજુથી ક્ષત્રપ ઠીકરીઓ અને તે પછીના કાળના દોકડાઓ–સરા અતિ સમૃદ્ધ નગરનું ખંડેર છે. ગામમાં આવ્યા તો રામમંદિરને ઓટે ગુપ્ત અસર સૂચવતી પ્રતિહારની મૂર્તિ સાથે શેષશાયી તથા અન્ય મૂર્તિખંડો બેસાડી દીધેલા જોયા. નદીના બન્ને કાંઠા ઉપર અહીં તહીં પુષ્કળ ક્ષત્રપઠીકરીઓ રખડે છે. જમણે કાંઠે અમરાપરમાં આવ્યા : ક્ષત્રપ ટીંબો છે, હમણાં નવું વસતું ગામ છે.–બહારવટિયા કાદુ મકરાણીનો જન્મ પિતૃગૃહે ઈણાજમાં પણ જીવન વીત્યું અહીં અમરાપરમાં મામાને ઘેર. એનાં મકાન અને ખેતરવાડી લોકો બતાવે છે.

△ ગુપ્તકાલીન ને ક્ષત્રપકાલીન સિક્કા

અર્ધો માઈલ જમણે કિનારે ચાલી, ડાબે કાંઠે ખોડિયારના થાનકે આવ્યા. વખંભર ધૂના ઉપર, વડની છાંયા નીચે આઈનાં બેસણાં છે. એક માઈલ દૂર બોસન ગામ. સૂંડલા મોઢે ક્ષત્રપઠીકરી, પ્રાકસોલંકી ચોરસ કોઠાવાળો ભગ્ન કિલ્લો, ક્ષત્રય અને પ્રભાસઠીકરી, ભગ્ન વાવ, મૂર્તિઓ, પાળિયા–આજુબાજુના દિદાર અમને તો હડપ્પન ટીંબા જેવા લાગ્યા. ગામના એક આયર પટેલે ખોબો ભરીને પચાશ, સાઠ ચાંદીના સિકકા બતાવ્યા ! ક્ષત્રપ અને ગુપ્તકાલીન આ સિકકાઓ પોતાનો દીકરો પરણે ત્યારે તલવાર મઢાવવા રાખ્યા છે. વળતર આપીને લેવા માટે ખૂબ વિનંતી કરી. ત્રણેય જણને એક એક લઈ લેવાની છૂટ આપી. મારી પાસે આવેલો સિકકો કુમારગુપ્તનો છે અને રાજાના મસ્તકની બોળ પાસે ગુપ્તસંવત ૧૦૭ વંચાય છે. પાછળના ભાગમાં ગરુડના ચિહ્ન સાથે 'પરમ ભગવત કુમારગુપ્ત' એવું વાંચી શકાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત થોડાક જ વર્ષાંકિત સિકકાઓમાં આ અગત્યનો ઉમેરો છે. ગોરખમઢીના સં. ૧૪૩૭ ના શિલાલેખમાંનું 'બહુસણુ' આ બોસન છે. અર્ધો માઈલ નીચે ડાબે કિનારે ગુંદરાનો ટીંબો અને જમણે કિનારે ખડકલીનો ટીંબો ક્ષત્રપ ઠીકરીઓ વીણાતાં જોઈને સાથેના આયર મિત્રે વાત કરી "સામે કાંઠે ગાઉ દૂર ચગિયાનો ટીંબો છે ત્યાં હાથ હાથની ઈંટો નીકળે છે." બૌદ્ધ સ્તૂપની અમને ગંધ આવી પણ કિનારાથી એ સ્થળ ઝાઝું દૂર લાગ્યું.

△ બ્રાહ્મણીગુફા ને ગોરખમઢી

અને નાળિયેરાનો સંગમ ! ભીમદેવળની ઉપર બાવાવાળીપાટથી જુદો પડેલો સરસ્વતીનો પ્રવાહ અહીં પાછો સરસ્વતી સાથે સંગમ સાધે છે. સુંદર વાતાવરણ વચ્ચે સરસ્વતી તથા નાળિયેરાના દક્ષિણ તીરે ફૂલનાથ મહાદેવની ઈ.સ.ની પહેલી સદીની બ્રાહ્મણી ગુફા આવેલી છે. સુંદર જગ્યા, સુંદર વનશ્રી, અહીં સુંદર પંખીઓના વાસ છે અને એક ફર્લાંગ ઉપર જમણે કાંઠે ગોરખમઢી.

વિક્રમની દસમી અગિયારમી સદીમાં થયેલા ગોરખનાથ, શૈવ આચાર્યોમાં યુગ-પ્રવર્તક ગણાય છે. એક એવી લોકવાયકા છે કે ધર્મનું રક્ષણ કરવા અર્થે ગોરખનાથ સત્યયુગમાં પેશાવર, ત્રેતામાં ગોરખપુર, દ્વાપરમાં ઈરાનના હુરમુજ તથા કલિયુગમાં અહીં ગોરખમઢીમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા ! ગોરખમઢી સરસ્વતી તીરનું સુંદર પ્રખ્યાત યાત્રાધામ છે. જૂનાગઢ રાજ્યે ગામ આપેલાં, આપણી સરકારે રક્ષિત સ્મારક તરીકે એને જાહેર કરેલ છે. મહંતનો સુંદર મહેલ અને કિનારા પર ગઢમાં ગુફા, જેમાં આધુનિક કાળની ગોરખનાથ તથા ગુરુ મચ્છેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ આવેલ છે. ગુફાદ્વારે ચાંદીનાં નકશીવાળાં દ્વાર અને તાજમહાલ જેવું રંગીન આરસનું જડતર સુંદર છે, સૌથી સુંદર તો સરસ્વતીમૈયા જ ! દશ દશ ફૂટ પાણીમાં બેય કાંઠે સમથળ એના ખોળામાં મન મૂકીને તર્યા ! ગામને પાદર આવેલું ગોરખનાથનું

પ્રિય ઝાડ : રૂખડો જોઈને આગળ ચાલ્યા.

△ ભૂંડિયો ને માંગડાવાળાની ખાંભી

જમણી બાજુથી ભૂંડિયો સરસ્વતીને મળે છે ત્યાં સામે કાંઠે લોકવાર્તાના રસિક નાયક વીર માંગડાવાળાનો ખાંભો જોયો. બાજુમાં પદમણી સતી થઈ તે જગ્યા અને સુમ્બલું નામનો ગામનો ટીંબો બતાવવામાં આવ્યા. સુમ્બલું ઉપરથી ક્ષત્રપ ઠીકરીઓ અને શંખવલય મળ્યાં, સામે કિનારે તુમ્બલું નામનો એ ટીંબો જોવા પણ ગયા, ત્યાંય ક્ષત્રપ ઠીકરીઓ છે!

જમણી બાજુથી આવતો ભૂંડિયો ભીમદેવળ ગામ પાસેની ધારમાંથી ટપકી ટપકી નીકળે છે, ત્યાં ભૂંડેશ્વર મહાદેવની જગ્યા છે એ ઉપરથી ભૂંડિયો નામધારી આ વોંકળો અને આગળ આવેલો નાળિયેરો સરસ્વતીના બે દીકરા મનાય છે! માંગડાવાળાની 'ભૂતડા-બાપા' તરીકે અનેક માનતા આવતી જોઈ, અમે એની કુળદેવી હિંગળાજ માતાના ઓટે આવ્યા. આધુનિક ચિત્રકારે રંગના લપેટા કરી માતાની મૂર્તિને બગાડી નાખેલી નિરખી આગળ ગળખાના ટીંબા ઉપર આવીને ઊભા. અહીંતહીં વેરવિખેર પાળિયાઓ અને ઓટા, જૂના મકાનોના પાયા અને ક્ષત્રપઠીકરીઓ, ડાબી બાજુથી આવતો સૂકવો વોંકળો અને ભગ્ન હનુમાન ડેરી, ભાતભાતની લોકવાર્તા કહેતા ગોપબાળકોને સાંભળી જમણે કાંઠે સુન્દરપરામાં આવ્યાં ત્યાં દિવસ આથમ્યો.

△ વિક્રમજીનું મંદિર ને ખાલેજનો ટીંબો

ભોજન લેવા અને રાત ગાળવા ફરી પ્રભાસ અને ચોથા દિવસની વહેલી સવારે વાણિયાવાવ થઈ જમણે કિનારે આવેલા વીર વિક્રમજીના મંદિરે ગયા. નવમી સદીનું આ ખંડેર મંદિર એક સાધુના હાથે જીવંત ભાસે છે. લાંબો મંડપ, દ્વિગૃહ અને ગર્ભગૃહ ધરાવતું આ મંદિર જૈન હોવા સંભવ છે. અંદર આવેલું સંવત ૧૨૯૩નું સૂર્યતંત્ર અને બહાર વંડી પાસે સિન્દૂર અર્ચિત પ્રાચીન મૂર્તિ જોઈ બાજુના ખેતરમાં હનુમાન ડેરી તથા સૂર્યચંદ્ર યુક્ત તેરમી સદીનો ગોવર્ધન નિહાળી સામે કાંઠે ખાલેજનો ટીંબો જોવા ગયા. વિશાળ ટીંબો, અસંખ્ય પાળિયા, ક્ષત્રપ ઠીકરાં, શંખવલય અને રંગીન પુષ્પોથી સુશોભિત જંગલી વનસ્પતિના દર્શન કરી ડાબે કિનારે જ આગળ, કચોરિયાના આરા પાસે સરસ્વતી બંધનું ચાલુ કામ જોઈ એક ઘેઘુર વડ નીચે બેઠા. સરસ્વતીના માટીઆરા કાંઠા પર અને આ બાજુ આખા પ્રદેશમાં વડલાઓ કંઈક અદ્ભુત સ્વરૂપે ખીલેલા જણાય છે. એનાં ધીંગાં થડ, ડાળી અને પાંદડાની જાડાઈ પર વારી ગયા વિના રહેવાતું નથી.

△ પુરાણોનું અસલ પ્રાચી!

માઈલેકનો ધ્રોકડથી લીસો થયેલો રસ્તો કાપી આજોઠા અને બીજ ગામના સીમાડે આવી ઊભા. જમણે કાંઠે મૂળ પ્રાચીની જગ્યા આવેલી છે. નદીનો ઘાટ, મંદિર અને મૂર્તિઓ જોઈ ખૂબ ખુશ થયા. પીપળાના થડમાં ગુપ્તેતર મૂર્તિઓ પડી છે, નવમી સદીનું અંતરાલ ધરાવતું મહાદેવનું મંદિર છે, કુંડ પાસે નીચે માધવરાય તરીકે આવેલી મૂર્તિ સ્પષ્ટ નથી પણ બાજુનો ઘાટ નવમી સદીનું બાંધકામ સૂચવે છે. ઘણું જ સચવાયેલું સુરક્ષિત આ શિવ મંદિર છે. પુરાણોમાંનું અસલ પ્રાચી અમને આ લાગ્યું! એક કાળે પ્રાચી તીર્થનો અતિશય મહિમા હતો. બ્રાહ્મણોને બીક લાગી : 'આ મહિમા સાંભળી કોઈ વિધર્મી આનો નાશ કરશે તો?' પોતાના અસલ તીર્થને બચાવવા થોડે દૂર ઉપરવાહ નકલી પ્રાચી ઊભું કર્યું! વિધર્મીઓ ભાંગે તો એને ભાંગે એવી વિશુદ્ધ ભાવનાથી થયેલું આ કામ જતે દહાડે ભૂલાઈ ગયું. આજના પ્રાચી ઉપર બનાવટી પૂર્વપ્રવાહ કરવાનો આરોપ આવ્યો અને અસલ સ્થળ તો આજ સુધી ધ્યાન બહાર જ છે! સરસ્વતી અહીં પશ્ચિમવાહિની છે એ 'પ્રાચી' માટે વિરુદ્ધનું ગણાય પણ પ્રભાસથી પૂર્વનું માટે 'પ્રાચી' એમ શા માટે ન હોય? પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ પેલા પ્રાચી કરતા આ પ્રાચી વધારે જૂનું છે તે સ્પષ્ટ.

△ હડપ્પન પછીના અવશેષો

સામસામે તીરે આવેલા બીજ અને આજોઠા ક્ષત્રપઠીકરીઓ ધરાવે છે. 'બીજ' શબ્દ તો અતિ

પ્રાચીન હોવાનું ડૉ. સાંડેસરા નોંધે છે, અજોઠામાંથી હડપ્પન પછીનાં ઠીકરાં અને પથ્થરના દસ્તાઓ મળે છે. એક પટેલના વાડામાંથી નીકળેલા દોકડાઓ પથ્થરના ખીલડાવાળા ઘંટુડાઓ તથા લીસો વેલણુ પથ્થર– અમે જોયા. ચાલતું ગમે તેવો રમ્ય કિનારો અમને કપિલાના સંગમ પર લાવ્યો. બાદલપુરના પાદરમાં જમણીબાજુથી કપિલા બે પ્રવાહે થઈ સરસ્વતીને મળે છે. કપિલાના મુખ્ય પ્રવાહ અને સરસ્વતી પર મહાકાળીનો ઓવારો છે. મહાકાળીની બીકે બાંધેલા ઘાટ ઉપર કોઈ ન્હાવા ધોવા નથી આવતું ! દર વર્ષે ભોગ લેતી મનાતી મહાકાલી, પ્રકૃતિમાંના સુંદર સ્થળે બિરાજે છે ! કાંઠા પરની મઠીમાં બંગાળના એક સાધુ કાલી આરાધન અર્થે બેઠા છે. બાદલપુર જૂનું ગામ, ગુપ્તકાલીન પાર્વતીનો એક શિલ્પખંડ અમને પ્રાપ્ત થયો. પ્રભાસની ભવ્ય ત્રિવેણી હવે શરૂ થઈ, સરસ્વતી અને કપિલા એક થયાં, સાગરરાણાનો ખારો ખારો પ્યાર પાણીમાં વરતાવા માંડ્યો, ગામના ધણને આશરો આપતો એક ઘેઘુર સુંદર વડલો, પાણીમાં રચાતી એની કવિતા અને સરસ્વતીના પ્રવાહે આડાઅવળા લોચા ખાવા માંડયા.

△ સંસ્કૃતિનો સૌમ્ય પારાવાર

શુદ્ધ દક્ષિણ થતા પ્રવાહ પર નાનકડી પ્રાચીન ડેરી અને કાજલી ગામના પાદરમાંથી સીધો પશ્ચિમ પ્રવાહ. યાત્રા પૂરી થતી હતી, હૃદય આનંદથી ઊભરાતું હતું. પ્રભાસનાં મંદિરો અને સોમનાથ, આકાશને ઘેરી પાસે ને પાસે આવતા જતા હતા. મૌન. કૃતકૃત્યતાનું મૌન. અમારું અસ્તિત્વ ગદ્દગદિત બની રહ્યું હતું અને હિરણ્ય સંગમ ! સામે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગની ભૂમિ ! ! અરબી સમુદ્રનાં મોજાં લાડકવાઈ સરસ્વતીને બાથમાં લેવા મથતાં હતાં, હિરણ્ય આવીને સરસ્વતીને ભેટી, સરસ્વતી સાગર મિલન ! !

'सरस्वती वाससमा कुतो गुणा :—' વાળી સ્તુતિ મહાભારતકારે ઉચ્ચારી, સ્કંદપુરાણે એને જ દોહરાવી અને સરસ્વતી પુરાણની ઈતિશ્રી પણ એ જ સરસ્વતી–સ્તુતિથી થાય છે તે, હાથમાં ત્રિવેણી સંગમનાં પાણી લઇ અમે ત્રણેય યાત્રીઓએ મનોમન યાદ કરી. આંખો ભાવથી ભરાયેલી હતી, ચારેબાજુના વિશાળ જલભંડારની વિચિમાળાઓ અમારા હૃદયની ભાવનાભક્તિના કુસુમો બનીને સરસ્વતીના પ્રવાહને ચડતી હતી ! ભારતવર્ષની સમર્થ સંસ્કૃતિનો સમર્થ પુરુષ જે જગ્યાએ સૂતો છે ત્યાં અમારું નાનકડું દિલ સરસ્વતી મૈયાની આંગળી પકડીને પ્રવેશનું અધિકારી બની બેઠું ! એ પ્રવેશમાં એણે અનુભવ્યો ભારતવર્ષની દબદબા ભરેલી સંસ્કૃતિનો સૌમ્ય પારાવાર.

પહાડ કન્યા

તેજ ગતિથી પહાડ ટોચથી તટ પર જાય ઊતરતી
કુમળી વયની કોઇ કન્યાઓ લપસણીએ લપસતી
પા પા પગલી આંગણિયામાં લડથડિયાં હોય લેતી
મમતાળું માને હૈયેથી દૂધ સરવાણી વહેતી
જોત જોતામાં જોબનવંતી સરવોથી શરમાણી
ઉંડા ઉંડા ઓરડિયાની ભીંતેમાંય ભરાણી
પહાડ કન્યાની પ્રીત પાંગરી ઉરેથી અણજાણી
સઘળું અર્પી સહજ સરિતા સાગરમાંય સમાણી

તા. ૬–૯–૭૨ —ભગુભાઈ રોહડિયા

હાલાર ને કચ્છની નાગમતી નદી

બારોટ શંભુદાન સામજીભાઇ

ભલો ડોર દેપારજો, પાણી રખેઓ પાણ;
ગઢ કાચ્છેમે ગારેઆ, ઘણા ખાન ખુરસાણ.

સંવત, ૧૨૧૨ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને રવિવારે ત્રિકુટ પર્વત પાસે ઐશળ યોગીના કહેવાથી જશલજીએ જેસલમેરનો પાયો નાખ્યો. આ જશલજીની પાંચમી પેઢીએ સંવત, ૧૩૫૦માં જેસલમેરમાં મૂળરાજ મહારાજા થયા. બધી પાંતીનું સુખ પણ મહારાજા મૂળરાજને શેર માટીની ખોટ.

દીવાળીના દિવસો. બાળકોને રમતા જોયાં. બેચેન બની ગયા. પથારીમાં બેક પડખાં ફેરવી ઐશળ યોગીના મઠે પહોંચ્યા. નિયમ પ્રમાણે બધા શિષ્યો પ્રાતઃ વિધિ પતાવી સાષ્ટાંગ પ્રણામ ગુરૂને કરવા હારબંધ ઊભા રહ્યા. મહારાજા મૂળરાજ પણ ઘોડેથી ઊતરી એ હારમાં ઊભા રહ્યા. બધાએ ચરણસ્પર્શ કરી લીધા, એટલે મહારાજાએ પણ યોગી 'મંથન ભૈરવનાથ'ના પગ આંસુએથી ધોયા.

યોગીએ બે ખભા પકડી મહારાજાને ઊભા કર્યા ને કહ્યું કે: "આજે તો બેસતું વરસ છે. કચેરી ભરીને ખાઓ પીઓ ને મોજ કરો.'

મહારાજા મૂળરાજ કહે: "બાપુ! હું ઠૂંઠા ઝાડ જેવો છઉં. ઠૂંઠાં ઝાડને કુંપળો પાંગરે નહિ. એવી કુંપળો વગરની કચેરી ભરીને શું કરૂં? આપ જેવા સમર્થ ગુરૂથી પણ મારૂં વાંઝિયાપણું ન ટળે તો મારે હવે સંસારમાં રહીને શું કરવું? મારે ય સાધુ ભેળું ભળી જાવું છે."

રાજાના રૂદનથી નાથજી ઊભા થયા. ઐશળ યોગીની સમાધિ પાસે બેસી ધ્યાન ધરી વિભૂતિની ચપટી ભરી મહારાજાને આપતાં કહ્યું: "જાઓ દીકરો થાશે, પણ વૈરાગી થાશે." રાજા કહે: "બાપુ! જેની આ સમાધિ છે, એના જ હુકમથી જેસલમેરની સ્થાપના થઈ છે. તો આપને યોગ્ય લાગે તે ખરૂં."

યોગીએ બીજી ચપટી ભરીને કહ્યું કે: "લઈ જાઓ આ ભભૂત આ કુંવર ગુરૂ અને ગાદી બેયને દીપાવશે."

રાજાએ ઘરે જઈને રાણીઓને આ વિભૂત આપી. બન્ને રાણીઓને કુંવર અવતર્યા. મોટા કુંવરનું નામ ગુરૂ ભૈરવનાથ ઉપરથી ભેરીઓજી રાખ્યું ને નાના કુંવરનું નામ દેવરાજ પાડયું.

નાના કુંવર જેસલમેરના રાજા થયા. મુન્દ્રા અધિપતિ રાણા રૂપરાયની કુંવરી સાથે પરણ્યા. એના કુંવર દેહુળ થયા. રાજા દેવરાજ પાસેથી મહમદ સુલતાને જેસલમેર લઈ લીધું, ત્યારે કુંવર દેહુળ એમનાં મા સાથે મોસાળમાં મુન્દ્રા ગયેલ. એ પ્રતાપી થયા ને ફરી પાછી જેસલમેરની ગાદી મેળવી.

ભેરીઓજી ટીલાત હતા, પણ રાજ પ્રત્યે રાગ નહિ હોવાથી નાનભાઈને ગાદી સોંપવાનું બાપુને કહેલ. પોતે મંત્રવિદ્યા અને પૂંગી (મોરલી) નાદથી નાગોના સાધક થયા. ભગવાં વસ્ત્ર, જરકસી જામા, જેસલમેરી પાઘડી, માથે કાળી શેલી અને હીરામોતીની કલંગી. મોરલી સાથે શહેર જંગલમાં ફર્યા કરે.

મહારાજા મૂળરાજને ભેરીઆજીની આ રીત પસંદ ન પડી. કુંવરને તેડાવીને કહ્યું: "બેટા! આ કોઇ રાજરીત નથી. તમારે રાજરીતમાં રહેવું જોઇએ."

ભેરીઆજી કહે: "બાપુ! એટલે જ મેં નાનાભાઈને ગાદી આપવાનું કહેલ. મને આ રીતે સાધના કરવી ગમે છે. એટલે સિદ્ધિ મેળવવા અહીંથી જવાની રજા માગું છું."

આમ પિતાને પગે લાગી, માતાજીને સમજાવીને રજા તો લીધી. પણ એ તો માનો જીવ. એટલે દીકરાને કહે કે: "બેટા! તેં મને મોણાઝલ રાખી.

પ્રાચીન હોવાનું ડૉ. સાંડેસરા નોંધે છે, અજોઠામાંથી હડપ્પન પછીનાં ઠીકરાં અને પથ્થરના દસ્તાઓ મળે છે. એક પટેલના વાડામાંથી નીકળેલા દોકડાઓ પથ્થરના ખીલડાવાળા ઘંટુડાઓ તથા લીસો વેલણુ પથ્થર— અમે જોયા. ચાલવું ગમે તેવો રમ્ય કિનારો અમને કપિલાના સંગમ પર લાવ્યો. બાદલપુરના પાદરમાં જમણીબાજુથી કપિલા બે પ્રવાહે થઈ સરસ્વતીને મળે છે. કપિલાના મુખ્ય પ્રવાહ અને સરસ્વતી પર મહાકાળીનો ઓવારો છે. મહાકાળીની બીકે બાંધેલા ઘાટ ઉપર કોઈ ન્હાવા ધોવા નથી આવતું ! દર વર્ષે ભોગ લેતી મનાતી મહાકાલી, પ્રકૃતિમાંના સુંદર સ્થળે બિરાજે છે ! કાંઠા પરની મઢીમાં બંગાળના એક સાધુ કાલી આરાધન અર્થે બેઠા છે. બાદલપુર જૂનું ગામ, ગુપ્તકાલીન પાર્વતીનો એક શિલ્પખંડ અમને પ્રાપ્ત થયો. પ્રભાસની ભવ્ય ત્રિવેણી હવે શરૂ થઈ, સરસ્વતી અને કપિલા એક થયાં, સાગરરાણાનો ખારો ખારો પ્યાર પાણીમાં વરતાવા માંડયો, ગામના ધણને આશરો આપતો એક ઘેઘુર સુંદર વડલો, પાણીમાં રચાતી એની કવિતા અને સરસ્વતીના પ્રવાહે આડાઅવળા લોચા ખાવા માંડયા.

△ સંસ્કૃતિનો સૌમ્ય પારાવાર

શુદ્ધ દક્ષિણ થતા પ્રવાહ પર નાનકડી પ્રાચીન ડેરી અને કાજલી ગામના પાદરમાંથી સીધો પશ્ચિમ પ્રવાહ. યાત્રા પૂરી થતી હતી, હૃદય આનંદથી ઊભરાતું હતું. પ્રભાસનાં મંદિરો અને સોમનાથ, આકાશને ઘેરી પાસે ને પાસે આવતા જતા હતા. મૌન. કૃતકૃત્યતાનું મૌન. અમારું અસ્તિત્વ ગદ્‌ગદિત્ બની રહ્યું હતું અને હિરણ્ સંગમ ! સામે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગની ભૂમિ ! ! અરબી સમુદ્રનાં મોજાં લાડક્વાઈ સરસ્વતીને બાથમાં લેવા મથતાં હતાં, હિરણ્ આવીને સરસ્વતીને ભેટી, સરસ્વતી સાગર મિલન ! !

'सरस्वती वाससमा कुतो गुणा :—' વાળી સ્તુતિ મહાભારતકારે ઉચ્ચારી, સ્કંદપુરાણે એને જ દોહરાવી અને સરસ્વતી પુરાણની ઈતિશ્રી પણ એ જ સરસ્વતી-સ્તુતિથી થાય છે તે, હાથમાં ત્રિવેણી સંગમનાં પાણી લઇ અમે ત્રણેય યાત્રીઓએ મનોમન યાદ કરી. આંખો ભાવથી ભરાયેલી હતી, ચારેબાજુના વિશાળ જલભંડારની વિચિમાળાઓ અમારા હૃદયની ભાવનાભક્તિના કુસુમો બનીને સરસ્વતીના પ્રવાહને ચડતી હતી ! ભારતવર્ષની સમર્થ સંસ્કૃતિનો સમર્થ પુરુષ જે જગ્યાએ સૂતો છે ત્યાં અમારું નાનકડું દિલ સરસ્વતી મૈયાની આંગળી પકડીને પ્રવેશનું અધિકારી બની બેઠું ! એ પ્રવેશમાં એણે અનુભવ્યો ભારતવર્ષની દબદબા ભરેલી સંસ્કૃતિનો સૌમ્ય પારાવાર.

પહાડ કન્યા

તેજ ગતિથી પહાડ ટોચથી તટ પર જાય ઊતરતી
કુમળી વયની કોઇ કન્યાએ લપસણીએ લપસતી
પા પા પગલી આંગણિયામાં લડથડિયાં હોય લેતી
મમતાળું માને હૈયેથી દૂધ સરવાણી વહેતી
જોત જોતામાં જોબનવંતી સરવોથી શરમાણી
ઉંડા ઉંડા ઓરડિયાની ભીંતોમાંય ભરાણી
પહાડ કન્યાની પ્રીત પાંગરી · ઉરેથી અણજાણી
સઘળું અર્પી સલજ સરિતા સાગરમાંય સમાણી

તા. ૬–૯–૭૨ —ભગુભાઈ રોહડિયા

હાલાર ને કચ્છની નાગમતી નદી

બારોટ શંભુદાન સામજીભાઈ

ભલો ડોર દેપારજો, પાણી રખેઓ પાણ;
ગઢ કારછેમે ગારેઆ, ઘણા ખાન ખુરસાણ.

સંવત, ૧૨૧૨ના શ્રાવણ સુદ ૭ ને રવિવારે ત્રિકૂટ પર્વત પાસે ઐશળ યોગીના કહેવાથી જશલજીએ જેસલમેરનો પાયો નાખ્યો. આ જશલજીની પાંચમી પેઢીએ સંવત, ૧૩૫૦માં જેસલમેરમાં મૂળરાજ મહારાજા થયા. બધી પાંતીનું સુખ પણ મહારાજા મૂળરાજને શેર માટીની ખોટ.

દીવાળીના દિવસો. બાળકોને રમતા જોયાં. બેચેન બની ગયા. પથારીમાં એક પડખાં ફેરવી ઐશળ યોગીના મઠે પહોંચ્યા. નિયમ પ્રમાણે બધા શિષ્યો પ્રાતઃ વિધિ પતાવી સાષ્ટાંગ પ્રણામ ગુરૂને કરવા હારબંધ ઊભા રહ્યા. મહારાજા મૂળરાજ પણ ઘોડેથી ઊતરી એ હારમાં ઊભા રહ્યા. બધાએ ચરણસ્પર્શ કરી લીધા, એટલે મહારાજાએ પણ યોગી 'મંથન ભૈરવનાથ'ના પગ આંસુએથી ધોયા.

યોગીએ બે ખભા પકડી મહારાજાને ઊભા કર્યા ને કહ્યું કે : "આજે તો બેસતું વરસ છે. કચેરી ભરીને ખાઓ પીઓ ને મોજ કરો.'

મહારાજા મૂળરાજ કહે : "બાપુ ! હું ઠૂંઠા ઝાડ જેવો છઉં. ઠૂંઠાં ઝાડને કુંપળો પાંગરે નહિ. એવી કુંપળો વગરની કચેરી ભરીને શું કરૂં ? આપ જેવા સમર્થ ગુરૂથી પણ મારૂં વાંઝિયાપણું ન ટળે તો મારે હવે સંસારમાં રહીને શું કરવું ? મારે પ સાધુ ભેળું ભળી જાવું છે."

રાજાના રૂદનથી નાથજી ઊભા થયા. ઐશળ યોગીની સમાધિ પાસે બેસી ધ્યાન ધરી વિભૂતિની ચપટી ભરી મહારાજાને આપતાં કહ્યું : "જાઓ દીકરો થાશે, પણ વૈરાગી થાશે." રાજા કહે : "બાપુ ! જેની આ સમાધિ છે, એના જ હુકમથી જેસલમેરની સ્થાપના થઈ છે. તો આપને યોગ્ય લાગે તે ખરૂં."

યોગીએ બીજી ચપટી ભરીને કહ્યું કે : "લઈ જાઓ આ ભભૂત આ કુંવર ગુરૂ અને ગાદી બેયને દીપાવશે."

રાજાએ ઘરે જઈને રાણીઓને આ વિભૂત આપી. બન્ને રાણીઓને કુંવર અવતર્યા. મોટા કુંવરનું નામ ગુરૂ ભૈરવનાથ ઉપરથી ભેરીઓજી રાખ્યું ને નાના કુંવરનું નામ દેવરાજ પાડ્યું.

નાના કુંવર જેસલમેરના રાજા થયા. મુન્દ્રા અધિપતિ રાણા રૂપરાયની કુંવરી સાથે પરણ્યા. એના કુંવર દેહુળ થયા. રાજા દેવરાજ પાસેથી મહમદ સુલતાને જેસલમેર લઈ લીધું, ત્યારે કુંવર દેહુળ એમનાં મા સાથે મોસાળમાં મુન્દ્રા ગયેલ. એ પ્રતાપી થયા ને ફરી પાછી જેસલમેરની ગાદી મેળવી.

ભેરીઓજી ટીલાત હતા, પણ રાજ પ્રત્યે રાગ નહિ હોવાથી નાનભાઈને ગાદી સોંપવાનું બાપુને કહેલ. પોતે મંત્રવિદ્યા અને પૂંગી (મોરલી) નાદથી નાગોના સાધક થયા. ભગવાં વસ્ત્ર, જરકસી જામા, જેસલમેરી પાઘડી, માથે કાળી શેલી અને હીરામોતીની કલંગી. મોરલી સાથે શહેર જંગલમાં ફર્યા કરે.

મહારાજા મૂળરાજને ભેરીઆજીની આ રીત પસંદ ન પડી. કુંવરને તેડાવીને કહ્યું : "બેટા ! આ કોઇ રાજરીત નથી. તમારે રાજરીતમાં રહેવું જોઈએ."

ભેરીઆજી કહે : "બાપુ ! એટલે જ મેં નાનાભાઈને ગાદી આપવાનું કહેલ. મને આ રીતે સાધના કરવી ગમે છે. એટલે સિદ્ધિ મેળવવા અહીંથી જવાની રજા માગું છું."

આમ પિતાને પગે લાગી, માતાજીને સમજાવીને રજા તો લીધી. પણ એ તો માનો જીવ. એટલે દીકરાને કહે કે : "બેટા ! તેં મને મેળાપ રાખી.

વૈરાગીની મા તરીકે જગત મને ઓળખશે."

ભેરીઆજી કહે : "હું જગતમાં સિદ્ધિ જાઉં મેળવવા છું આપની કુખને જગત ઉત્તમ કહે એવી સિદ્ધિ હું મેળવીશ. મારે લગ્ન ન્હોતાં કરવાં પણ આપ રાજી થાઓ એવા જ ઉત્તમ કુળની કન્યા સાથે હું લગ્ન કરી આપની પાસે આવીશ."

સાતવીસું સ્નેહીઓની જમાત સાથે ભેરીઆજી જગતમાં ફરવા લાગ્યા. મારવાડમાંથી થરપારકર થઈ પચ્છમદેશ (કચ્છ)માં આવ્યા. પછમાંઈ ડુંગર મોટા વિસ્તારમાં છે, ત્યાં આવી પડાવ નાખ્યો. પછી પોતે એકલા પછમાંઈ ડુંગર ઉપર ચડયા. વિકટ બહુ. કાંટાળી ઝાડીમાંથી નીકળવાનું. એમાં કેડી ભૂલાણી. ભેરીઆજી ખૂબ ફર્યા. માર્ગની સૂઝ ન પડી. થાકીને એક કાળી છીપર ઉપર પડી રહ્યા.

બરાબર એ જ વખતે આ છીપર નીચેની ગુફામાં નાગ બોધનાથ (લખગુરૂ) પોતાના શિષ્યો નાગ લોકોને મંત્ર જંત્ર શીખવતા હતા. આ અવાજ ભેરીઆજીને કાને આવ્યો. જે વિદ્યા મેળવવા સારૂ પોતે દેશ વિદેશનું પરિભ્રમણ શરૂ કરેલું એ વિદ્યા તો છીપર નીચે જ શીખવાતી હતી. પોતે કાન માંડીને ગુફામાં શીખવાતી વિદ્યા ગ્રહણ કરવા માંડયા.

એ વિદ્યાનો પાઠ આપ્યા પછી ગુરૂ એના ચેલાઓને પ્રશ્નો પૂછવા માંડયા, પણ કોઈ સંતોષક જવાબ ન આપી શકયું. આ તક સાધીને ભેરીઆજી ગુફાના દરવાજે આવી ઊભા રહ્યા. નમન કરીને પૂછાયેલા સવાલોના જવાબો દીધા. ગુરૂએ આ નવા આગંતુકની કુશાગ્ર બુદ્ધિ જોઈને બહુ ખુશી થઈ ભેરીઆજીને ગુફામાં બોલાવી પૂછતાછ કરી કે કોણ છે ને કયાંથી આવે છે ? ભેરીઆજીએ બધી વિગતો બતાવી ને આ વિદ્યા શીખવા જ પોતે ભમી રહ્યા હોવાનું જણાયું.

ગુરૂએ ભેરીઆજીને પોતાની પાસે રાખીને બધી વિદ્યા શીખવી. ભેરીઆજી પોતાના પડાવમાં પાછા આવ્યા અને શીખવાય તેટલી વિદ્યા પોતાના મિત્ર મંડળને શીખવી. આમ ને આમ બે ત્રણ વરસ વીતી ગયાં.

પોતાની માતાને આપેલ વચન પ્રમાણે હવે કન્યા શોધવા નીકળ્યા. પર્યટન કરતાં કરતાં એવી કન્યાની ભાળ શેષાપાટણની મળી અને ત્યાં જઈને ડેરા તંબુ તાણી પડાવ નાખ્યા. અને વિશેષ વિદ્યા મેળવવા પોતાના સંગાથીઓને જુદા જુદા દેશમાં રવાના કર્યા.

ભેરીએ બેલી વેચે યા, સે ટોરે ટોરે ભંજ;
કલંગિયું જે જે કયાર મેં, જાણે માનસર જા હંજ.

પોતાના સાથીઓના જુદા જુદા ભાગ પાડી જુદી દિશાઓમાં મોકલ્યા. માથે બાંધેલા મંદિલ માથે કલંગી ધારણ કરેલા આ બધા મિત્રો માનસરોવરના હંસ જેવા શોભતા હતા.

ભેરીએ બેલી વેચેયા, ટોરે ટોરે સત;
ડસો ગંગા ગામડે, ને મુલક મુલકની મત.
ભેરીએ બેલીએ વેચેયા, ટોરે ટોરે અઠ;
પંઢ વઠો પચ્છમ મથે, રાતો ચોડ મજઠ.
ભેરીએ બેલી વેચેયા, ટોરે ટોરે ચાર,
ઈજા વજાયું વાંસરિયું, લંધા લાલ સંગાર.

ભેરીઆજીએ પોતાના મિત્રોને ટૂકડીઓમાં વ્હેંચીને મલક મલક માથે મોકલી દીધા. પોતે કચ્છની ઉત્તરે પચ્છમ દેશના શેષાપાટણમાં રહ્યા. ભેરીઆજીને હવા પાણી એવાં માફક આવ્યાં કે મોઢે મજીઠ જેવી લાલી આવી. ભેરીઆજીના મિત્રો શહેર ગામડાંઓમાં ફરી વાંસળી–મોરલી બજાવી માણસોનાં મન રંજન કરે છે. શહેરમાં ફરનારાઓને સગઈ સંધારના ખબર મળતાં રાજની દોઢી સુધી પહોંચી મોરલીની ધૂન મચાવી.

મોરલીના આ મધુર નાદ સાંભળી સગઈ સંધાર ઝરૂખે આવી. ખૂબ રસપૂર્વક મોરલીને સાંભળીને મોરલી વગાડનારાઓની વેશભુષા જોઈને પૂછપરછ કરી કે કોણ છો ? કયાંથી આવો છો ? અહીં સુધી શા માટે આવ્યા છો ? ભેરીઆજીના સંગાથીઓએ બધા પ્રશ્નોના જવાબો આપ્યા. અને પોતે બધા ભેરીઆજીના સંગાથી હોવાનું વિગતથી જણાવ્યું.

કુંવરી સગઈ સંધારનાં સગપણની વાતચીત ચાલતી હતી. સગઈ સંધારે પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે મને પૂછ્યા વગર મારું સગપણ ન કરતા. પિતા ને દીકરીના ડહાપણમાં ખૂબ શ્રદ્ધા એટલે એ વાત સગઈ સંધાર ઉપર છોડી.

સગઈ સંધારે ઘણા નાગને કબજે કરેલા. કચ્છમાં પણ નાગ નામક વીરબાહુ જાતિ ઉપર આણ ફરતી પણ મારવાડમાં ભુજંગ નામનો નાગ બહુ જ પરાક્રમી હોવાથી મારવાડથી ઠેઠ પાવર પરગણા સુધી આવતો, અને પાવર પ્રદેશમાં આ ભુજંગ નાગે પોતાની સત્તા જમાવેલી. સગઈ સંધારે આ ભૂજિયાને વશ કરવા ઘણા પ્રયોગો કરેલા, પણ બધા નિરર્થક ગયેલા. ભેરીઆજી જેસલમેરના રાજકુમાર છે ને નાગોને વશ કરવામાં પ્રવીણ છે એવી ખ્યાતિ સગઈ સંધારે સાંભળેલી. એટલે ભેરીઆજીને મળવાની યુક્તિ કરી.

પોતાના દરબારગઢમા આવેલ યુવાનોને પૂછ્યું કે: તમારી સાથેના આ કરંડિયામાં શું છે?'

યુવાનો કહે: "એમાં નાગ છે. અમારા ભેરીયાજી કુમારમાં મોટા મણઝર નાગને પકડવાની અને એનાં ઝેર ઉતારવાની અગાધ શક્તિ છે. અમને પણ આ વિદ્યા શીખવાડી છે. એટલે આ કરંડિયાઓમાં અમે મોટા નાગ પૂર્યા છે." કુંવરી કહે: "બતાવો જોઈએ, કેવા છે નાગ?"

જુવાનોએ મોરલી વગાડી અને કરંડિયા ખોલ્યા ત્યાં નાગને બદલે બમોઈ (બેય બાજુ ચાલે એવી આંધળી ચાકોટ) નીકળી. આ જોઈને બધા ચકિત થઈ ગયા, ઘણા પ્રયોગો કર્યા પણ કામયાબ ન થયા:

નાગ વેરવા ન કરી, જે જે મથે મોમણી;
બમઈ સધા બચલા, રે આ કર ખાણી.

જુવાનોએ પોતાની રમતનો સંકેલો કર્યો ત્યારે કુંવરી કહે: "તમે હવે નહિ જઈ શકો, કારણ કે મારી પાસે હારી ગયા છો. એટલે મારા બંદીવાન છો."

કુંવરીએ બે જણાંને જવા દીધા. એમણે જઈને ભેરીઆજીને વાત કરી. ભેરીઆજી પોતાની મંડળી સાથે રવાના થયા. આ બાજુ સગઈ પોતાની સખીઓ સાથે કૂવે પાણી ભરવા આવી. ત્યારે ભેરીઆજીએ હીરની દોરીએ બાંધેલ નંગો જડેલ તુંબડું પાણી ભરવા કૂવામાં નાખ્યું. તુંબડું પાણી ઉપર તરતું રહે. પાણી ભરાય જ નહિ. એટલે સગઈની સખીઓ ભેરીઆજીને કહે છે કે "મુસાફર! તારું તુંબડું ભરાતું નથી અને શા માટે હેરાન થાય છે? બહાર કાઢ તુંબડું, અમે પાણી ભરી દઈએ."

ભેરીઆજીએ તુંબડું બહાર કાઢી બાઈ પાસે ધર્યું. બાઈ તુંબડામાં પાણી રેડયા કરે પણ તુંબડું ભરાય નહિ. એટલે બાઈ કહે: "આ તે તુંબડું છે કે તળાવ?'

પછી બધી ગાગરો પાણી ભરવા કૂવામાં નાખી પણ બધી અધવચ્ચે જ ટીંગાઈ રહી. સમય ઘણો થયો. સગઈ કહે: ચાલો ચાલો, આટલી બધી વાર કેમ લાગી?"

બહેનપણીઓએ બધી વાત કરી. સગઈ તુંબડું જોવા આવી. ત્યાં ભેરીઆજીને જોઈ ને ચૂપચાપ દરબારગઢમાં આવી. ભેરીઆજી પાછળ આવશે એમધારી એની વિષભેદ શક્તિને જોવા બધા દરવાજા બંધ કરાવી એક દક્ષિણ તરફનો દરવાજો ખુલ્લો રાખી ઉપર ગુસ્સે કરેલ શંખચૂડ નાગનો કરંડિયો બાંધી દીધો. પોતે સખીઓ સાથે એ તરફ ગોખમાં બેઠી.

ભેરીઆજી મોરલી બજાવતા પૂર્વ દરવાજે આવ્યા. તે બંધ હોવાથી વિચાર્યું કે આ વંશ સૂર્યવંશ નથી, એટલે ઉત્તર તરફના દરવાજે આવ્યા. તે પણ બંધ હોવાથી ચંદ્રવંશી છે એમ ધારી પશ્ચિમ તરફ આવ્યા. તે પણ બંધ હોવાથી સ્વસ્થિત થઈ દક્ષિણ દરવાજે આવ્યા. અંદર જવા ધાર્યું ત્યાં ઝેરી હવા લાગવાથી ગુંગળામણ અનુભવી. ચારે તરફ જોયું. કાંઈ દેખાયું નહિ. એટલે ઉપર નજર કરી. કરંડિયો જોયો. ગુરુએ વિદ્યા શીખવેલ કે જ્યાં તારી નજર પડશે ત્યાંથી ઝેર જતું રહેશે. એમ જ્યાં કરંડિયા ઉપર નજર થઈ કે ઝેરી હવા બંધ

થઈ ગઈ. પછી કરંડિયાને નીચે ઉતારી સાપને છૂટો કરી મૂક્યો.

ત્યાંથી ચોગાનમાં આવ્યા. ત્યાં ઘણા બધા કાળોતરા સામે ફેણ ચડાવીને અર્ધ ઊભેલા જોયા. ઝેરી ફૂંફાડાના ફુત્કાર બોલે.

ભેરીઆજીએ નાગો પાસે આવી માથે હાથ ફેરવ્યો કે તુરત જ બાજરાનાં રાડાં અને અર્ધ ઊભેલા તે ડૂંડાં થઈ ગયાં. જે ઉપરથી થૂલી ખેરવી નાખી એટલે ઝેર જતું રહ્યું. (આજે ય કહેવત છે કે બાજરો કાળો જેબ ઊભો છે, ને ડુંડાંને સરપના પેટાળ સાથે સરખાવે છે. સરખો ઊભો હોય તો સૂસવાટા મારે છે.)

સગઈ કુંવરીએ આ બધું જોયું કે ભેરીઆજીની શક્તિમાં ઘટ નથી. એથી સગઈ સંધારનું અભિમાન ઓગળી ગયું ને પ્રેમના કોંટા ફૂટયા. હવે ભેરીઆજીને નીરખી નીરખીને જોવા માંડી. ભેરીઆજીને પણ પોતાની પરીક્ષા લેનાર નારી પ્રત્યે લાગણી પ્રગટ થઈ. ચાર આંખો ભેગી થઈ. કુંવરી કટ કટ કટ કટ મેડીનાં પગથિયાં ઊતરીને ભેરીઆજીનો સત્કાર કરવા આવી. આદરમાન દઈને દરબારગઢમાં તેડી ગઈ. આ સમાચાર સગઈના પિતાને પહોંચતાં એ પણ આવ્યા ને ભેરીઆજીને ઝાઝાં આદરમાન દીધાં.

સગઈની સખીઓ તો બહુ રાજી થઈ. કહે કે: "બા! આ તજારા બાગનો માળી તો ભારે ગોત્યો." એક સખી કહે :

"કંથા સુચંગી કામિની, કામન ચંગો કંથ;
સરખે સરખા તો મળે, જો લખ્યા હોય ભગવંત."

ત્યાં બીજી કહે :

પગ ટૂંકાં પારેવડાં, બેઠંતાં બેલાડય;
જોડાળું એવું જડે, જો લખ્યું હોય લેલાડ.

સૌ રાજી થયા. ત્યારે પોતાની સખીઓ મારફત સગઈ સંધારે કહેવરાવ્યું કે : "આપની શક્તિનો અમને પરિચય થયો. આપ રાજકુમાર છો ને બધી રીતે પાવરધા છો. મારૂં મન આપના ઉપર ઠર્યું છે. આ ભવે આપ મારા ખાવિંદ છો. અગ્નિદેવ સમક્ષ મંગળફેરા ફરી હું આપની સહધર્મચારીણી થવા મંગું છું. પણ મારી એક જ અરજ છે. આપ મારવાડના ભુજંગને પકડી આવો. મારી એક આ ઉમ્મીદ પૂરી કરો."

સગઈ સંધારની ઉમેદે ભેરીઆજીમાં નવાં જોમ પેદા કર્યાં. પોતાના સાથીઓને શેષાપાટણમાં રાખીને કહ્યું કે છ મહિનામાં પાછો ન આવું તો મારી ભાળ કાઢવા આવજો. પછી પોતે મારવાડ પહોંચ્યા. મરૂભૂમિમાં હાલમાં નાગના ડુંગર તરીકે ઓળખાય છે તે ભુજંગ નાગના મથકે આવ્યા.

ભેરીઆજીએ ભુજંગના સ્થાને મોરલીને વહેતી મૂકી. પહેલાં કલીંગ (કારયડો) સોરઠ, પરજ, પૂર્વી વગેરે રાગોની ધૂન મચાવી પણ ભુજંગે મચક ન આપી. ત્યારે મેવાડા ને મારવા સૂરની જમાવટ કરી. ત્યાં તો ભુજંગ ફૂંફાડા મારતો ઢાલ જેવડી ફેણ ચડાવીને ઝૂંભના લબકારા મારતો ભેરીઆજીની મોરલી માથે મંડાણો. પણ ડુંગર ડોલતો હોય એમ લાગે.

ખરેખર રંગ જામ્યો. ડુંગરનાં પશુ–પંખી પણ લીન થઈ ગયાં. ત્યાં પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈને ભુજંગ કહે છે કે: "માગ! માગ!! માનવી હું તારા ઉપર તુષ્ટમાન છું."

ભેરીઆજી કહે : "માગું ?"

ભૂજંગ કહે : "હા, ખુશીથી માગ."

ભેરીઆજી કહે : "મારે તને નાથવો છે."

ભુજંગ કહે : "હેં! મને નાથવો છે? શું કામ ?"

ભેરીઆજી કહે : "તને નાથું તો જ મને સગઈ કુંવરી વરે તેમ છે"

સગઇનું નામ સાંભળી ભુજંગનો આનંદ ઓસરી ગયો. કહે કે: "ભલા આદમી! એક ઓરત માટે મને ગુલામ બનાવવો છે? શું તારૂં નામ ?"

ભેરીઆજી કહે : "મારૂં નામ ભેરીઆજી.

ભુજંગ કહે : "ભેરીઓ ગારૂડી તું જ ?"

ભેરીઆજી કહે; "હા, હું જ ભેરીઓ ગારુડી.

હવે ભૂજંગને થયું કે આ ભેરીઓ છે શક્તિશાળી ને મને કદીયે નહિ મૂકે. માટે ભાગવા દે.

ભેરીઓ કહે : "ભુજંગ ! તું વચન આપીને ફરી મ જા. અને હું તને ક્યાંય મૂકવાનો નથી."

હવે બેયની વિદ્યા શરૂ થઈ. ભુજંગે રાફડામાં ઊતરી જમીનની અંદર ભાગવાનું શરૂ કર્યું. ભુજંગ ભાગ્યો. ભૂચરી વિદ્યા શક્તિથી ભેરીઓજી પાછળ પડયા. જમીનમાંથી નાગ જ્યાં બહાર નીકળે ત્યાં ભેરીઆને જ જુએ. આમ ઘણાક દિવસ વીત્યા બાદ ભુજંગને થયું કે આમાંથી ગુરૂજી સિવાય કોઈ નહિ બચાવી શકે. ભુજંગ અને ભેરીઓ બન્ને એક જ ગુરૂના ચેલા હતા. ભુજંગ લખગુરૂ પાસે પહોંચ્યો.

એક સ્ત્રીના મોહે આ બધું થાય છે એમ જાણીને ગુરૂજી દુ:ખી થયા. ગુરૂજી ભુજંગને કહે : "તું આ પછમાઈ ડુંગરથી રણમાર્ગે સોરઠમાં જા. ત્યાંથી દરિયા માર્ગે કચ્છમાં તારા પાવર પ્રદેશમાં આવ્યો જજે. એટલે ભેરીઓજી આવી શકશે નહિ. કારણ કે મેં એને વિદ્યા શીખવાડી છે તેમાં એક ભેદ રાખ્યો છે કે પાણી વટીને પાર કરીને જાશે તો વિદ્યા ઘટી જશે. એટલે તે રોકાઈ જાશે. જો સ્ત્રીના મોહથી તે દરિયો વટીને આવશે તો એની વિદ્યા અરધી થઈ જશે. વળી એને મેં એટલી જ વિદ્યા આપી છે કે જ્યાં નજર પડે ત્યાંથી ઝેર ઊતરી જાય પણ જ્યાં નજર ન પડે ત્યાંથી ઝેર નહિ ઊતરે."

ગુરૂના માર્ગદર્શન પ્રમાણે ભુજંગ પછમાઈ ડુંગરની ગુરૂ ગુફામાંથી રણવાટે સોરઠમાં ઊતર્યો અને નાગમંડાલા ડુગર ઉપર વસ્યો. (આ ડુંગર કાળમેઘડા ગામ પાસે છે. એના ઉપર ગઢના પાયા છે.) ભેરીઓજી ભુજંગને શોધતા શોધતા આ સ્થળે આવ્યા. આથી ભુજંગ ત્યાંથી ભાગ્યો તે આવ્યો નાગઝર. નાગઝરથી આવ્યો નાગના બંદર. (આ બંદર જેઠવાઓએ વસાવેલું) ત્યાંથી દરીઆ વાટે કચ્છના અખતમાં થઈ કચ્છમાં જતો રહ્યો.

કહે છે કે આ નંગિયો ભુજંગ જ્યાંથી દરિયામાં પ્રવેશ્યો એ નદીને નાગમતી કહેવામાં આવી. જામનગર પાસેની સુપ્રસિદ્ધ નાગમતી તે જ આ નદી. એના મથવાસ સુધી નાગઝર, નાગનેશ, રાફડા વગેરે છે. અને સામે કાંઠે કચ્છમાં જ્યાં આ ભુજંગ નાગ નીકળ્યો તે નદીનું નામ પણ નાગમતી છે. તે મુન્દ્રાથી પશ્ચિમે ભૂજપુર પાસેથી નવી નાળ પાસે સમુદ્રને મળે છે. એનો મથવાસ ભૂજ તરફના ડુંગરોમાં છે.

ભેરીઓજી પણ ભુજંગને પકડવાની ધૂનમાં ગુરૂજીના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને દરિયો પાર કરીને કચ્છમાં આવ્યા.

ભુજંગ ચાવકડા ડુંગર ઉપર રહ્યો. પણ ભેરીઆજીને આવતા ભાળી ભુજંગને ભાગવાની કોઈ સગવડ ન રહી, એટલે ડુંગર ઉપર ભેંસો ચરતી હતી તેમાં પોતાનો દેહ પલટો કરી પાડા રૂપે ચરવા લાગ્યો.

ભેરીઆજીને આમાં ક્યાંય ભુજંગ જોવામાં આવ્યો નહિ. એટલે જાણ્યું કે ભુજંગે છઠ્ઠી સિદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો લાગે છે. પોતે પણ આ સિદ્ધિનો પ્રયોગ કર્યો પણ ગુરૂના વચનનો દ્રોહ કરવાથી સિદ્ધિ સિદ્ધ ન થઈ. એટલે મોરલી વગાડવી શરૂ કરી. બરાબર ધૂન લાગી એટલે ભેંસુના ખાડુમાં રહેલો પાડો ડોલવા માંડયો. ભેરીઆજી જાણી ગયા, એટલે પાડા પાછળ પડયા. ને ભુજંગ ત્યાંથી ભાગ્યો. બાજુના ડુંગરમાં એનાં માસી નાગદમણી પાસે રહ્યો. આ બાઈ સદ્‌ગુણ સંપન્ન હતાં. તેથી ભુજંગને નિર્ભય થઈને રહેવાનું કહ્યું. ભેરીઓજી પાછળ પાછા આવ્યા, પણ ડુંગર ઉપર ચડવાની શક્તિ રહી નહિ. આથી તળેટીમાં મુકામ કર્યો.

આ બાજુ શેષપાટણમાં રહેલા સંગાથીઓએ જાણ્યું કે છ મહિના વીતી ગયા ને હજુ ભેરીઆજી ન આવ્યા, એટલે સગઈ સંઘાર પાસેથી રજા લઈ ગોતતા ગોતતા કચ્છમાં આવ્યા. પાવર પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યાં થાકથી ઠૂઠી ગયેલા ભેરીઆજીને તળેટીમાં પડાવ નાખી પડેલા જોયા. સંગાથીઓ કહે : "કેમ આમ શક્તિહીન થઈ ગયા છો ?"

ભેરીઆજીએ માંડીને વાત કરી. એટલે

સંગાથીઓએ હીંમત આપી અને ભુજંગને વશ કરવા આખો કાફલો ડુંગર ઉપર ચઢયો.

આ બાજુ નાગમંગો બારોટ નાગલોકની વંશાવળી વાંચતો હતો, એમાં ભુજંગને નાગદમણી તલ્લીન બની ગયેલાં. ભેરીઆજી ઉપર આવી ગયા ત્યાં સુધી ખબર ન રહી. જેવા ભેરીઆજીને ભાળ્યા કે ભુજંગ ભાગ્યો, અને ત્યાંથી તળેટીમાં ઝાડીવાળા ભાગની કેડી ઉપર સુંદર મજાનો ગેડીઓ થઈ પડયો રહ્યો. આ ગેડીઓ એટલે ઉપરથી વળેલી લાકડી આકારનો લાકડીથી જાડો હોય તે.

ભેરીઓજી પોતાના કાફલા સાથે પગોપગ ચાલ્યા આવતા હતા. પોતાને થાક પણ ચડયા કરતો હતો. એથી કેડીમાં પડેલ ગેડીઓ જોઈને ટેકો લેવા ઊંચકી લીધો ને તેને ટેકે ટેકે તળેટીમાં ઊતર્યા. તળેટીમાં આવ્યા એટલે ગેડીઆને પેત ને ખભે ટીંગાડયો. આથી ભુજંગે બરાબર લાગ જોઈને ગરદન ઉપર પાછળ દંશ દીધો અને ભેરીઆજીના હાથમાંથી છટકીને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

ભેરીઆજીએ છેલ્લી હાક નાખી. આખા કાફલાને જાણ થઈ. ભુજંગને પકડવા આડા અવળા દોડયા પણ પત્તો ન ખાધો. સૌ ભેરીઆજી પાસે આવ્યા. ભેરીઆજી છેલ્લી દશામાં હતા. એમણે પોતાના સંગાથીઓને કહ્યું:

"દોસ્તો ! ગુરૂજીના આદેશનો અનાદર કરવાનું આ ફળ મળ્યું છે. હવે એનો હરખ શોક કરતા નહિ. દોસ્તો, મારી એક છેલ્લી શિખામણ સાંભળી લ્યો. આજ સુધી તમે કુટુંબ પરિવાર અને વતનનો ત્યાગ કરીને મારી પાછળ પાછળ ભમ્યા છો. એનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. તમારા સૌના પ્રેમનું ભાથું બાંધીને હું જાઉં છું. તમે જે ભોગ આપ્યો છે એની સામે મારા આ દેહનો બલિ તમને આપતો જાઉં છું. આપણો પંથ વિકટ છે. ઝેર સામે હંમેશા ઝૂઝવાનું છે. એથી મારી છેલ્લી શીખનું બરાબર પાલન કરજો. મારા શરીરના ટૂકડા કરી, રાંધી ને ખાઈ જજો એટલે મારામાં જે વિદ્યા હતી તે સંપૂર્ણ તમને મળશે, ને જેસલમેર જઈને મારા માતાપિતાને મારા જુહાર કહેશો."

આમ કહેતાં ભેરીઆજી મિત્રોના ખોળામાં ઢળી પડયા. કાગારોળ થઈ પડયો. સૌ સંગાથી રાડયું દઈને રોવા લાગ્યા. ખૂબ જ આક્રંદ કર્યા બાદ ભેરીઆજીના કહેવા પ્રમાણે એમના દેહના ટૂકડા કરી એકએ હાંડલામાં એ રાંધવા મૂકયા. ભુજંગને આ ખબર પડી એટલે એને થયું ભારે કરી. આ તો એક ભેરીઆમાંથી અનેક ભેરીઆ થશે. એટલે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને આવ્યો.

જ્યાં ભેરીઆજીના દેહના ટૂકડા રંધાતા હતા ત્યાં જઈને પૂછપરછ કરી કે આ શેનાં હાંડલાં ચડાવ્યાં છે? ભેરીઆજીના સંગાથીઓએ માંડીને વાત કરી. એટલે બ્રાહ્મણરૂપ ભુજંગ કહે: "માણસની મરવા ટાણે મતિ ઘણીવાર ભ્રષ્ટ થાય તે એવું કહે. પણ તમારી મતિ થોડી ભ્રષ્ટ થઈ છે? જેણે તમને આવડા મોટા કર્યા એનું માંસ રાંધીને ખાઓ તે તમે તે માણસ મટીને રાક્ષસ નહિ બની જાઓ? તમે કહો છો કે ગુરૂભાઈને હેરાન કર્યા તેથી આ દશા થઈ. તે તમો તો સંચોડા ગુરૂને જ ખાઈ જવા બેઠા છો, તે તમારી શી દશા થશે?"

સંગાથીઓને બ્રાહ્મણની વાત ગળે ઊતરી ગઈ. બ્રાહ્મણ કહે: "ચાલો હું જ બ્રાહ્મણ છું તે બધી અંતિમ ક્રિયા કરાવું. અગ્નિદાહ તો તમે કર્યો જ છે. હવે હું જળદાહ કરાવું. આમ કહી બધા સંગાથીઓ પાસે હાંડલાં ઉપડાવી ઠેઠ દરિયા કાંઠે લઈને દરિયામાં પધરાવી દીધાં.

મિત્રોએ ભેરીઆજીની અંતિમ ક્રિયા કરી. આ દુઃખદ સમાચાર સગઈ સંધારને આપ્યા. આ માઠા સમાચાર સાંભળી સગઈ સંધાર માતા પિતાની રજા લઈ કચ્છ દેશમાં જ્યાં ભેરીઆજીનો દેહ પડેલો એ ડુંગરની તળેટીમાં આવ્યાં. ત્યાંની રજ ખોળામાં લઈને સગઈ સંધાર સતી થયાં.

આ ડુંગર ભુજંગ ઉપરથી ત્યારથી ભૂજિયા ડુંગર તરીકે ઓળખાય છે. આ ડુંગરની તળેટીમાં ભેરીઆજી ને સગઈ સંધારની ખાંભીઓ છે. ડુંગરની

ટાચ ઉપર પશ્ચિમ બાજુએ ભુજંગ નાગની દેરી અને સ્થાન છે. દર શ્રાવણ માસમાં નાગ પંચમીને દિને મોટી સવારી અને મેળો ભરાય છે. કચ્છના મહારાવ આ સ્થળે દૂધ રેડે છે.

વાતો હાલી આવે છે કે હાંડલાં કામરૂ દેશમાં પહોંચ્યાં ને ત્યાંની સ્ત્રીઓને એ સિદ્ધિ હાંસલ થઇ. શિષ્યોએ હાંડલાની જે વરાળ લીધી કે જેના શ્વાસમાં ગંધ ગઈ એટલી વિદ્યા તેઓ પાસે રહી.

હજી કચ્છમાં વાદી લોકો ભગવી પાઘડી ઉપર કાળી શેલી બાંધે છે. મોરપીચ્છમાંથી બનાવેલાં ફૂમકાંની કલંગી કેટલાક રાખે છે. પાઘડીને ચારે બાજુ પહેલદાર કાચ લટકાડે છે ને મોરલી ઉપર ચણોઠી બટન વગેરે જડે છે.

*

રણ હરિયાં કરો માત રેવા

—છંદ ઝૂલણા—

કોપ કીરતારના ઊતર્યા આભથી, ગાભથી વછૂટયાં હાય હરણાં,
તાળવે જીભ ને પથ્થરે તાગતાં, માગતાં માનવી "તરણુ" "ઝરણું"
પંડયને પોષવા મળે ના પાવળું, આવિયાં અઘામા દિન એવા,
જીવ જીવાડવા આવ્ય ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા...૧

કચેડી ડાઢને કાળ ડોકાં કરે, દશ્યું અંધકારમાં ડૂબ રે'તી,
વિધિની વક્રતા રામ રૂઠયો ફરે, અન્નપૂર્ણા નકો સાદ દેતી;
પશુડાં પરહર્યાં મોર થ્યાં માનવી, કઠણ આ કાળની વાત કે'વા,
જીવ જીવાડવા આવ ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા ..૨

માળો મૂકી ગયાં પંખી પરદેશમાં, ચાંગળું ચણના ઓશિયાળાં,
ગીત કલરવ ગયાં સૂકાણાં રૂખડાં, પારવા છાંયડા પાંખરાળા;
વને તપેસરી જુવે છે વાટડી, અભય વરદાનનો કોલ લેવા,
જીવ જીવાડવા આવ ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા...૩

તળ તોડી અરે નીર પાતાળ ગ્યાં, સૂકયાં સંસારનાં સર્વઝરણાં,
કુબેળે કચ્છની જરઠ આ ભોમકા, ચૂવે છે આંખડી પેટ નરણાં;
સજીવ સરવાણિયું ભરી થા સાબદી, દયાળુ નર્મદા માત દેવા,
જીવ જીવાડવા આવ ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા...૪

ડારતા પ્રાણને દુઃકાળો આવતા, આવતા ગળોફે લોહી ચૂવે,
ઝૂંડ ગીધો તણાં ઉજાણી માણતાં, તાણતાં પાંસળાં શ્વાન રૂવે;
નાડગ્રે નરવાં તણા દેહ પીંખાય છે, અધુરે આયખે હાલ એવા,
જીવ જીવાડવા આવ ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા...૫

મેરામણ મીઠડો સમાગ્યો સાગરે, વીરડે નો રહ્યાં પીવા પાણી,
સૂકાણી વેલડયું થયું વેરાન આ, અન્નભંડાર થ્યા ધૂળધાણી;
રૂડી સિન્ધુ હવે ત્રૂઠય તું નર્મદા, પ્રપીને અમોને ધાન દેવા,
જીવ જીવાડવા આવ ઉતાવળી, રણ હરિયાં કરો માત રેવા...૬

ભગુભાઇ રોહડિયા

નદીએ નામ બદલ્યું

અમરદાસજી ખારાવાળા

અષાડની એલીમાં ગાગડિયો ગાંડોતૂર બનીને ક્રાંકચના પાદરમાં શેત્રુંજીની આડે આવી ઊભો રહ્યો. વેગને અટકાવીને આંખ્યું મંડ્યો કાઢવા. ઉપર વચાળે બે વખત બંધાઈ ગયેલી નદીએ કહ્યું:

"ગાગડિયા કેમ કાંઈ હમણા ફાટ આવી છે?"

ગાગડિયો કહે : "હવે ફાટ લાવ્યા વિના છૂટકો નથી. અમારા ઘેલાભાઈએ કહેવરાવ્યું છે કે હવે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે. માટે કોઈથી દબાવું નહિ."

શેત્રુંજીએ કહ્યું: 'એ વળી કયો તમારો ઘેલો ભાઈ?"

ગાગડિયો કહે : "એને નથી ઓળખતા? જે ગઢડાના પાદરમાં ઝપાટા બેલાવે છે, અને ચોમાસામાં મંદિરના મહારાજોને પણ ઘડીક મૂંઝવી દયે છે તે જ."

શેત્રુંજીએ કહ્યું : "પણ ગઢડાના પાદરમાં છે તે તો "ઉન્નમત ગંગા" છે, એને વળી ઘેલો કહ્યો કોણે?"

ગાગડિયો કહે : "શેત્રુંજી બહેન, સાંભળી લ્યો, કદાચ ગણ્યા ગાંઠ્યા હરિભકતો એને ઉન્નમત ગંગા કહે, તેથી કાંઈ એનાથી ઉન્નમત ગંગા થઈ જવાય? અને કદાચ ખોટું હોય તો તમારે જઈને તપાસ કરવી. ગઢડાના કૂતરાંને કોઈ બડો (લાકડી) મારે તો એ પણ ઘેલો ..ઘે...લો...ઘે ..લો એમ જ બોલશે. અને એનું કારણ છે કે એના ઉપર વચાળેથી મહા-મરદનાં લોહી વહ્યાં છે."

શેત્રુંજી કહે : "તો મારે એની વાત સાંભળવી પડશે."

ગાગડિયો કહે : "લ્યો ત્યારે સાંભળો."

ગુજરાતની ગૌરવવંતી ધીંગી ધરામાં વહન કરતી નદીઓનાં નામો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીવાચક જ રહ્યાં છે, પણ એમાં અપવાદમાં 'ભોગાવો' 'ખારો' 'કાળુ ભાર' હું અને 'ઘેલોભાઈ' છીએ.

સૌરાષ્ટ્રની શૂરવીરદાત્રી ભોમમાં નદીઓએ પણ કયારેક નારીપણાનાં નમણાં નામને એકકોર મૂકી મરદના નામથી મહોબત બાંધી છે. એવા એક મહા-મરદ હમીરજી ગોહેલ જે વખતે સૌરાષ્ટ્રની શાન વધારવા મોતને મૂઠ્ઠીમાં બાંધી કેસરિયાં કરી સોમનાથની સખાતે ચડયા. દરબારગઢથી બહાર નીકળ્યા એ વખતે રસ્તામાં થોડે દૂર જતાં એમના કારભારી વેણીદાસ ગોરડિયો સામા મળ્યા. તેણે કુંવરના મુખ સામે જોઈ અંતરના ભાવને ઓળખીને કહ્યું કે : "બાપા, ઉદ્વેગ ને ઉતાવળ બેય આપના મુખ ઉપર દેખાય છે. આપ ઘોડે ચડીને એકલા કઈ તરફ પધારો છો?"

સાંભળતાં જ હમીરજીએ જવાબ આપ્યો કે: "કામદાર મને તો જાણ્યે ખબર જ નહોતી. સારું થયું કે મારાં ભાભીએ વાત કરી કે 'જો તમારે જુવાનીનું સુખ માણી નામના મેળવવી હોય તો આ મોકો છે. જાઓ સોમૈયાની સખાતે' એટલે હવે દાદાની સેવાર્થે જઈ રહ્યો છું."

કામદાર કહે : "રંગ છે બાપ! સેજકજીના કૂળ ઉજાળણને તો આવા ને બેલ શોભે ને? પણ કુંવર, આમ આપનાથી એકલા નો નીકળાય સામે દુશ્મનનું લશ્કર મોટું છે. અંગ રક્ષકો વિના ચાલે નહિ. વળી મોટાભાઈ ઘેર નથી, એટલે મારાથી આપને એકલા ન જાવા દેવાય."

હમીરજી કહે : "કામદાર, સિંહને સથ-વારાની જરૂર ન હોય. એના હાથ જ એના અંગ-રક્ષકો છે.

કામદાર કહે : "ધન્ય છે બાપ! પણ ઘડીક ખોટી થાવ હું સાથે આવું, જો કે હું તો હવે વન વટાવવાની તૈયારીમાં છું. તો ય પણ છાશિયું સોનું પિત્તળમાંથી નહીં જાય."

ગોરડિયાની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ અને શબ્દોમાં સત્યતાનો રણકો સાંભળી હમીરજીએ કહ્યું

"કામદાર, આવવું હોય તો ખુશીથી આવી શકો છો પણ હવે હું આ ગામમાં તો ખોટી નહિ થાઉં."

કામદારે વિનંતી કરીને કહ્યું : "તો મારા ગામ મેરિયાણા થઈને જાવ. ત્યાં મારા દીકરાઓ પાસે રાત રોકવાનું રાખો. જે આપને પણ ઓળખે છે ને આપ તેને પણ ઓળખો છો. આપ ત્યાં પહોંચો ત્યાં હું આવી જઈશ.". ઘેડો પણ યુદ્ધમાં જવાની ઉતાવળમાં ડાબા પછાડતો હતો એટલે હમીરજીએ ચાલતે પગડે કહ્યું : "જે મુરલીધર મહારાજ, હવે મેરિયાણા ભેગા થાશું."

અંધારી બીજનો ચંદ્રમા ઉતાવળો થઈને જ્યારે આકાશને આંગણે એક સામટાં ઊતરી પડેલ તારોડિયાને મીણકુંડે રમાડવા આવીને ઊભો રહ્યો ત્યારે હમીરજીએ લઈને તેના માણકિયે મેરિયાણાના ઝાંપે હાવળ દઈને ડાબાની ખડતાલ દીધી. હમીરજીએ થોડે દૂર નજર કરી તો એક જુવાનોનું ટોળું પાદરની ખળાવાડમાં ભગડતૂતી રમી રહ્યું છે. પણ જેમ માખણમાંથી મોવાળો ખેંચાઈ જાય એમ પંદર જુવાનોની વચ્ચેથી જોત જોતામાં ઘેલિયો નીકળી ગયો. બધા જુવાનો જોઈ રહ્યા. એકાદ જણાએ કહ્યું : "એલા આ તો હીંગતોળ હાથમાંથી ગયો."

ઘેલો પડકાર મારી કહે : "હું ગોહેલના કામદારનો દીકરો છું. નકરી હીંગ નથી તોળી. મને પણ મોકો મળે તો" હિંગ હારે માથાં તોળીને દુશ્મનોને દેતાં આવડે છે." આ સાંભળતાં જ હમીરજીના રૂવાડાં ચમ ચમ કરતાં શેઢાડાના પીંછાની જેમ ઊભાં થઈ ગયાં. ઘોડેથી ઊતરી ગડગડતી દોટ દઈ ઘેલાને બથમાં લઈને શાબાશી આપી. ઘેલો તો દોડતા આવતા કુંવરને ક્યારનો ય ઓળખી ગયેલો.

અંધારાને અળગું કરી ચન્દ્રે ચાંદરડાને સાવ ઝાંખા કર્યાં એ વખતે રમત મૂકી હમીરજીને લઈ ઘેલો ઘેર આવ્યો. કુંવરને દેખી ઘરનાં સૌ રાજી થયાં. મોટાભાઈએ સૂવાની તૈયારી કરી રહેલાં વહુઓને વાળુની તૈયારી કરવા કહ્યું. ત્યાં તો થોડીવારમાં બાજુમાં રહેલા વેજળ ભટ્ટ પણ આવી ગયા. વાતોના ઝપાટા માંડયા લાગવા. કેમ વાળું તૈયાર થયાં એ ખબર ન રહી. ત્યાં તો કામદાર પણ સૂર્યની પાછળ પ્રકાશ પહોંચે તેમ પ્રહોંચી ગયા. થોડીવારમાં મેહૂર ભરવાડે ભેંશ દોહી દીધી અને કામદાર અને કુંવરે વાળુ પાણી કર્યાં.

ખેદકમાં પલંગ ઢળાણા અને પછી તો વાતવાનમાં સૌને માહિતી મળી ગઈ કે આ બધી સોમનાથની સખાતે જવાની તૈયારી છે. જેથી વેજળ ભટ્ટ અને મેહૂર ભરવાડે સાથે આવવાની ઈચ્છા દર્શાવી અને કહ્યું : " મને આપની સાથે આશીર્વાદ આપવા આવવા દયો. સોમનાથની સખાતે ચડવાની મને પણ ઈચ્છા છે. ઘણા દિવસ માળા ફેરવી હવે તલવાર ફેરવવાની ઈચ્છા થઈ છે. એમાંય હમીરજી જેવાનો સથવારો એ કોને ન ગોઠે ?"

હમીરજી છે : "ખુશીથી પધારો દાદા તો આપણા સૌના છે."

પલંગ પાસે સાફી પીતો પીતો મેહૂર ભરવાડ બોલ્યો :

"બાપા ! મારેય તમ સાથે આવવું છે." હમીરજી કહે :

"એલા મેહૂર ! ત્યાં કાંઈ ગાયું ભેંશું ચારવી નથી !"

તેણે કહ્યું : "દરબાર હું પણ અણહીલ ભરવાડની નાતનો છું. રણમાં આપને રૂડા કરી દેખાડીશ. મારી ડાંગ જ્યાં પડશે ત્યાં દુશ્મનોનાં દશશેરિયાં તોડી તલવારોને ભાંગી ભૂક્કા કરશે."

હમીરજી કહે : "તો તું યે હાલ."

શૂરવીરની ધાકે બાયલા માણસો ઘરમાં ગરી બારણાં બંધ કરે તેમ ચાંદરડાં સંતાવા લાગ્યાં. ત્યાં રીસમાં રાતાચોળ દેખાતા સૂર્યનારાયણે પૃથ્વી પર પ્રકાશ ફેંકયો. એ વખતે હમીરજી ગોહેલે મેરિયાણાથી કામદાર અને તેના ત્રણ દીકરા, વેજલભટ્ટ અને મેહૂર ભરવાડને લઈ પ્રભાસ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

રસ્તામાંથી વેગડો ભીલ અને મરણિયા શૂરવીરોને લઈ હમીરજી જ્યારે પ્રભાસ પાટણ આવ્યા ત્યારે એને ખબર પડી કે જૂનાગઢના રા મહિપાળની

ધારા ધધકત મેઘ ઘાસી પ્રકાશી હે
મોર મુનિ વૃંદ સિદ્ધ ચાતક કરત ગાન
બરસાત બર રૂદ્ર દેહાસી બખાસી હે

હે નર્મદા ! તારા કિનારાનાં વૃક્ષો તે મેઘછત્ર જેવાં દીસે છે, એ વૃક્ષો વચ્ચેથી નીકળતી તું વીજળી જેવી લાગે છે. વાંકાચૂકા જળનો પ્રવાહ તો મેઘ ધનુષ્ય જેવો છે. તારા જળનો નાદ તે મેઘનાદ જેવો છે, અને તારા કિનારા પર સિદ્ધોને મુનિઓ, મોર ને ચાતકની જેમ ઇશ્વરગાન કરી રહ્યા છે. હે રૂદ્રવેશ નર્મદે ! આવી તું વર્ષાઋતુ સમાન છો.

આમ તું અકેલો કોઉ સંગના ચલેગો તાતે
ધીર ધરી ધ્યાન દેવી નર્મદા કો ધરિયે
સપનો સંસાર તામેં અપનો ન કોઉ દીસે
જપનો સુ જાય રેવા સબ અઘ જરિયે
મારીયે કુટિલ મન મોહ મમતાકુ માન
લાત હે લલિત લૌન લાલકી લગન લગી
નર્મદાકી લહરીમેં બ્રહ્મસુખ લહિયે

હે માનવી આ સંસારમાં તું એકલો આવ્યો છો અને એકલો જવાનો છો. તારી સંગાથે કોઈ ચાલવાનું નથી. માટે ધીરજ ધરી નર્મદાનું ધ્યાન ધરી લે, ને કુટિલ મમતા અને મોહને મારી લે. નર્મદાની લીલી હરિયાળીમાં અને તેના જળની લહરીઓમાં બ્રહ્મ સુખ સમાન સુખ મળે છે.

કથની કરૂણ

ખડ પાણી ખૂટી ગયાં, દુખિયો લાગે દેશ;
હાકમની જેમ હાલતી, (તેણે) વોર્યો ભગવો વેશ.

છંદ હરિગીત

વોરીઓ ભગવો વેશ અંગે, સંગ કોઇ સાથી નથી,
સુખ દુઃખ તેનું પૂછવા, પગ માંડતા ના કો પથી;
આપેલ કાયમ આશરો, આજ દુઃખ અપરંપાર છે,
સૌંદર્ય મૂર્તિ સરિતની, બેય ભેખડગો ભેંકાર છે...૧
કાંઠે પડેલાં હાડપિંજર, કાળજે કોતરાય છે,
સમસાનની સુનકાર ધરતી, ભૂત ભડકા થાય છે;
સત્કારતી, ઉપકારતી. આજ શરમથી સંતાય છે,
નિજ અંગ ઉપર ઓઢણું, દુષ્કાળ ઝોંટી જાય છે...૨
વૃક્ષો અને કંઇ વેલીઓ, શણગાર સંકેલાય છે,
સૌંદર્ય એ સરિતાતણું, રેતી મહીં રોળાય છે;
છે સ્વાર્થની દુનિયા બધી, ઉપકાર ભૂલી જાય છે,
સાચો સુહ્રદ સેવાળ છે, જે સાથમાં સૂકાય છે...૩
બળદેવ આ જોવા બધું, જે કોંક કવિજન જાય છે,
મૂર્છિત બનેલી માતનું, તાદૃષ્ય દર્શન થાય છે;
ઉના અને સૂના હૃદયના, શ્વાસ કોઇ સંભળાય છે,
કથની કરૂણ કલ્પાંતની, કોઇ કાવ્યમાં કહી જાય છે...૪

બળદેવભાઇ નરેલા

કોઈ કાટ કાઢનારો નિવારી શકતો નથી. પણ તને ભેટયે હે ભાગીરથી! કાયા તદ્દન નિરમળ બની જાય છે.

ગંગાજળ ગટકેહ, નર લટકે લીધો નહિ;
ભવસાગર ભટકેહ, ભૂત હુવા ભાગીરથી.

તારા પૂણ્યોદકના ઘૂંટડા જેણે નથી પીધા તે માનવી ભવસાગરમાં ભૂત થઈને ભટકયા કરે છે.

ગંગાધારે જાય, પંગોદિક પાણી પીવે;
માનવીઆરાં માય, ભાગ્ય વડાં ભાગીરથી.

તારી જળધારાએ પાંગળાં પતિયાં આવીને પાણી પીએ તો એવાં માનવી બડભાગી બની જાય છે.

ઉઘાડે જઇને ઊંડો, જળમાં આંખ્યું જે;
તેનો વંશ તેડે, વૈકુંઠ મૂકે વણારસી.

તારા પ્રવાહમાં ઊંડે ઊંડે જઈ જે આંખો ઉઘાડે છે તેનો આખો વંશ વૈકુંઠ જાય છે.

પાગે જો તળિયું પડે, જાહ્નવી દશ જાતે;
(એને) પરિયું પીંગલું, કરે, વાહર ઢોળે વણારસી.

તારી જાત્રાએ આવતાં જેનાં પગનાં તળિયાં તરવાઈ જાય છે,તેના પગની માવજત કરીને પરિયું પવન ઢાળે છે.

જાતલનાં અઘ જાય, જાતલ ને જુવાલત તણાં;
પાણી પણગાં માંય, થે વૈકુંઠ વણારસી.

તારી જાત્રા કરનારાનાં પાપ ધોવાઈ જાય છે પણ એ જાત્રા કરી આવનારા પાસેથી સર્વેને જોવા આપનારા તારા જળનું ટીપું ય પામતાં એનો વૈકુંઠ વાસ થાય છે.

હાથે જળ હિલ્લોળ, માથે લઇ મંજન કરે;
પામે વૈકુંઠ પ્રોળ, ભેટંતાં ભાગીરથી.

તારૂં જળ હાથેથી ઉછાળી ને જે માથે ચડાવે છે તેનો વૈકુંઠમાં વાસ થાય છે.

આવીને અહત્ર તણો, ઘસે કટકો જો ઘાટ;
ખેંચે હીંડોળા ખાટ વૈકુંઠ, પરિયું વણારસી.

તારા ઘાટે આવીને ચંદનનો કટકો ઘસનાર જાત્રાળુને પરિઓ હીંડોળે ઝુલાવે છે.

પ્રાણી દેહ પડે, ગંગાજળ નામે ગળે;
ચટ વેમાન ચડે, વૈકુંઠ જાય વણારસી.

પ્રાણીનો દેહ પડયે જો એના મુખમાં ગંગાજળ મેલવામાં આવે તો એ વિમાને ચડીને વૈકુંઠ જાય છે.

હેકણ કટકો હાડરો, જો ગંગાત્રઠ જાય;
માનવિયાં કુળમાં ય, ભૂત ન સમજે ભાગેરથી.

માણસ જીવતાં ગંગા તટે ન પહોંચી શકે ને એના હાડકાંનો એકાદ ટૂકડો ય ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવે તો એ માનવીના કુળમાં કોઈ ભૂત ન સરજે.

ઉપર ઊતરિયાં, પંખી તે પાવન થિયાં;
માંહી મંજન કિયાં, ભૂત ન સરજે ભાગેરથી.

તારા પ્રવાહ ઉપરથી ઊડનારાં પંખીઓ પણ પાવન થઈ જાય છે ત્યારે એમાં સ્નાન કરનારાઓનું તો પૂછવું જ શું ?

ભગીરથ રે ભાગ્ય, ગરવરસેં આઇ ગંગા;
નરલોક, સુરલોક, નાગ, તારેવા ત્રણે ભવન.

રાજા ભગીરથનાં બડાં ભાગ્ય કે એના તપથી તું સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એવા ત્રણે ય લોકને તારવા આવી છો.

પાસે મર ઊભો પિતા, હર સારીખો હોય;
મા વણ મરીએ તો ય, તું વેગળીએ વણારસી.

પ્રભુ જેવો પિતા પાસે ઊભો હોય પણ હે મા! તું અમથી અળગી હો તો તારા વણ અમારાથી શ્યે જીવાય ?

આ દુહાઓમાં નવી જૂની ભાષાઓના દુહાઓ છે. તેમ 'વણારસી' વાળા દુહા પણ પાછળથી ઉમેરાયા લાગે છે.

સસોઈ અને પૂનાની પ્રેમકથા

બારોટ શંભુદાન સામજીભાઈ

[આ નદીઓ જામનગર જિલ્લામાં છે. સાજડિયાળી ટેકરીમાંથી નીકળી લાલપર, ખેરાજા થઈને કચ્છના અખાતને મળે છે.]

સિંધ દેશમાં બાભણાસર શહેરમાં દીલુરાઈ બાદશાહનું રાજ. એમાં 'નાઉન' નામના મશર (સિંધમાં બ્રાહ્મણને મશર કહેતા)નું મુખ્ય સ્થાન. તે બધી વાતે સુખી. હામ દામ ને ઠામ બધું. ઠેઠ હેમાળામાંથી નીકળી પાંચેય નદિયુંની લટું પોતાના ચોટલામાં ગૂંથી મદોન્મસ્ત પદ્મણી જેવી હાલી આવતી સિંધુ નદીના કાંઠે સારી એવી જમીન.

બાભણીઆ બાદશાહનો પ્રધાન એટલે બધી વાતે સુખ પણ શેર માટીની ખોટ. સંતાન નહિ એથી બે ય માણસ ગમગીન રહ્યા કરે. સત્તાધિકારી માણસ એટલે દેશપરદેશના ભૂદેવો એને આંગણે ઊતરે. એમાં કાશ્મીર તરફનો કોઈ પંડિત મહેમાન થયેલ. એણે નાઉનની જન્મકુંડલી જોઈને કહ્યું કે તમારે ત્યાં જ થોડા જ વરસે દીકરીનો જન્મ થશે. આ દીકરી કોઈ યવન સાથે પરણશે. આ સાંભળીને નાઉનને બહુ દુઃખ થયું. બીજી બાજુ થયું કે "કાંઈ નહિ, વાંઝિયા મેણું તો ટળશે?" બ્રાહ્મણને તો દક્ષિણા દઈને વિદાય કર્યો.

એક વરસે નાઉન મશરને ત્યાં દીકરીનો જન્મ થયો. લોકોએ હરખ કર્યો. ગામમાં મીઠાઈ વહેંચાણી. નાઉન મશર શાહના કામે બહારગામ ગયેલ. તે બરોબર દીકરીના જનમને છઠ્ઠે દિવસે ઘરે આવ્યો. સૌએ દોડીને હરખ કર્યો. નાઉને પણ રાજીપો જાહેર કર્યો. પછી જ્યોતિષીની વાત યાદ આવતાં દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો.

રાત પડતાં નોકરોને રજા દઈ દઈને પોતે એક મોટી લાકડાની પેટી તૈયાર કરી. એમાં કયાંયથી પાણી ન પ્રવેશી જાય એવી રીતે સજાવી. એમાં રેશમી ગાદલી બાળોતિયાં વગેરે મૂક્યાં. નાઉનની સ્રી તો પોતાનો સૌભાગ્ય હાજર હોવાથી નિશ્ચિંતપણે ઘસઘસાટ ઘોરતી હતી. એની પથારીમાંથી બાળકીને ઉપાડીને પેટીમાં મૂકી. પેટે પડયો તો પાણો ય મીઠો લાગે, એમ પોતે ખૂબ સુખી એટલે બાળકીને બે ય પડખે કેટલુંક જર ઝવેરાત પણ મૂક્યું. પેટીને તાળું મારી ચાવી એની સાથે જ બાંધી દઈને પોતે જાતે સિન્ધુ નદીના વહેણમાં મૂકી આવ્યો. રાતનું ટાણું, અંધારું પણ જ્યાં સુધી આ પેટી દેખાણી ત્યાં સુધી જોઈ રોઈ ને ઘરે આવતો રહ્યો.

સવારની મંગળા આરતી અને ફજરની મુલ્લાંએ બાગ પોકારી. પ્રસુતા જાગી ગઈ. જ્યાં જુએ ત્યાં પડખું ખાલી. ચારેતરફ જોયું. એકદમ બેઠી થઈને મકાનમાં ચારેકોર તપાસવા માંડી. ત્યાં નાઉન મશરે પોતે જ્યોતિષીએ કહેલી વાત કરી અને પોતે સિંધુ નદીમાં બાળકીને પેટીમાં તરતી મૂકી આવ્યાનું જણાવ્યું. પણ આ તો માનો જીવ. એને બધું જ અનુચિત લાગ્યું. બેભાન થઈને પડી.

હવે આ પેટી તણાતી તણાતી 'ભમ્ભોર' નામના શહેરમાં મહમદ ધોબીને મળી. વહેલી સવારે પોઠીઆ પલાણી સિંધુ નદીને કિનારે રોજીંદા ઘાટ ઉપર છાંટ ઉતારી. ગંસડીઓ છોડી ઊંડા પાણીમાં ગયો ત્યાં ઉપરથી એક પેટી તરતી આવતી જોઈ. પેટી પાસે આવતાં બથમાં લઈ કિનારે આવ્યો. બધું પડતું મેલી પેટી લઈને અંધારામાં ઊપડયો ઘરે. ઘરવાળી રઈમાને વાત કરી. બન્ને જણાએ પેટી ખોલી ત્યાં કદી જોઈ ન હતી એવી ચંદ્રમુખી પણ માસુમ બાળકીને જોઈ. બન્ને કાલાંઘેલાં થઈ ગયાં. રઈમા કહે : "મને અલ્લાએ દીધી" એમ કહીને બાળકીને તેડી લીધી.

મહમદે પેટીમાં ઝવેરાત જોયું. કહે કે "કોઈક નસીબદાર માણસની લડકી છે". ન છોરવી રઈમા તો ગાંડી ઘેલી થઈને દીકરીને ઉછેરે. મોટું

ચંદ્ર જેવું ને ગોરું એટલે નામ પાડયું શશી–શશઈ–સસોઈ. મહમદ કહે "અલ્લાએ બેટી ભેગી રોટી પણ આપી."

મહમદે તો ભંભોરમાં ખાસાં મજાનાં મકાનો બનાવ્યાં. સસોઈને માટે સિંધુ તટે બાગ બગીચા ને મેડીઓ ચણાવી. શશઈ તો દીએ ન વધે એટલી રાતે વધે છે ને રાતે ન વધે એટલી દીએ વધે છે. સસોઈ બાળા મટી નવોઢા બની. વીસેક વરસની અવસ્થા. ખાધે પીધે સુખી એટલે આઠેય અંગે જુવાની આવી. આડે દીએ પણ રૂપાળી લાગે ને પીર ફકીર પણ બોલી ઊઠે કે: "વાહ! કયા ખુદાને હુસ્ન દિયા હૈ?"

બલુચીસ્તાનમાંથી બાબીઆ નામનો એક મોટો વેપારી વણઝાર લઈને ભંભોર નગરમાં વેપાર કરવા ઊતર્યો. સિંધુના કાંઠા ઉપર તંબુ ને રાવટીઓ તણાઈ ગઈ. અહીં રહીને આજુબાજુના પ્રદેશમાં પણ વેપાર કરે એટલે બે ચાર મહિના મુકામ કરે.

આ બાબીઆની પોઠો જ્યાં ઊતરી ત્યાં જ સસોઈના બાગ બગીચા ને મેડી. એથી સસોઈ બાબીઆની દુકાનો લાગે ત્યાંથી મનગમતો માલ લઈ આવે. કાબુલી મેવો, ઇરાની અત્તર, કોહીસ્તાનનું રેશમી કાપડ વગેરે ખરીદે. આમ બાબીઓ બે ત્રણ વરસે ભંભોર આવે જાય છે.

જામ દેવેન્દ્રના મોટા કુંવર અસપતને નબી મહમદે ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી, એટલે ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકારેલો. એના વંશમાં ઘણી શાખાઓ ચાલી. આ પૈકી સુમેત્યા શાખાના વંશજોએ કેચમાં ગાદી સ્થાપી. એથી એ લોકો જામની પદવી રાખતા. આ કેચમાં અરી જામનું રાજ. એમાં ઘણું નજરાણું ધરી બાબીઆએ વેપાર કરવાની પરવાનગી માગી. અરી જામે ખુશીથી છૂટ આપી અને કહ્યું કે મારા દેશમાં તો આનંદથી વેપાર કરો, પણ આજુબાજુના દેશમાં પણ જો રક્ષણની જરૂર પડે તો હું મારા શાહજાદાઓને તમારી મદદે મોકલીશ.

બાબીઓ વણઝારો ખૂબ ખુશ થયો. ત્યાંથી વેપાર કરતો કરતો બાબીઓ બેક વરસે પાછો સિંધુ તટે ભંભોર નગરમાં આવ્યો. આ વખતે લુટાઈ જવાની થોડી બીક લાગતાં કેચના અરી જામને કોઈ શાહજાદાને મદદે મોકલવા અરજી લખી સાંઢિયા સવાર સાથે મોકલી.

અરી જામે પોતાના ચાર શાહજાદામાંથી ચૂનો અને પૂનો નામના બે શાહજાદાને રસાલા સાથે બાબીઆની મદદે મોકલ્યા. દડમજલ શાહજાદાઓ ભંભોર આવ્યા. બાબીઓ શાહજાદાઓને માનપાનથી રાખે છે. જરૂર પડયે બે ય ભાઈઓ બાબીઆની સાથે જાય. બાકી ખાય પીએ ને ગુલતાન કરે. ભંભોર નગર સિંધુ કાંઠે, એટલે આસપાસ હરિયાળી વનસ્પતિ અને ખેતર વાડિયુંની રૂડપથી બેય શાહજાદાને બહુ આનંદ આવે. શાહજાદાઓની રૂડપમાં પણ કાંઈ મણા નથી.

એમાં એક દિવસ પોતાની સખીઓ સાથે સસોઈ ખરીદી કરવા વણઝારમાં આવી. ખરીદી કરી બાબીઆને પૈસા ચૂકવવા તંબુમાં આવી. બાબીઆને બે ય શાહજાદા વાતુંના ગલબા કરે છે ત્યાં સસોઈ આવી. ત્યાં પૂનાએ સસોઈને જોઈ અને સસોઈએ પૂનાને જોયો. પણ બે ય ખંગાકાર થઈ ગયા. પગ ધરતી સાથે જડાઈ રહ્યા. જરાક ભાનમાં આવતાં સસોઈ કીનખાબના બટવામાંથી બાબીઆને સોનૈયા રૂપૈયા-ચૂકવવા માંડી, પણ હિસાબનો મેળ ન ખાય.

પ્રેમ બાણ દે ગયો, ન જાણીઆ કીતે ગયો;
શું પંથી મન લે ગયો? ઝરોખે દ્રગ લાયકે?

કયારેક ઓછાં નાણાં ચૂકવે ને કયારેક વધારે ચૂકવે. હિસાબમાં શરત જ ન રહે, બાબીઓ કહે:

"બેન! કેમ આમ થાય છે? આપની તબિયત તો સારી છે ને?"

સસોઈએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે બાબીઆએ પોતાની સાથે લાવેલ હકીમને બોલાવ્યા. હકીમે તબિયત જોઈ નિદાન કરવા કિતાબ ખોલી.

આદિ કફ, મધ્ય અરૂ પિત્ત;
અંતે પવન પ્રધાન.

નાડી નિરીક્ષણનાં પાનાં ફેરવ્યાં, પણ કાંઈ સમજાય નહિ.

વ્યાસ પણ વાંચી ન શક્યો,
આ પ્રેમ હૂંદા પુરાણ;
એમાં લોહિયુંનાં લખાણ,
ઇ તો કો'ક ભેદી વાંચે ભૂધરા.

"આ અસાધ્ય દરદ છે શેઠ સાહબ, આમાં હું ઉકેલી શકતો નથી." આ બિચારો જઈફ હકીમ આ દર્દને ક્યાંથી જાણી શકે?

બેદરદી પ્રવીણ ન જાનત.
જાનત હે દરદી દરદીકી.

સસોઈ પૈસા ચૂકવી સખીઓ સાથે સામાન લઈ પોતાની મેડીએ આવી. અહીં શાહજાદાએ બાબીઆને પૂછ્યું કે: "આ શહેજાદી કોની છે?"

બાબીઓ કહે: "શાહજાદા સાહેબ, આ કોઈ શાહજાદી નથી પણ અહીંના ધોબીની લાડકી દીકરી છે, અને આપણા ઉતારાની બાજુમાં પશ્ચિમે જે આ બાગ અને વચ્ચે મેડી છે એમાં રહે છે."

પછી તો સસોઈ હાલતાં ચાલતાં ખરીદી કરવા ઊતરી આવે છે અને શાહજાદો પૂના પણ એની વાટ જ જોતો હોય છે. એમ કરતાં કરતાં એકબીજાને જોયા વગર બેચેન બની જાય છે. એમાં પૂનાએ ધડાકો કર્યો. બાબીઆને કહે કે:

"મારે આ સસોઈ સાથે શાદી કરવી છે."

બાબીઓ કહે: શાહજાદા સાહેબ, એ કેમ બની શકે? આપના વાલિદ મને સજા કરે." પણ પૂના તો સસોઈને પરણવા પાગલ બન્યો. બે ચાર દિવસ થાય ને પૂના ફરી ફરી વાત ઊખેળે. બાબીઆએ વણઝારનો સંકેલો કરવા માંડયો. ત્યારે પૂના કહે: "સસોઈ સાથે મારી શાદી નહિ થાય તો હું જાન દઈશ."

બાબીઓ મૂંઝવણમાં આવી પડયો. મહમદ ધોબીને બોલાવી બધી વાત કરી. મહમદે વિચાર્યું કે સસોઈ કોઈ ખાનદાન બીજકની છે. વળી શાહજાદો બધી રીતે યોગ્ય છે. એટલે પોતે સંમતિ બતાવી.

બાબીઆએ ચૂનાને પડખેના પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. વખતે પૂનાના લગનમાં વિરોધ કરે તો!

આમ બધી તૈયારી કરીને પૂનાની સસોઈ સાથે ધામધૂમથી શાદી કરી લીધી. બાબીઆએ ભંભોર નગરને ધૂમાડાબંધ જમાડયું. કાવા કસુંબાની મનવાર કરી. ગરીબ ગુરબાંને ખેરાત કરી. નાચ મુજરા થયા. બાબીઆએ છૂટે હાથે પૈસો વાપર્યો.

ચૂનાને આ વાતની જાણ થતાં મારતે ઘોડે ભંભોર આવ્યો. બાબીઆને બરાબર ધમકાવ્યો કે: "આ શું? કેચના શાહજાદાની શાદી કપડાં ધોનાર ધોબીની બેટી સાથે?"

બાબીઓ કહે: સાહેબ! હું તો વેપારી છઉં. સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવા મારા હાલ હતા. ના પાડતો હતો ત્યારે શાહજાદો પૂના આપઘાત કરતો હતો. એટલે મારે ફરજિયાત સહમત થાવું પડયું છે, અને કેચના શાહજાદાની શાદી મારા ઘરે થાય ત્યારે ધરા-હાર ધામધૂમ કરવી પડે."

પૂનાને જાણ થતાં એ ચૂનાને મળવા આવ્યો, ત્યારે ચૂનાએ ખૂબ ઠપકો આપ્યો. કહે કે "આપણી ખાનદાની તને યાદ ન આવી? કયાં કેચનો શાહજાદો ને કયાં એક ધોબીની લડકી?" પૂનાએ પોતાના મોટા ભાઈને સમજાવવા ઘણી કોશીશ કરી. સસોઈ પાસેથી જાણવા મળ્યું તેમ એ ધોબીની લડકી નથી એમ પણ ખાનગીમાં જણાવ્યું. પણ ચૂનાને આ ન ગમ્યું, એથી પોતાના વાલિદને કાગળ લખી સાંઢિયા સ્વાર મોકલ્યો.

કાસદ કેચ પહોંચ્યો. કાગળ વાંચી શાહ ક્રોધે ભરાણો. છડી સ્વારી સાથે પોતાના બે શાહજાદા હોતો અને નકોને ભંભોર મોકલ્યા. બન્ને શાહજાદા ભંભોર આવી પહોંચ્યા. ચૂનાએ પોતાના બન્ને ભાઈને બધી વાતથી વાકેફ કર્યા. પછી ત્રણેય જણાએ મસલત કરી કે આમાં બળથી કામ લેવા જતાં બગડી જશે, માટે કળથી કામ લેવું. બન્ને શાહજાદા પૂનાને મળ્યા. શાદી મુબારક કહી, કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પોતાના વાલિદે શાદીની ખુશાલી ઊજવવા કહેવરાવ્યું છે એમ જણાવ્યું.

બાબીઓ કહે મારા ગજા પ્રમાણે મેં ખુશાલી ઉજવી છે. આપ કહેતા હો તો ફરીથી ઊજવીએ. અને શાદીની ખુશાલી ફરીથી ઉજવાઈ. દિન બધો જમણ ને

નાચ મુજરા ચાલ્યા. હતો અને નકો પૂના સાથે જઈ સસોઈને મળ્યા. સસોઈએ આવકાર આપ્યો બન્ને ભાઈઓએ ભાઈ ભાભીને જયાફત આપી. જયાફત પૂરી થઈ.

પણ મીઠાઈમાં ઘેનની દવા નાખેલી. એથી પૂનો ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો. રાતને પાછલે પહોરે કોઈને ખબર ન પડે એમ પાછલી નીંદરમાં ઘેરતા સસોઈ ને પૂનાના તંબુમાં દાખલ થયા. પૂનાને ઉઠાવ્યો. અને ફરકના ફેરવેલ સાંઢિયા માથે નાખી ને ત્રણેય શાહજાદા ઊપડી ગયા.

સવારે ઊંઘમાંથી ઊઠીને સસોઈએ જ્યાં જોયું ત્યાં પૂના ન મળે. ચારે બાજુ તપાસ કરાવી પણ પત્તો ન ખાધો. પોતાના પાલક પિતા મહમદ ધોબીને બોલાવીને કહ્યું કે પોતાના દેવરો તે દગો કરીને પૂનાને સાથે ઉપાડી ગયા લાગે છે.

મહમદ જાર જાર રડવા લાગ્યો કે: "બેટા, ચાલો ઘરે!"

સસોઈ કહે: "હવે મારા ખાવિંદની શોધ કર્યા વગર ઘરે ન આવી શકું."

છીરક દઇ છોરી ઓથઇ સે,
હાય હાય કરી હલ;
પાનું ન ડઠો પાણુ વટે,
જે અકે આવઇ જલ;
ધોબણુ જીયું ધાઉ સૂણી,
ઓથઇ આલમ કોલ;
પોને ધરા પલ,
સસોઇ કે સૂર થેઓ.

ચમકી ને ધીડી ઊઠી. હાય હાય કરવા લાગી. પોતા પાસે પૂનાને જોયો નહિ. એના ભાઈઓ જ ઉપાડી જવા આવ્યા'તા, એવી ધા નાખી. આલમના માણસો સૌ તપાસ કરવા ગયા. હવે સસોઈની પળે પળ દુઃખજનક વીતવા લાગી.

ચારેકોર તપાસ કરવા ગયેલા માણસો પાછા ફર્યા ને સમાચાર દીધા કે પૂનાનો પત્તો નથી. એટલે સસોઇએ પોતાના માથાની લટ્ટ છોડી નાખી, તોડી નાખી. અંગ ઉપરથી ઘરેણાં ઉતારી નાખ્યાં. પાનેતરનો સાત સુહાગણોએ સીવેલ નીલી અતલસનો કંજરો ફાડી નાખ્યો. સસોઈ પાગલ જેવી બની ગઈ. એના બાપે શહેરમાં આવવા કહ્યું ત્યારે કહે:

હેડે શેર ભમ્ભોરમેં, મુંજો કુજાડો;
કોલે ફાટેલ કંજરો, મુંજો મથ્થો ઉઘાડો.

મારે હવે ભમ્ભોર શહેરમાં આવવું નથી. આ શહેરમાં હવે મારું કોણ છે? મારો કંજરો–કાપડું ફાટી ગયું છે ને ખભા ઉઘાડા થઈ ગયા છે, મારે માથે ઓઢણું હતું તે જતું રહ્યું છે, હું ધોળે દિ લૂંટાઈ ગઈ છું. કેચનો ધણી મને લૂંટીને ચાલ્યો ગયો છે. આવી ગરીબ દશામાં મારે શહેરમાં આવવું નથી. હું તો લુટારાને શોધવા જ જઈશ.

હું તો જનમ દુઃખણી છઉં. મારા કિસ્મત સારાં નહિ હોય, તયેં તો મારા માવતરે મને સિંધુમાં નાખી દીધી. હવે તમે મારો મોહ મૂકી દયો. આમ બોલતી બોલતી ગાંડી દશામાં તંબુને છોડીને હાલી નીકળી. એની સાથે રોતી રોતી એની સખીઓ પણ ચાલી ત્યારે કહે:

હલો હલણુ વારીયું, બયું વગો મડે વરી
ફોડવો ફરાક જો, ઓત ગાલ સૂને બરી
મથણુ લાય મરી, પરાં તો મડી જા પૂનેકે

તમે ઉતાવળથી ચાલી શકો એટલિયું જ ચાલો, બીજી બધી પાછી વળી જાઓ. આ તો ફેરકોએ–અતિગતિથી સાંઢિયા ચલાવનારાઓએ જુલમ જ કર્યો છે. હું એને શોધતાં શોધતાં મરી જઈશ. પણ તમે કોઈ પૂનાને શ્રાપ આપશો નહિ. એવી મારી વિનંતી છે.

સસોઈ ચાલી નીકળી. ભમ્ભોરથી ઉત્તર તરફ કેચ છે એમ જાણતાં તે તરફ ચાલવા માંડી:

ઓચા ડુંગર મથીઓ, અઇ વધી મ વગોવણુ,
જંગલને જરૂરે અઇ, આડા મ અચો ઘણા;
ત્રમો મ નેણા મા, પેર વગાયા પૂનન જો.

રણના કાંઠે પહોંચી. રણની રેતી ઊડવાથી ધૂળના ઢૂવા નાના મોટા થવા લાગ્યા. આ ઢૂવા

થાકી સસોઈને ડુંગર જેવડા લાગ્યા. એને ઉદ્દેશીને સસોઈ કહે છે : "હે ડુંગર ! તમે ઊંચા ન વધો. હે વૃક્ષો તમે પણ ઊંચા ન વધો. હે ઝાડા ઝાંખરાં ! તમે પણ આડા ન આવો. હે મારા નેણાં ! તમે પણ આંસુડા ન ખેરવો, મારા પૂનાનાં પગેરાં ખોવાઈ જશે."

આમ રઝળતી રંખડતી એકલી એકલી રણમાં આવી. રણના ઝંઝાવાતો વચ્ચે કમળની કળીનું ગજું કેટલુંક ? થોડેક દૂર ગઈ. ત્યાં પડી ગઈ અને બોલી:

મૂકે છડે છીપરી, પૂના તું સુજાણ,
કડઈ થઇશ કેટભમેં, સંગ તુહી જે સાણ
પીયુ થઇશ પાણ, તુ કામની વટા કેઅમેં.

હે પૂના ! મારી મુલાયમ દેહને છીપરા ઉપર પછાડીને તું સ્વજણ મટીને અજાણ થયો ? તારો સંગ કરવાથી હું મારા કુટુંબમાં કડવી થઈ. મારે મન તો તું શાણો હતો. હવે હું રાંક થઈ છું. મારો કોઈ બેલી નથી. તું કેચ ગયા પછી મારૂં કોણ?"

વાકફ ન વણકારજી, પાણી ખયમ નપા,
જભલ જલધાયું કરે, તિખ ડેખાડે તા;
લગે લુખ લતીફ ચે', માડી ! મું મથા,
ઇ તે ઓડા આ, હોત ! હેકલી આંઇયાં.

આ વણકાર ડુંગરથી હું વાકેફ નથી. એક પાવળું પાણી પણ મારી સાથે મેં લીધેલ નથી. રેતીના ડુંગરા ધખવા માંડયા છે, ઘામ ધપાવા માંડયો છે. શાહ અબ્દુલ લતીફ કહે છે કે એ માડી ! મારા પર ભયંકર લૂ લાગે છે. આ વખતે એ વહાલા ! તું નજદીક આવ આ વેરાનમાં અહીં હું એકલી ઝૂરૂં છું.

આમ પૂનાને પોકારતી પોકારતી પડી રહી. જલ બિન માછલી તડફડી ને મરી જાય તેમ પ્રેમની પ્યાસી સસોઈએ પ્રાણ તજી દીધા.

પૂનાને એના ભાઈઓ ઘેનમાં નાખી સાંઢિયા ઉપર ઉપાડી જતા હતા. એમાં મધ રણમાં ઘેનમાંથી જાગતાં જ્યાં જુએ ત્યાં ન મળે તંબુ, ન મળે સસોઈ. પૂરા ભાનમાં આવતાં સમજાણું કે પોતાના ભાઈઓ એને સાંઢિયે નાખીને લઈ જાય છે. કાવતરાનો ખ્યાલ આવતાં દોડતી સાંઢડી ઉપરથી રેતીના ઢૂવા માથે પડયો. ત્રણેય ભાઈએ સાંઢિયા રણમાં ઝોકાર્યા. પૂનાને ખૂબ સમજાવ્યો પણ પ્રેમી પૂના સમજે કેમ ?

પૂનાએ પોતાના ભાઈઓ માથે પહેલાં ક્રોધ કર્યો ને પછી ચોધાર આંસુડે રડતાં રડતાં કહે :

"તમે મારી સાથે દગો રમ્યા છો. મારી પ્રાણવલ્લભાથી તમે મને વખા પડાવ્યા છે. જાઓ તમારૂં કાળું કરો."

એમ રણની વચ્ચે રાતે આંસુડે પૂના રોઈ રહ્યો છે. એના ત્રણેય ભાઈઓએ જાણ્યું કે હવે આમાં કાંઈ આપણું બળ-જોર ચાલે તેમ નથી. દમદાટી પણ નકામી ગઈ ને સમજાવવા જેવું કાંઈ રહ્યું નહિ. પૂનાને પરાણે ખેંચી જવામાં આપસમાં જ ખૂન ખરાબા થઈ જતાં આમાં વાર ન લાગે.

પૂનાએ એમના ભાઈઓને પડતા મૂકયા અને સાંઢીઆના પગેપગ પાછો વળ્યો. ચાલવાનો વેગ વધારતો જાય છે ને મનમાં થાય છે કે 'સસોઈ મને જરૂર શોધવા નીકળી હશે. એમ રસ્તે ઝીણી નજરે દૂરદૂર સુધી જોતો જાય છે. રણ પાર કરવા આવ્યો ત્યાં એણે રણમાં કાંઈક પડેલું જોયું. દોડીને પહોંચ્યો ત્યાં સસોઈ પડેલી.

પૂનાએ એકદમ સસોઈને ઊપાડી લીધી. પૂનાએ સસોઈને ભાનમાં લાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. રાડયું દીધી. રોયો, પણ બધું નિરર્થક.

ભીની આંખે સસોઈની દશા જોઈ. પરણ્યાનો કંજરો, ફાટેલ ચૂનરીના લીરા, હાર તોડયાના ગળે પડેલા લીસોટા, માથાના પીંખેલ બાલ ને ઝાંટલી લટું અને કપાળનો સોજો જોઈ પૂનો પોતાના વિયોગે મરેલી પ્રેયસીને જોઈ રહ્યો.

પૂનાએ પણ રણમાં પંથ કરેલ તરસે ગળું રૂંધાવા માંડયું. ગરમીએ જોર કર્યું. રણ તપ્યું. આંધી ચડી અને સસોઈને મૃતકાલતમાં જોતાં કલેજે ચીરા પડયા. સસોઈના મૃતદેહ માથે જ પૂનો પડી ગયો. ધગધગતી રેતીને ગાદલે બેય પોઢયાં. માથે ધખતી રેતીએ શીળખ ઓઢાડી પ્રેમની લહેરો પાડી દીધી.

સિંધ કચ્છમાં અજવાળી રાતે, દેશી નળિયાંવાળાં મકાનના નનકડા ઓરડાની ભીંતે અને ખડી-માટીની ગાર કરેલ ઓટલે ગળતી રાતે ઢોલક-તંબૂર ઉપર જ્યારે આ પ્રેમીઓની કાફી ગવાતી હોય છે ત્યારે આસમાન આંસુ ખેરવતું લાગે છે.

સરિતા—ગાથા

૧. નમું પાર્વતી નમું નર્મદા, નમું જાન્હવી દેવી સાક્ષાત;
નમું શૈલજા, નમું ત્રિવેણી, નમું ભૂમિધાત્રી સહુમાત.

૨. જગની વિવિધ માતાઓમાં, સરિતા પણ છે વ્હાલી માત;
પતિતપાવની કલ્યાણી એ, લોકમાત સરિતા સાક્ષાત.

૩. દ્વારિકામાં ગોમતી ગંગા, સાગર સંગમ કેરૂં સ્થાન;
કૃતાર્થ થાતા ભક્તજનો સૌ, કરી ભાવથી સારતા સ્નાન.

૪. ભાદર તીરે ભાળ મળી કે આદિ માનવનો વસવાટ;
હતો અહિં આ સરિતા તીરે, સિંધુ સંસ્કૃતિનો ચળકાટ.

૫. પ્રભાસ તીર્થે સરિતાઓનો, તરવેણી સુસંગમ થાય;
કર્મકાંડની સર્વક્રિયાઓ, તર્પણ એને તીરે થાય.

૬. ગંગા ઊતરી સ્વર્ગથકી, ને જયશંકરી કહેવાણી;
ભગીરથના યત્ને રીઝીને, પુનિત વહાવી સરવાણી.

૭. ગંગા પૂજન ગંગા આરતી, ગંગા ઘાટે નિશ દિન થાય;
ગંગા જળનું પાન કરંતા, ભાવિક માનવ પુણ્ય કમાય.

૮. પાદામ્બુજનો સ્પર્શ પામીએ, યમુનાજીનાં પણ મહા ભાગ;
કરી વન્દના રવિસુતાએ, વાસુદેવને દીધલ માગ.

૯. કૃષ્ણે નાથીઓ કાલિનાગને, વ્રજવાસીના હરવા તાપ;
વસ્ત્ર હરવાની લીલા કીધી, વ્રજગોપીપે હેત અમાપ.

૧૦. યમુના તીરે રૂડો રચીઓ, કૃષ્ણે વૃન્દાવન મહીં રાસ;
વાંસલડીની ટેર સુણંતાં, વૃજવનિતા પામે ઉલ્લાસ.

૧૧. સપ્ત સિંધુના તટમાં ગાજે, ગંભીર રણભેરીનો નાદ;
રક્ષક ભક્ષકનાં દ્વંદ્વોની, અતીતની એ ગરવી યાદ.

૧૨. રાવી તટ રોપાણાં રૂખડાં, અમર શહીદી કેરી યાદ;
રાવી તટથી લહેરાયો એ, સ્વરાજ્યનો સર્વોન્નિત નાદ.

૧૩. નગરી મથુરા કાશી કાંચી, અવધપુરી જે સરિતા તીર;
રૂડો રાજવી પરદુ:ખભંજન, ઉજ્જૈન ક્ષિપ્રા નદીનો વીર.

૧૪. રામલખણ સીતાએ કીધી, ગુહ નૌકામાં સરયુ પાર;
નાવિક પર શ્રીરામે કીધી, કરૂણા દૃષ્ટિ અપરંપાર.

૧૫. આશ્રમ સ્થાપ્યો પૂજ્ય બાપુએ, સાબર સરિતા કેરે તીર;
દાંડીકૂચનો વિચાર લાધ્યો, પુણ્ય સલિલા સાબર નીર.

૧૬. વિશ્વામિત્રી વહે વડોદરે, પાવાગઢમાં પ્રગટ થતી;
મહિમાવંતી મહાકાળીની, ધજા પતાકા ફરકંતી.

૧૭. રવિતનયા તપ્તિને તીરે, સુંદર એવું સુરત શે'ર;
શિવરાયે જીત્યું પહેલાં ને, અંગ્રેજોની પણ થઇ મે'ર.

૧૮. શાંકરીના પુનિત સલીલો માં કંકર કંકર શંકર;
તટ પરના તીર્થોમાં ગુંજે, નાદ સદા જે શિવશંકર.

૧૯. નાશિક જે ગોદાવરી તીરે, તીર્થ પુરાણું પાવન ધામ;
સમિપ જ્યોતિર્લિંગ દીસે, રૂડું એવું ત્ર્યંબક નામ.

૨૦. ગોદાવરીની પંચવટીમાં, વસિયા વનવાસી શ્રી રામ;
રાવણભગિની સુરપણખાંનો, મદ હરિયો ધન ધન તે ધામ.

૨૧. કાંચન મૃગ સીતાએ દીઠો, એ સુંદર સરિતાને તીર;
સીતાહરણથી જ્યાં મૃગ બોલ્યો, ધાજો એવું 'હે લક્ષ્મણ વીર!'

૨૨. દખ્ખણની જલધારાઓ સૌ, સદા વહાવે નિર્મળ નીર;
પુનિત ધામ અસંખ્ય દીસે, કંઇ ભીમા તુંગા કૃષ્ણાતીર.

૨૩. સરસતિ સિંધુ ને કાવેરી, ગોદાવરી નર્મદા પ્રખ્યાત;
શ્વતે ગંગને શ્યામ યમુના, સાત સરિતા જગ વિખ્યાત.

૨૪. સંસ્કૃતિનાં સુસ્મરણો કેરી, કથા સાચવે સરિતા માત;
મહાકાલની પ્રહરી શી સૌ, નિર્મમ નિર્મળ ને સાક્ષાત.

૨૫. જલધારા અસંખ્ય કરે આ, ભૂમિ ભારત કેરી રસાળ;
લોકમાત એ પયસ્વિની સૌ, દેશ તણી એ સૌ રખવાળ.

૨૬. તુજ ચરણામૃત હે માતા, જન જીવનનો છે આધાર;
પુણ્ય સલિલા સર્વ સરિતા, વંદન સહુને વારંવાર.

કૃષ્ણલાલ પ્રભુલાલ મહેતા

૨૮/૯/૭૨

હંસ તરંતો પરખિયે, પાણી નદી વહંત;
સોનું કસી પરખિયે, માણસ વાત કહંત.

*

નદી કિનારે ઘર કરો, નાવો નિરમળ નીર;
આપ્યા વિના કેમ પામીએ! કહે મને દાસ કબીર

ગુજરાતના અભિલેખોમાં નદીઓના નિર્દેશ

ડૉ. પ્રવીણ પરીખ

માનવ-શરીરમાં કેટલાંક અંગ, જેમ કે જમણો હાથ કે કાન અન્ય અંગો કરતાં વિશેષ પવિત્ર ગણાય છે તેમ પૃથ્વીનાં કેટલાંક સ્થાન પણ પાવનકારી ગણાય છે. પર્વતો, નદીઓ અને વન આવાં પવિત્ર સ્થાન ગણાયાં છે. આવાં સ્થળ પ્રાકૃતિક વિશેષતા, રમણીયતા તેમ જ ગરિમાને લઈને લોકોનાં મનને મુગ્ધ કરે છે. તપસ્વીઓ, સાધકો અને સાધુસંતો ત્યાં પોતાના નિવાસ બનાવે છે. ત્યાં સત્પુરુષોની અવર-જવર થતી રહી છે. એ સ્થાન તીર્થ મનાવા લાગે છે અને એનો મહિમા યાત્રીઓને મુખે વહેતો થાય છે. તેથી એવાં તીર્થોમાં ધર્મજીવન અને ધર્મરહસ્ય અનાયાસે પ્રગટ થાય છે.

આવાં પ્રાકૃતિક સ્થાનોમાં નદીઓનું વિશેષ મહત્ત્વ ગણાયું છે. નદી એટલે માતૃવાત્સલ્યનું અવિરત વહેણ. લોકોને ખેડ માટેની રસાળ જમીન, કસવાળું ખાતર, મીઠું જળ અને એ સર્વ દ્વારા જાહોજલાલી આપનારી હોવાથી નદી યથાર્થમાં લોકમાતા છે. આદિકાળથી માનવ સરિતાતટે પોતાનો યોગક્ષેમ મેળવતો આવ્યો છે. આવી જીવન-દાયિની નદીઓ તરફના સ્વાભાવિક અહોભાવને લઈને નદીઓ દેવતા મનાઈ છે. ઋગ્વેદમાં ઋષિ જીવનધારિણી નદીઓની સ્તુતિ કરતાં કહે છે.—તા આપો દેવીરિહ મામવન્તુ— દેવી જળ અમારી રક્ષા કરો. ભારતમાં નદીઓ પાવનકારી મનાઈ છે. એને તટે આવેલાં પ્રાકૃતિક વિશેષતાઓ ધરાવતાં, રમણીય અને ઋષિ-મુનિઓ, સાધુ સંતો અને સારસ્વતોનાં નિવાસ થયેલાં સ્થળો તીર્થો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. આવાં નદી-તીર્થોમાં સ્નાન, પાન અને દાનનો વિધિ અનિવાર્ય ધર્મકાર્ય બની રહ્યો છે. આ રીતે સરિતાઓએ સમાજની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારને સંકોરવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે એ ઈતિહાસ સિદ્ધ હકીકત છે ને ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય એનું સાક્ષી છે.

અભિલેખોમાં નદીઓ અંગેના નિર્દેશ પ્રાસંગિકપણે થયેલા હોવાથી ઘણી ઓછી નદીઓ વિશે માહિતી મળે છે. છતાં જે નદીઓના નિર્દેશ થયેલા છે તે તેમની ઐતિહાસિકતા પુરવાર કરવા માટે મહત્ત્વના છે. ગુજરાતના અભિલેખોમાં તામ્રપત્રો પર કોતરાયેલાં દાનને લગતાં શાસનો મહત્ત્વનાં છે. મૈત્રક, ગુર્જરનૃપતિ, રાષ્ટ્રકૂટ, સૈંધવ, ચૌલુક્ય વગેરે રાજવંશોનાં દાનશાસનોમાં જણાવેલાં ભૂમિ દાનમાં દેય ભૂમિ કે ગામની સીમા દર્શાવતી વખતે તેની સીમાએ આવતી નદીનો નિર્દેશ કરાતો. સ્નાન કર્યા પછી દાન કરવાની પ્રથા હોવાથી દાનના દાતાએ જે નદીમાં સ્નાન કર્યું હોય તેનો પણ નિર્દેશ થતો. દાનશાસનમાં આપેલી રાજાઓની પ્રશસ્તિઓમાં પણ નદીઓના કોઈ કોઈ સ્થળે નિર્દેશ થયેલા જોવા મળે છે. બીજા અભિલેખોમાં ખડક પર કોતરાયેલા તેમ જ શિલાઓ પર ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી ખાસ કરીને પ્રશસ્તિ-પ્રકારના લેખોમાં નદીઓના વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. અભિલેખોમાં આવતા નદીઓના નિર્દેશ ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. અભિલેખોમાં સરસ્વતી અને નર્મદાના વિશેષ ઉલ્લેખો થયેલા હોવાથી તેમનું નિરૂપણ પ્રારંભમાં કરી પછી ગુજરાતની અન્ય નદીઓના નિર્દેશ, જેમનાં વર્તમાન સ્થળ નિશ્ચિત કરી શકાયાં છે તે સાથે વર્ણવ્યા છે, ત્યાર પછી ગુજરાતના અભિ-લેખોમાં આવતા ગંગા જેવી મોટી નદીના નિર્દેશ દર્શાવી છેલ્લે રાજાઓ તેમ જ મહત્ત્વની વ્યક્તિઓની પ્રશસ્તિઓમાં પ્રયોજાયેલ નદીઓ સાથેની એમની તુલના પ્રસ્તુત કરી છે.

સરસ્વતી :

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં સરસ્વતી નામની બે નદીઓ પ્રસિદ્ધ છે : એક સરસ્વતી ઉત્તર ગુજરાતમાં અંબાજી પાસે આડાવલીના ડુંગરોમાંથી નીકળી સિદ્ધ-પુર અને પાટણ પાસે વહીને કચ્છના રણમાં લુપ્ત થાય

છે, જ્યારે બીજી સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરની ડુંગરમાળામાંથી નીકળી, પશ્ચિમ દિશામાં વહીને પ્રભાસ પાસે હીરણ નદી અને સાગર સાથે ત્રિવેણીસંગમ સાધે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઘણા અભિલેખોમાં આ સાગર સંગમ સાધતી સરસ્વતીના ઉલ્લેખ મળે છે. સોમનાથ પાટણના ઈ. સ. ૧૩૮૫ના લેખમાં પ્રભાસપાટણના સ્થળનો નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે "तत्पत्तनं यस्य मुखे सरस्वती। જેની સન્મુખ સરસ્વતી વહે છે તે પાટણ છે. પુરાણોમાં સરસ્વતી અને પ્રભાસક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય વર્ણવતા અનેક અધ્યાસો આપેલા છે. સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં સરસ્વતીને 'પંચસ્રોતા' (પાંચ પ્રવાહોવાળી) કહી છે અને એમાં હિરણ્યા (હરિણી), વજ્રિણી, ન્યંકુ, કપિલા અને સરસ્વતી એ પાંચ પ્રવાહ ગણાવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૩૮૫ના ઉપરોક્ત સોમનાથ–લેખમાં 'પંચસ્રોતા સરસ્વતી'નો નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું છે કે,

क्षेत्रे प्रभासे शिवमाप्य संस्थिता ।
पंच प्रवाहा जगतोस्तु शांत ये ॥

અર્થાત્ "પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં શિવને પ્રાપ્ત કરીને જગતની શાંતિ અર્થે પાંચ પ્રવાહ રહેલા છે." આવી પવિત્ર સરિતાના સાગર સાથેના સંગમસ્થાને અનેક તપસ્વીઓ, સાધકો, સંતો અને વિદ્વાનોએ નિવાસ કર્યો હતો. વીસલદેવ વાઘેલાના રાજકવિ નાનાકની પ્રશસ્તિવાળા ઈ. સ. ૧૨૭૧–૭૨ના કોડીનારના લેખમાં સરસ્વતી સાગરસંગમનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં જણાવ્યું છે :

अघानि वो हन्तु विहंगमोदकं
सरस्वती सागरसंगमोदकं ।
यदोघकूले परमक्षमालया
जपन्ति सन्तः परमक्षमालया ॥

"જેના તીરે પરમ ક્ષમાશીલ સંતો નિત્ય અક્ષમાળા વડે મંત્ર જપે છે, તે સરસ્વતીના સાગર સાથેનાં પક્ષીઓને (પણ) આનંદ આપતાં જળ તમારાં પાપ હણો." આ અભિલેખમાં "શિવ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ, સર્વ નદીઓના પ્રતાપ જેવા ઔર્વને વાક્‌પાશરૂપી બંધનમાં સમુદ્રમધ્યે કંપતો બંદીવાન બનાવનાર સરસ્વતી સૌને ઉન્નતિ અર્પે" એવી કામના કરવામાં આવી છે. રાજકવિ નાનાકે સરસ્વતી–સાગર–સંગમ–સ્થાને 'સારસ્વતક્રિડા સ્થાન બાંધી ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. નાનાક અને બીજા બ્રાહ્મણો સંગમમાં નિત્ય વિધિસ્નાન કરીને ભગવાન સોમેશ્વરની પૂજા કરતા. કોડીનારના એ જ સાલના બીજા એક અભિલેખમાં સરસ્વતીની ઉપેક્ષા કરનાર પરશુરામ અને સરસ્વતીની ઉપાસના કરનાર નાનાકની સરસ તુલના કરવામાં આવી છે :

वन्द्ये विश्वजनेन मूर्द्धनि सरस्वत्या ददानः पदं
प्राप्याब्धिं किल वाडवः परमभूदात्मंभरिर्मार्गवः ।
नानाकः पुनरेव तां भगवतीं मूर्ध्ना नमन्नागरो
वर्ण्यो विप्रशतोदरंभरि रहो तीरे वसन् वारिधेः ॥

–"સાગરને પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વને વંદન કરવા યોગ્ય સરસ્વતીના મસ્તક પર તે ભૃગુકુલના બ્રાહ્મણ પરશુરામે ખરેખર પગ મૂક્યો અને છેવટે એ સ્વાર્થી બન્યો હતો, પણ એનાથી ઊલટું, આ નાગર નાનાક તે દેવીને મસ્તક નમાવી, નમન કરતો સાગરતીરે નિવાસ કરીને સેંકડો બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતો હતો."

નદીઓનાં સંગમતીર્થોમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓને ઘણી તૃપ્તિ મળે છે એવી વ્યાપક માન્યતાને લઈને લોકો લગભગ બધાં સંગમતીર્થોમાં શ્રાદ્ધ કરતા. તીર્થમાં પિતૃઓ માટે પાર્વણશ્રાદ્ધ અને પિંડદાન કર્યા પછી પિતૃકુલ, માતૃકુલ અને ગુરુના કુલના મૃત સભ્યોને માટે પણ પિંડદાન અપાતું. ઉપરાંત નિર્વંશ ગયેલાં, જન્માંધ, લૂલાં લંગડાં કે બીજી ખોડખાંપણવાળાં અને ગર્ભમાં જ અવસાન પામેલાં, જાણીતાં કે અજાણ્યાં બધાં જ આપ્તજનોને પિંડ આપવામાં આવતા. કોડીનારના એ અભિલેખમાં સરસ્વતીને તીરે બ્રાહ્મણો દ્વારા વાઘેલા રાજા વીસલદેવના શ્રાદ્ધનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમાં જણાવ્યું છે કે 'સરસ્વતીને તીરે પ્રતિવર્ષ પુણ્યકાર્યના ભંડાર સમા, અને વેદ તથા પુરાણના પાઠમાં પારંગત બ્રાહ્મણો સાથે, ચોખાની કણકના પિંડથી તે નાનાક દ્વારા શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાનું અનુપ્ત શ્રાદ્ધ થતું જોઈને રાજા વીસલ સ્વર્ગમાં પણ અનહદ આનંદ પામે છે.'

(स्वस्योच्चैः प्रतिपर्व शालिकणिकापिण्डेन सुश्रुद्धया साद्धं वेदपुराणपाठनिपुणैः पुण्यापणैर्बाह्मणैः । श्राद्धं तेन विधीयमानमतुलं सारस्वते सैकते दृष्टं दर्शमतीव हृष्यति दिवि श्री वीसलक्ष्मापतिः ॥)

તપસ્વીઓ, સાધુસંતો અને સારસ્વતો દૂર-દૂરથી યાત્રાનિમિત્તે અહીં આવતા. સિન્દ્રામાં રાખેલા ઈ. સ ૧૨૮૭ના દેવપાટણની પ્રશસ્તિને લગતા અભિલેખમાં ત્રિપુરાંતક નામના શૈવ સાધુની તીર્થ-યાત્રાનું વર્ણન આપેલું છે. તે કેદારનાથ, પ્રયાગ, શ્રી પર્વત, નર્મદા, ગોદાવરી–ત્ર્યંબક, રામેશ્વર–રામસેતુ એ પ્રમાણે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કર્યા પછી પશ્ચિમ કિનારે જ્યાં સરસ્વતી સાગરને મળે છે, તે સ્થાને–દેવપટ્ટણમાં યાત્રાએ આવ્યો હતો.

ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય મૂળરાજદેવના ઈ. સ. ૯૮૭ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ચૌલુક્ય મૂળરાજ 'જેણે બાહુબળથી સરસ્વતી નદીથી સિંચાયેલો પ્રદેશ જીત્યો હતો...' તેણે રાજ-ધાની અણહિલ પાટકમાં રહીને સૂર્યગ્રહણને દિવસે શ્રીસ્થલકમાં સરસ્વતી નદીના પૂર્વ ભાગમાં સ્નાન કરી ગામનું દાન કર્યું હતું.

નર્મદા :–

નર્મદા રેવાને નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. મધ્ય પ્રદેશમાં વિંધ્યના મૈકલ ડુંગરમાં અમરકંટક પાસેથી નીકળી, પહાડોપર પછડાતી, મેદાનોમાં પથરાતી અને અનેક નદીઓનાં જળ સમાવતી નર્મદા ભરૂચથી થોડે દૂર અરબી સમુદ્ર સાથે સંગમ સાધે છે. રેવાનું મહા-ત્મ્ય તેનો વિશાળપટ, મનોહર પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, તેને તીરે આવેલાં અનેક તીર્થો અને ત્યાં વેદકાળથી ઋષિ–મુનિઓ અને સાધુ–સંતોના નિવાસ થયેલા હોવાથી તેનું મહાત્મય ઘણું છે. કેટલાંક પુરાણોમાં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીની પાવનકારી શક્તિઓ કરતાં પણ નર્મદાની પાવનકારીશક્તિ અનેકગણી વધારે વર્ણવી છે :

त्रिभिस्सारस्वतं तोयं सप्तरात्रेण यामुनं ।
सद्य : पुनाति गांगेयं दर्शना देव नार्मदम् ॥

સરસ્વતીના જળનું સેવન ત્રણ રાત્રિમાં, યમુનાના જળથી સાત રાત્રિમાં અને ગંગાના જળથી મનુષ્ય તત્કાળ પવિત્ર બને છે, પરંતુ નર્મદા–જળનું તો સેવન કરવાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, કારણ કે તેનું દર્શન માત્ર સદ્ય પાવનકારી છે.

અભિલેખોમાં જો કે નર્મદા અંગેના જૂજ ઉલ્લેખ મળે છે. ખાસ કરીને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખોમાં નર્મદાના નિર્દેશ મળે છે. મોટા ભાગના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ નર્મદામાં, ખાસ કરીને ગ્રહણ વખતે તીર્થ–સ્નાન કરીને દાન કર્યાં છે. રાજા ગોવિંદ ૪થાના ઈ.સ. ૮૨૭ના દાનશાસનમાં ભરૂચમાં નર્મદા-સ્નાન કર્યા પછી સૂર્યમંદિરને દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. ધ્રુવ રાજાએ સૂર્યગ્રહણ સમયે નર્મદામાં મૂળ-સ્થાનતીર્થમાં સ્નાન કરીને એક બ્રાહ્મણના રાંધેલા અન્નના ચાલતા સત્રના નિભાવ અર્થે ગામ દાનમાં આપ્યાનું એના ઈ. સ. ૮૬૭ના દાનશાસન પરથી જાણવા મળે છે. અમોઘવર્ષ ૧લાના ઈ.સ. ૮૭૧ના સંજાણના દાનશાસન પરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજ ગોવિંદ રાજાએ રેવાને તીરે તીરે વિજયયાત્રા કરીને માળવા, કોશલ, કલિંગ, વંગ, ડાહલ વગેરે પૂર્વ, (ઉત્તર) કાંઠાના પ્રદેશો પર વિજય મેળવી રેવાના બીજા કાંઠે જઈ વિન્ધ્યની તળેટીમાં રાજધાની (શ્રી ભવન) માં નિવાસ કર્યો હતો. કૃષ્ણ રાજાના ઈ.સ. ૮૮૮ના દાનશાસનમાં અંકલેશ્વરમાં વાસ હતો ત્યારે સૂર્યગ્રહણ વખતે નર્મદાના ભગવદતીર્થમાં સ્નાન કરીને રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નંદપદ્ર (નાંદોદ)ના ઉદયસિંહના ઇ. સ. ૧૪૦૬ના કુંભેશ્વરના અભિલેખમાં નર્મદાને પરમાનંદપ્રદા અનેકવાર કહેવામાં આવી છે.

અન્ય નદીઓ :

અભિલેખોમાં આ ઉપરાંત નાની-મોટી નદી-ઓના નિર્દેશ મળે છે. એમાંની ઘણી ખરી નદી-ઓનાં વર્તમાન નામ–સ્થાન જાણી શકાયાં છે. અભિલેખોમાં નદીઓના પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ ઈ. સ.ની ૧લી સદીના મહાક્ષત્રપ રાજા નહપાનના જમાઈ ઉષવદાતના નાસિકના અભિલેખમાં મળે છે. ઉષવ-દાતે ગુજરાતમાં અનેક તીર્થોમાં યાત્રા કરીને ઘણાં

દાનપુણ્ય કર્યાં હતાં. બાર્ણાસા નદી પર સુવર્ણનું દાન દઈ ઘાટ કરાવ્યો હતો; પ્રભાસમાં બ્રાહ્મણોને આઠ કન્યાનું દાન કર્યું હતું, ભરુ કચ્છ (ભરુચ) દશપુર (મંદસોર), ગોવર્ધન (નાસિક) અને શૂર્પારગ (સોપારા)માં પણ અનેક દાનપુણ્યનાં કાર્ય કર્યાં હતાં. તેણે ઈબા, પારાદા, દમણ, તાપી, કરબેરા અને દાહાનુકા એ નદીઓ પર ધર્માદા નૌકાની તેમજ વિસામા અને પરબોની સગવડ કરાવી હતી. આ નદીઓ પૈકીની બર્ણાસા તે ઉત્તર ગુજરાતની બનાસ નદી હોવાનું જણાય છે. આ નદી મેવાડમાં વહીને આબુ પાસે થઈ ગુજરાતમાં બનાસકાંઠામાં દાખલ થાય છે અને છેવટે કચ્છના રણમાં સરસ્વતીની માફક સમાઈ જાય છે. 'પારાદા' એ વલસાડ પાસેની 'પાર', 'દમણ' એ દમણ પાસેની 'દમણગંગા', 'તાપી' એ સુરત પાસેની પુરાણપ્રસિદ્ધ 'તાપી'; 'કરબેણા' એ બિલિમોરા પાસેની અંબિકાને મળતી 'કાવેરી' અને 'દાહાનુકા' એ થાણા જિલ્લાના દહાણુ પાસેની 'દહાણુ' નામની નદી છે. 'ઈબા' નદી પકડી શકાઈ નથી, પરંતુ એ પણ દક્ષિણ ગુજરાતની કોઈક નદી હોવાની વિશેષ સંભાવના છે.

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢના શૈલલેખ પરથી પરથી જાણવા મળે છે કે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સૂબા પુષ્યગુપ્તે ઊર્જયત (ગિરનાર)માંથી નીકળતી સુવર્ણસિકતા અને પલાશિની વગેરે નદીઓનાં બંધ બાંધીને સુદર્શન નામે સુંદર જળાશય કરાવ્યું હતું. રુદ્રદામાના સમયમાં શક સંવત ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)માં માગશર માસમાં થયેલી અતિવૃષ્ટિને લઈને નદીઓમાં ભારે પૂર આવવાથી બંધ તૂટી જતાં મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની અનુમતિથી સુવિશાખે ઘણું ખર્ચ કરીને તે સમરાવ્યો હતો. ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢના ઈ. સ. ૪૫૫–૫૭ના શૈલલેખ પરથી જણાય છે કે સુદર્શનનો બંધ ગુ. સં. ૧૩૬ (ઈ. સ. ૪૫૫)માં વર્ષાકાલમાં થયેલી અતિવૃષ્ટિને કારણે તૂટી જતાં રૈવતકમાંથી નીકળેલી પલાશિની, સિકતા અને વિલાસિની નદીઓ જાણે પોતાના ચિરબંધનમાંથી મુક્ત થઈ અને પોતાના યથોચિત પતિ પાસે જઈ પહોંચી !

(इमांश्च या रैवतकाद्विनिर्गता :
पलाशिनीयं सिक्ता विलासिनी ।
समुद्रकान्ता : क्वचिरवन्धनोषिता :
पुन : पतिं शात्त्यथोचितं ययु ; ॥)

ત્યારે નગરાધ્યક્ષ ચક્રપાલિતે પુષ્કળ ધન ખર્ચીને સુદર્શનનો સેતુ સમરાવ્યો હતો. અહીં સુદર્શન બંધમાં બંધાયેલી નદીઓ પૈકીની 'સુવર્ણસિકતા' કે 'સિકતા' એ ગિરમાં હાથીપગા પાસેથી નીકળી બે હજાર ફૂટ જેટલી નીચે ઊતરી ભવનાથના મંદિરની ઉત્તરે દામોદર કુંડ પાસેથી પસાર થઈને પ્રખ્યાત શૈલલેખ પાસે પહોંચતી સુવર્ણરેખા (સોનરેખ) જ છે. પલાશિની એ શૈલલેખવાળા ખડકની ઉત્તરે આવેલા જોગણિયા ડુંગરની પશ્ચિમ તળેટીમાંથી જળાશયની ઉત્તરધાર ઉપરનો, ધારાગઢ દરવાજાની સામેના ત્રિવેણી સંગમના ઉત્તરછેડા પાસે પૂર્વ તરફથી આવતો વહેળો હોવાનું મનાય છે. જે આજે 'પલાસિયો' નામે ઓળખાય છે, રુદ્રદામાના લેખમાં વિલાસિનીનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ સ્કંદગુપ્તના લેખમાં તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયેલો છે. આ વિલાસિની જળાશયના તળમાં ફંટાતો સોનરેખનો નાનો ફાંટો હોય કે ભેંસલા ડુંગરની પશ્ચિમે નીચાણવાળા ભાગમાંનો દક્ષિણ બાજુથી જળાશયમાં આવી પડતો વહેળો હોય એવી સંભાવના દર્શાવાઈ છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરનૃપતિવંશના દદ્દ રજાના ઈ. સ. ૪૯૫ના દાનશાસનમાં અંકુલેશ્વર (અંકલેશ્વર) વિષયમાં દાનમાં અપાયેલ રાયધમ (?) ગામની દક્ષિણે વરંડા નદી વહેતી હોવાનું જણાવ્યું છે. આજે આ નદી 'વંદ–ખરી'ને નામે ઓળખાય છે. વલભીના મૈત્રક રાજા ધરસેન રજાના ઈ. સ. ૫૭૧ના એક દાનશાસનમાં 'દેવરક્ષિતપાટક'ની પશ્ચિમ–દક્ષિણે 'વત્સવહક' નદી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. વળી આ રાજાના ઈ. સ. ૫૮૯ના દાનશાસનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં થાન નજીકથી 'પશ્ચિમત્તિ' નદી વહેતી હોવાનું જણાવેલ છે. આ નદીઓ પારખી શકાઈ નથી. રાજા ધરસેન રજાના નામે લખાયેલા ઈ. સ.

૪૭૮ના દાનશાસનો પૈકી એકમાં 'કંતારગ્રામષોડશશત' (કતાર ગામનાં ૧૧૬ ગામના સમૂહ)માં 'નંદીઅરક' ગામની દક્ષિણે 'મદાવિ' નદી હોવાનું જણાવ્યું છે. આ 'મદાવિ' એ સુરતથી ૧૦ માઈલ દૂર દક્ષિણમાં વહેતી 'મીંઢોલા' નદી છે. તેને વન-વિસ્તારમાં આજે પણ લોકો 'મદાવિ' જ કહે છે. એ રાજાના ઈ. ૪૭૮ના બીજા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય'માં 'વિકિલ્લિસ' ગામની ઉત્તરે 'નેરાછી' નદી હોવાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ નદી ઓળખી શકાઈ નથી. મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૩જાના ઈ. સ. ૬૬૬ના દાનશાસનમાં કાલાપકપથક (કાલાવડ મહાલ)ની **વંશટિકા** નામે નદીનો નિર્દેશ મળે છે, પરંતુ એ નદી પકડાઈ નથી. એ જ રાજાના ઈ. સ. ૬૬૯ના દાનશાસનમાં રાજાએ **મધુમતી** દ્વાર પાસેના દેસનક ગામની સીમમાં આપેલ ભૂમિદાન અંગેનું ખેતર **સાણઇજ્જિજકા** નદીને પશ્ચિમ કાંઠે આવેલું હોવાનું જણાવ્યું છે. આમાંની મધુમતી નદી એટલે મહુવા પાસેની 'નિકોલની ખાડી' અને 'માણુ ઈજ્જિજકા' નદી એટલે હાલ સુકાઈ ગયેલો **'માલણ'**નો પટ. મૈત્રક શીલાદિત્ય ૬ઠ્ઠાના ઈ. સ. ૭૫૯ના દાનશાસનમાં 'સૂર્યપુર વિષય'માં 'વપ્પોઈકા' નદી જણાવી છે. આ નદી પંચમહાલ જિલ્લામાં ગોધરા-લુણાવાડા વિસ્તારમાં ક્યાંક આવી હોવાનો સંભવ જણાયો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કક્કરાજ સુવર્ણવર્ષના ઈ. સ. ૮૨૧ના દાનશાસનમાં રાજાએ **'વંકિકા'** નદીને તીરે છાવણી હતી ત્યારે **પુરાવી** નદીના પૂર્વ-તટે આવેલા ખેતરનું દાન દર્યું હતું. 'વંકિકા' એ નવસારીથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલી 'વંકિની' નામની ખાડી છે અને 'પુરાવી'એ નવસારિકા (નવસારી) પાસેથી વહેતી પુરાણપ્રસિદ્ધ પૂર્ણા નદી જ છે. ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં એને **પયોષ્ણી** કહેવામાં આવી છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના ઘૂમલીના સૈંધવ રાજા જાઈક ૧લાના ઈ. સ. ૮૩૪-૩૫ના અરસાના દાનશાસનમાં "પચ્છત્રી પ્રદેશ"માં 'દધિપદ્રક' ગામની પૂર્વે **'વરત્રોયી'** નદી કહી છે. પચ્છત્રી એ ઘૂમલીથી ૬ માઈલ દૂર આવેલું પારછતરડી નામનું ગામ અને વરત્રોયી એ 'વરતુ' નદી છે. દધિપદ્રક ગામ હાલ નાશ પામ્યું છે અથવા 'દેવળિયા'માં રૂપાંતર પામ્યું છે. રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ રજાના ઈ. સ. ૮૩૫ના દાનપત્રમાં 'પૂસિલાવિલ્લિ' નામે ગામની પૂર્વે **વેહિચ્ચ** નદી કહી છે, પરંતુ એ ઓળખી શકાઈ નથી. એ જ રાજાના ઈ. સ. ૮૮૪નાં બે દાનપત્રો પૈકીના એકમાં **'મહ્નાપી'** નદીને કાંઠે આવેલા કાંપિલ્યતીર્થના બૌદ્ધ વિહારને પુરાવી (પૂર્ણા) નદીને કાંઠે આવેલા ધડયાસહ (હાલ સુરત જિલ્લાના મહુવા તાલુકાનું ધુંડેસા) ગામનું દાન આપ્યાની વિગત છે, એમાં 'મહ્નાપી' એ ઉપર જણાવેલી 'મદાવી' (મીંઢોળા) જ છે; બીજા દાનશાસનમાં રાજાએ સોમેશ્વર સંગમ તીર્થમાં સ્નાન કરીને દાન આપ્યાનું જણાવ્યું છે. ગુજરાતમાં ત્રણ સોમેશ્વર સંગમતીર્થ મનાય છેઃ એક પ્રભાસમાં, બીજું સિદ્ધપુરમાં, જ્યાં ગંગા-યમુના અને સરસ્વતીનો સંગમ મનાય છે અને ત્રીજું ચાણોદ પાસે કરનાળીમાં, જ્યાં નર્મદા, ઓરી અને ગુપ્ત સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે તે દક્ષિણ પ્રયાગ. અહીં રાજાએ 'દક્ષિણ પ્રયાગ'માં સ્નાન કરીને દાન કર્યાનું સમજાય છે.

કનોજના મહેન્દ્રપાલના સમયના ચાલુક્ય બલવર્માના ઉનામાંથી મળેલા ઈ. સ. ૮૯૩ના દાનશાસનમાં 'નક્ષિસપુર-ચતુરશીતિ' (નક્ષિસપુર-ચોર્યાશી) પ્રદેશમાં આવેલું 'જયપુર' નામનું ગામ **'કણવીરિકા'** નદીને કાંઠે આવેલા 'તરુણાદિત્ય' નામના સૂર્યમંદિરને દાનમાં અપાયાનું જણાવ્યું છે, જ્યારે એના ઉત્તરાધિકારી ચાલુક્ય અવનિવર્માના ઉનામાંથી મળેલા ઈ. સ. ૯૦૦ના દાનપત્રમાં એ જ મંદિરને કણવીરિકાને કાંઠે રહેલા જયપુરની ઉત્તરે આવેલું અમ્બુલ્લક ગામ દાનમાં આપ્યું હોવાનો નિર્દેશ છે. નક્ષિસપુર, કણવીરિકા તેમજ દાનશાસનોમાં જણાવેલાં અન્ય ગામોના સ્થળ નિર્ણયનો હજી ઉકેલ આવ્યો નથી, પરંતુ આ બંને દાનશાસનો ઉનામાંથી મળેલાં હોવાથી એ સ્થળો દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલાં હોવાની સંભાવના છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ. સ. ૧૧૪૬ના દાહોદના અભિલેખમાં **'દધિમતી'**ને કાંઠે ત્રણ હળ જેટલી જમીનના દાનનો ઉલ્લેખ છે.

દધિમતી એ પંચમહાલ જિલ્લાની 'દેહમઈ' હોવાનું સમજાય છે. બીજી 'દધિમતી' સારંગદેવ વાઘેલાના સમયના ઈ.સ. ૧૨૭૭ના અભિલેખમાં સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું જણાવ્યું છે. એમાં જૈને તીર્થંકર સુમતિ સ્વામીના પૂજન અર્થે એ નદીને કાંઠે આવેલી એક વાડી દાનમાં અપાયાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ નદી પકડી શકાઈ નથી.

પ્રભાસપાટણના ભદ્રકાળીના મંદિરમાંના ઈ.સ. ૧૧૬૯ના લેખમાં ચંદ્રગ્રહણ વખતે 'હિરણ્યા'ના તટ પર પાપમોચન પાસે સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. આ હિરણ્યા તે પ્રભાસપાટણ પાસે ત્રિવેણીસંગમમાં ભળતી હીરણ નદી છે. ગીરની ડુંગરમાળામાં થઈને આવતી આ નદી પર હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે એ તેના પ્રાચીન મહત્ત્વના પુરાવા રૂપ છે. ઉપરાંત 'પંચસ્રોતા સરસ્વતી'ના પાંચ પ્રવાહોમાંની પહેલી 'હિરણી' તે આજની હીરણ છે.

આ બધી નદીઓ ઉપરાંત ગુજરાતમાં મહી, સાબરમતી, ભાદર, ભોગાવો, શેત્રુંજી વગેરે અનેક મોટી-નાની નદીઓ આવેલી છે, તેમ જ તેમનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ પણ ઘણું છે. પરંતુ અભિલેખોમાં એમનો પ્રસંગ પડયો નહિ હોવાથી એમના ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગંગા :-

ગુજરાત બહારની નદીઓમાં ગંગાની પ્રશસ્તિ કરતા ઉલ્લેખ કેટલાક અભિલેખોમાં જણવા મળે છે. માંગરોળની સોઢડી વાવના ઈ.સ. ૧૧૪૬ના લેખમાં આરંભમાં શિવની સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છેઃ

मुकुट : स हरस्य पातुव :
शशिपंकेरुहकंदकांक्षया ।
वंगानाद चिरेण यत्र सा
सुरहंसीव पपात जाह्नवी ॥

અર્થાત્ શિવજીનો મુકુટ (જટાજૂટ) તમારું રક્ષણ કરો. એ જટાજૂટ ગંગા નદી આકાશમાંથી ઉતાવળે ઊતરી, તે જાણે ચંદ્રમા રૂપી કમળના નાળની ઈચ્છાને લીધે ઊતરતી દેવલોકની હંસી જ હોય નહિ શું!

ઈ. સ. ૧૧૬૯ના પ્રભાસપાટણના લેખમાં પણ ગંગાની પ્રશસ્તિ કરી છે : "ભવાનિપ્રિય શંકરને તેમની સહચરીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે, તમારી જટામાં હું ગંગાની હાજરી સહન કરું છું તેથી ઓ શઠ! તમે તમારા કર્ણમાં એની લીલા કરાવો છો અને ક્રમે ક્રમે એને તમારા અંકમાં લીધી છે."

ઈ. સ. ૧૫૨૭માં ઝાલા રાણા માનસિંહનાં રાજમાતા કલ્યાણદેએ વાવ કરાવી હતી. એ વાવ અંગેના લેખમાં કોઈ પણ જળમાં સ્નાન ગંગાસ્નાન જ માનવાના ધાર્મિક વિશ્વાસનો પડઘો છે. લેખમાં જણાવ્યા મુજબ-

स्नाने दाने तथा पुण्ये देवे पितरे च कर्मणि ।
सामान्यसर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलं ॥
वाराणसी चा यत्रं पुण्यं तत्पुण्यं नितुदर्शनात् ।
अथवा स्थान पूजायां गंगास्नानादिकं फलम् ॥

પ્રશસ્તિઓમાં વિશિષ્ટ નિર્દેશ

અભિલેખોમાં કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં રાજાઓ અને કેટલીક પુણ્યશાળી વ્યક્તિઓની નદીઓ સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. સરિતાને ઉપમાન બનાવીને પ્રયોજેલા વિવિધ અલંકારો એ પ્રશસ્તિ લેખકોની કવિત્વ શક્તિ અને વિદ્વત્તાના પરિચાયક છે.

વલભીના મૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં દાન આપનાર રાજા પોતાના બધા જ પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ દાન પત્રમાં લખાવતા. આમાં ગુહસેનના પુત્ર ધરસેન ૨ જાની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે, 'જેનાં અશેષ (સર્વ) પાપ એના પિતા (ગુહસેન)ના પાદનખના રશ્મિસમૂહમાંથી વહેતી જાહ્નવી નદીના જળના પ્રવાહથી ધોવાઈ ગયાં છે એવો તે રાજા ધરસેન...છે.' વિષ્ણુપુરાણનાં ગંગાને વિષ્ણુના ડાબા પગના અંગૂઠાના નખમાંથી પ્રવાહિત થતી હોવાનું જણાવ્યું છે, તેથી આ પ્રશસ્તિમાં ગુહસેનને વિષ્ણુ સાથે સરખાવવાનો હેતુ રહેલો સમજાય છે.

ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજા દદ્દ ૨ જાના ઈ.સ.

૬૨૯ના દાનશાસનમાં પોતાના પૂર્વજ દદ્દ ૧ લાની પ્રશસ્તિમાં રાજાના કંઠ (અવાજ) ને રેવા નદીનો ઘોષ પડતાં પાણીના અવાજ જેવો મધુર ગણાવ્યો છે. એ વંશના જયભટ ૩ જાના ઈ. સ. ૭૦૬ના દાનશાસનમાં રાજાને

'भागीरथी प्रवाह इव विपक्षक्षोभक्षमः'' કહ્યો છે. એટલે કે એ રાજા ભાગીરથી નદીના પ્રવાહની પેઠે શત્રુઓને ક્ષોભ પમાડે એવો શક્તિશાળી છે.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્ક ૨ જાના ઈ. સ. ૮૧૨ના દાનશાસનમાં આપેલી પૂર્વજોની પ્રશસ્તિમાં ગોવિંદ ૩ જાએ પોતાના શત્રુઓ પાસેથી ગંગા અને યમુનાનો પ્રદેશ પડાવી લેવાનો તે પાવનકારી નદીઓનાં સાક્ષાત ચિહ્નથી વ્યક્ત થતા ઉત્તમપદની પ્રાપ્તિ કર્યાનો નિર્દેશ આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થયો છે :

यो गङ्गा यमुने तरङ्ग सुभगे
गृह्णन्वरेण्यः समं
साक्षाच्चिह्न निभेन चोत्तमपदं
तत्प्राप्तवानीश्वरं ।........

પ્રભાસ પાટણના ઈ.સ. ૧૧૬૯ના લેખમાં સોમનાથના માર્ગ પર બે વાવ કરાવનાર ગુરુ ગંડની પત્ની મહાદેવીને યશ, વાણી અને સૌંદર્યમાં અનુક્રમે ગંગા, સરસ્વતી અને યમુના સાથે સરખાવી છે.

ગિરનારના ઈ.સ. ૧૨૩૨ના જૈન અભિલેખો પૈકીના એકમાં વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે, 'મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની કીર્તિનાં ઊંચાનીચાં તરંગોથી સર્વ સરિતામંડળ શ્વેત બની જવાથી પવિત્ર ગંગાના યાત્રા કરનારો દરેક નદીને ખરેખર તે શ્વેત જળવાળી ગંગા ભૂલથી માનીને વ્યાકુળ મનવાળા અને શ્રમિત તેમજ શિથિલગાત્રોવાળા યાત્રાળુઓ અહીં–તહીં ભ્રમણ કરે છે.'

સોમનાથના ઈ.સ. ૧૩૮૫ના અભિલેખમાં યાદવ રાજા ભીમની પુત્રી યમુના, જેનાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધર્મ સાથે લગ્ન થયાં હતાં, તેની શ્લેષયુક્ત સુંદર પ્રશસ્તિ કરેલી છે. રાજ્ઞી યમુનાને નદી યમુના સાથે સરખાવી છે. યમુના નદી અને ઋગ્વેદની 'યમી' ને એક ગણવામાં આવે છે. અને યમી યમ બંને જોડિયાં ભાઈ–બહેન હતાં. યમીએ લગ્ન માટે યમ પર પસંદગી ઉતારી હતી, પરંતુ યમે એનો ઇન્કાર કરી ભાઈ-બહેનનો પવિત્ર સંબંધ નિભાવવા તેને સમજાવી હતી. આ વેદપ્રસિદ્ધ વાર્તાનો પ્રશસ્તિમાં યુક્તિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે :

नाम्ना भवेद्या यमुना न निम्न
राज्ञी भवेन्नो यमगर्भधारिणी ।
भैमी भवेद्या न रुचिः स्वयंवरे
मदालसा या न भवेन्मदालसा ॥

અર્થાત્ જે નામથી યમુના (તરીકે પ્રસિદ્ધ) છે, પરંતુ (યમુના નદી જેવી) નીચી ગતિવાળી નથી; જે રાણી છે પણ યમગર્ભધારિણી (યમનો ગર્ભ ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળી યમુના અથવા યમ સહિત એક જ ગર્ભમાં ધારણ કરાયેલી યમુના) નથી; જે ભૈમી (દમયંતી અથવા યમુના જેવી ઉગ્ર) છે, પણ (દમયંતી કે યમીની માફક) સ્વયંવરમાં રુચિ રાખનારી નથી અને મદાલસા (એક અપ્સરા) હોવા છતાં મદાલસા (યમુના જેવી અલસ–ગતિવાળી) નથી. આમ કહીને પ્રશસ્તિકારે 'રાણી' યમુનાને 'મહારાણી' યમુના કરતાં શ્રેષ્ઠ દર્શાવી છે. 'આ અભિલેખમાં પ્રશસ્તિકારે એનાર્મા 'અભિનવ પ્રયાગ' સર્જ્યો છે :

न गंगा भवतीति शुद्धा
या नाम येया यमुना प्रसिद्धा ।
सरस्वती तद्वदनान्न याति
प्रयाग एषोऽभिनवो विभाति ॥

જે ગંગા નથી તેથી શુદ્ધ છે (ગંગામાં ઘણી અશુદ્ધિ ભળતી હોય છે તેનો અહીં નિર્દેશ છે, છતાં ગંગા સૌને પાવનકારી તો છે જ), નામથી તો યમુના તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જ અને તેના મુખમાંથી સરસ્વતી જતી નથી; આવી જાતનો આ અભિનવ પ્રયાગ એનાર્મા શોભી રહ્યો છે.

આમ ગુજરાતના અભિલેખોમાં નદીઓના નિર્દેશ ગ્રંથસ્થ સાહિત્યમાં આવતા એના નિરૂપણ કરતાં ઘણા આછા અને ઓછા હોવા છતાં ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી બની રહે એમ છે.

ફલકુ અને જયરાજ

બારોટ શંભુદાનજી સામજીભાઈ

કચ્છ દેશના માંડવી બંદર પાસે ગુંદીઆળી ગામમાં દલ જાડેજાની ઠકરાત. આ ઠકરાતમાં ઠાકોર દેવરાજજીને બે કુંવર થયા. પણ બન્ને કરમી. મોટા ઉસ્તીયારજીએ રંગપદ્દણ નામના પોતાને મળેલા ગરાસમાં રહેવાનું રાખ્યું.

એના દરબારગઢને ચારે બાજુ ચાર કોઠા, વજેરી અને મુખ્ય દરવાજા ઉપર માઢ મેડી બનાવી. રોજ સવારે પહોર દી ચડયે માઢ મેડીએ દાયરો થાય ને આનંદ મંગળ થાય.

ઠાકોર ઉસ્તીઆરજીના કુંવર જયરાજજીને નાવાનો બહુ શોખ. બાજુમાં જ દરિયો. એટલે કુંવર રોજ પોતાના મિત્રમંડળ સાથે સમંદર સ્નાન કરવા જાય. દરિયામાં આઘે આઘે મોટી લહેરૂં ઉપર હીંચકો ખાય. બાજુમાં જ બંદર, એટલે સલાયાના ખારવા વહાણવટીઓ પણ જયરાજની તરવાની કળા જોઈ ખુશ થાય.

એક દિવસના સમે ઠાકોરે કહ્યું કેઃ "બેટા ! તને સમદર સ્નાનનો બહુ શોખ લાગ્યો છે તો વહાણવટું કરજે એટલે દરિયો ડોળવાની મજા આવશે."

એક તો દરિયાઈ મિત્રોનો આગ્રહ, એમાં પોતાના બાપુએ કહ્યું, એટલે માંડવી પાસે સલાયાના બારામાં ત્યાંના કુશળ કારીગરો પાસે શુભ ચોઘડિયે પઠાણુ નખાવી બે શઢ ચડે એવાં બે જબ્બર સથ્થા-વાળાં વહાણ બનાવ્યાં. આલાધ વસાવી નવા શઢ ચડાવ્યા. મખચોખ વાટું ભરાવી. વધારાની વલ નાખી, મૂરત જોવરાવી, પોતાની કુટુંબને પગે લાગી વહાણ તરતાં મૂકયાં.

જયરાજને તો આ બહુ ગમ્યું. બે ચાર મહિના સુધી દરિયાઈ મુસાફરી ચાલે. મોટા મોટા દેશ પરદેશના બંદરે જાય આવે ને મજા કરે. પરદે-શથી કંઈક અવનવી ચીજું લાવી સૌને આપે એક તો જુવાની, બીજું દરિયાઈ હવા, સારૂં ખાવા પીવાનું એટલે આ કુંવરને સૌને જોયા જ કરવાનું મન થાય. પછી માવતરના રાજીપાની શી મણા ?

આખર બંધી મટી ગયા બાદ સહુ પોત-પોતાનાં વહાણો તૈયારે છે કરે. આ રીતે જયરાજે પણ પોતાનાં બે વહાણ બાજ અને વનરાજ તૈયાર કર્યાં. ત્યાં ઠાકોર જયરાજને કહે : "બેટા, આ વખતે તમારે વહાણ સાથે જવાનું નથી." ત્યારે જયરાજે પૂછયું : "કેમ બાપુ ?"

"હવે સંબંધ-લગનનું કાંઈક વિચારશું ને ?" ત્યારે નીચું જોઈને જયરાજ કહે : "બાપુ ! આવું કાંઈ કરવું નથી. મને તો સફરમાં બહુ મજા આવે છે."

પણ ઠાકોરે ભાર દઈને કહ્યું. એટલે જયરાજ ચૂપ રહીને ચાલતો થયો. દરબારગઢમાં આવી પોતાનાં માતાજીને બધી વાત કહી ને એમ કહ્યું કેઃ "મારે પરણવું નથી."

માંડવી બંદરમાં અઢારેય વરણ વસે પણ ભાટિયાઓનું બહુ જોર. ભાટિયાઓનું વહાણવટું પણ જબરૂં. આખા કચ્છમાં વખણાય. એક એક શેઠિયાને ત્યાં સાત સાત વહાણ. રાજા મહારાજાઓને પણ ધીરધાર કરે. એમાંના એક ધનાઢય શેઠને એકની એક દીકરી. એનું નામ ફલકુ. આ ફલકુ પણ જુવાન થઈ છે. એનાં માવતર પણ સારા ઘર ને વરની પૂછા કરે.

આ વાતની જ્યારે ફલકુને જાણ થઈ એટલે પોતાની બહેનપણીઓ સાથે માને કહેવરાવ્યું કે : "મને પૂછ્યા વગર મારૂં સગપણ કરે નહિ."

આથી માવતરને દુઃખ થયું. પણ એકની એક દીકરી એટલે સમજવા માટે સમય આપ્યો.

ફલકુની જુવાનીએ પણ કુંપળો કાઢયાં છે. લોહીએ થોડીક ગરમી પકડી એટલે બહેનપણીઓ

સાથે રોજ સમદર સ્નાન કરવા જાય, તરે તાંતરે, ડૂબકિયું ખાય અને બહેનપણીઓ સાથે ધીંગામસ્તી ચાલ્યા કરે. કયારેક બહેનપણિયું કહે કે : "ફૂલકુ ! તારે સાસરે જવું છે કે રોગુ દરિયે જ નાવું છે ?" ત્યાં તો બોલનારીના મોઢા આડો ફૂલકુ હાથ દઈ દયે.

બરાબર નાળિયેરની પૂનમ આવી. સહુ વહુ દીકરીઓ દરિયો પૂજવા આવી. દૂધે દહીંએ દરિયો પૂજી, ફૂલડે વધાવી, રેતીમાં ધૂપસળી ભરાવી સહુ કિનારે બેસી નાસ્તો મીઠાઈ ખાય ખવરાવે. સૌ ગજા પ્રમાણે ગરીબોને દાન દે. આ બધી વિધિ પતી જતાં શ્રીચંદ શહેરમાં આપ્યું. ફૂલકુ તો મોટા શેઠની દીકરી એટલે એકલી મુકાય નહિ. થોડી બહેનપણીઓ રોકાણી છે. માથે શ્રાવણનાં સરવડિયાં આવ્યા કરે. કાંઠે બેઠેલ બહેનો પણ પલળે, નવાં લૂગડાં ભીંજાય એટલે ફૂલકુને કહે :

"હવે બહાર નીકળીને બહેન ! અમને ટાઢ પડે છે ને તારી ગરમી શમતી નથી. તે મોજાં સાથે બથોડાં લેશ."

અરધીક બહાર નીકળી આંગળિયોથી માથાની લટોને સમારી ચંદ્રમુખીએ હસીને કહ્યું કે : "હવે હાલો હાલો ! આટલી બધી ઉતાવળ કરો છો તે ગામમાં છે શું ? મને તો અહીં બહુ મજા આવે છે. ઊભા રો, એક શેલારો મારી આવું."

આમ કહી પાછી માથે તરતું મૂકયું. દરિયામાં ઊંડી ઉતરી ગઈ. મોટા મોજામાં ફસાણી, કિનારે બેઠેલ બહેનપણીઓએ ક્રમ પ્રમાણે આવી નહિ એટલે ઊભી થઈ. ઓસરી ઉતારી ઝીણી નજરે જોવા માંડી. માથે ઝીણો ઝીણો મેં વરસે. આઘે જોવાય નહિ, તેમ ફૂલકુને આવતી યે જોઈ નહિ. સમય થયો એટલે બહેનપણીઓએ મોટે સાદે રાડો પાડી.

બરાબર એ જ વખતે રાવળપીરનાં દર્શન કરવા જયરાજ આવેલ તેને જાણ થઈ. દોડીને રાડો પાડતી બહેનો પાસે આવ્યો. વાત જાણી લઈને તરત દરિયામાં ઝંપલાવ્યું. તોફાની દરિયામાં જવું જયરાજ માટે રમત જેવું હતું. મોટા શેલારા મારતો બહેનપણીઓએ ચીંધેલ નિશાન તરફ ગયો. તરતો, ડૂબકીઓ દેતો, બાબર પાણી વટીને ઊંડા પાણીમાં આવ્યો. જરાક સ્વસ્થ થઈને જોયું તો કોઈ નવોઢા મોટા લોઢમાંથી કિનારે પહોંચવા મથતી જોઈ.

પણ બધું નકામું. જેટલું કિનારા તરફ આવવા કરે એટલું જ મોટાં મોજાં એને આઘે લઈ જાય. કિનારે પહોંચવું અશકય લાગતાં બને એટલી જોરથી એક બે બૂમો પાડી ને ત્યાં તો થાકથી બેભાન થઈ ગઈ. જયરાજે આ જોયું. બને તેટલા જોરથી તરીને નવોઢાને પકડવા ગયો. બૂડી કે બૂડશે ! ત્યાં તો જયરાજ પહોંચ્યો ને ફૂલકુને ખભે લઈ લીધી.

ઓળખે કે ન ઓળખે એવી આંખે ફૂલકુએ પોતાને બચાવનારને જોયો. જયરાજ કિનારે પહોંચ્યો. એની બહેનપણીઓ પાસે ફૂલકુને ઊતારી ને જયરાજ ચાલતો થયો. ફૂલકુના સમાચાર ગામમાં પહોંચ્યા. માણસ ટોળે વળ્યાં, ફૂલકુનાં માવતર આવી પહોંચ્યાં. જતા જયરાજને રોકી શાબાશી આપી, ગામમાં આવ્યાં.

આ વાત માથે વખત વીત્યો ન વીત્યો ત્યાં ઝાકુળિયા લગ્ને ફૂલકુને પરણાવી દેવાની ગતિ શરૂ થઈ. ત્યારે ફૂલકુ રોઈને માના ખોળામાં પડી, કહ્યું કે : "મા, મારાં લગ્ન થઈ ગયાં છે." એની મા કહે : "આ તું શું બોલે છે ?" એટલે ફૂલકુ કહે : "હું તો મને જીવતદાન આપનાર સાથે મનથી પરણી ચૂકી છું."

માવતર વિમાસણમાં પડી ગયાં. એકની એક લાડકેલી પુત્રી. માવતરે છેવટે હા પાડી. જયરાજે પણ ફૂલકુને જોઈ ત્યારથી ચના માંડયું કે "ગોળ, વિના મોળો કંસાર તેમ નારી વિના સૂનો સંસાર." જયરાજે પણ રાજના કવિ મારફત પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે : "આ દેહે જેનો મેં હાથ પકડયો એ છોડીશ નહિ. આપે મારા લગ્ન માટે ઘણું કહેવરાવ્યું ત્યારે મેં ના પાડી હતી. હવે આપ રાજીખુશીથી રજા આપો."

માવતરે બેય બાજુની વાત જાણી. ફૂલકુ સાથે જયરાજનાં લગ્ન કર્યાં, પણ રૂઢિચૂસ્ત પિતા

ઠાકોર ઉસ્તીઆરજીને આ ગમ્યું નહિ. એથી વહાણો સાથે જયરાજને વિદાય દીધી. ભીની આંખે આ નવદંપતિએ રજા લીધી. પણ પોતાની જન્મભૂમિથી ઝાઝે દૂર જવું ગમ્યું નહિ. સૌરાષ્ટ્રમાં જોડિયા આવ્યા. દરબારગઢ બંધાવીને રહ્યા. થોડા જ સમયમાં સાથે આવેલા ભાઈબંધોને થાળે પાડી પોતે ફરતાં પંથકમાં નામ કાઢવા માંડ્યા.

જોડિયામાં રહેતા મેમણોને મેમાણાના મેમણો અવાર નવાર હેરાન કર્યા કરે. એથી જોડીઆના મેમણોએ જયરાજની શરણાગતી સ્વીકારી. આથી મેમાણાના મેમણો વધારે ઉશ્કેરાયા, અને જોડીઆ આવી મેમણો સાથે તકરાર કરી. જયરાજને ખબર પડતાં તે મેમાણાના મેમણો પાછળ પડ્યો અને વીસ ગાઉ તગડી મેલી મેમાણા ખાલસા કરી પોતાને કબજે કર્યું.

મેમાણાના મેમણો કોઈ રીતે જયરાજને પાછો પાડવા યુક્તિ લડાવ્યા કરે. એમણે જોડીઆના પોતાના સાગ્રીતોને પૂછ્યું કે આપણું વસાવેલું મેમાણા પાછું મળે એવી કોઈ યુક્તિ ખરી ? ત્યારે જાણવા મળ્યું કે જયરાજનું દિલ તૂટી જાય તો જ એ બને. ત્યારે કહે એનું દિલ કેવી રીતે તૂટે ? તો કહે એનું પ્રિયપાત્ર ફુલકુનું મરણ થાય તો જયરાજનું દિલ તૂટે.

હવે જયરાજના દરબારગઢમાં તો કોઈ રીતે જવાય તેમ ન હતું. જયરાજ ગામતરે ગયેલા. એમાં અફવા ઉડાડી કે મેમાણાના મેમણો સાથે લડતાં જયરાજ કામ આવી ગયા. એક બાઈને રડતી રડતી દરબારગઢમાં મોકલી. ફુલકુએ પૂછ્યું કે "આ શું છે ?" ત્યારે પેલી બાઈ રોતાં રોતાં કહે : "બાપા, કરમ ફૂટી પડયાં. બાપુ કામ આવી ગયા."

ફુલકુએ જેવા આ સમાચાર સાંભળ્યા કે ઓરડાની દીવાલ સાથે માથું અફાળી ને પ્રાણ કાઢી નાખ્યા.

આ સમાચાર જયરાજને મળતાં મારતે ઘોડે જોડીઆ આવ્યો. પોતાના પ્રિયપાત્રની દશા જોઈ. ઘેરા શોકમાં ડૂબી ગયો. અંતિમ વિધિ કરી. પણ જાણવા મળ્યું કે દુશ્મનોના કાવતરાથી ફુલકુએ પ્રાણ ખોયા છે ત્યારે મનોમન પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે ગામ ને પંથક માટે ફુલકુને પ્રાણ ખોવા પડયા છે એ ગામ અને એ પંથકમાં ફુલકુનું નામ ચિરંજીવી કરીશ.

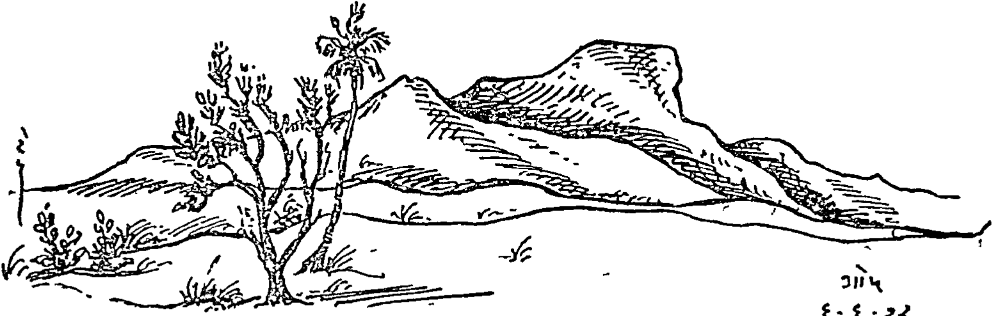
આમ છએક માસ ફુલકુના વિયોગે જયરાજ ઝૂરતો રહ્યો. ત્યાં આમરણ જીતીને જામ રાવળ જોડીઆ ઉપર આવ્યા. જયરાજને ખબર પડતાં તે સામો ગયો. જામ રાવળ સાથે જ કચ્છથી આવેલા ઉસ્તીઆરજીએ જયરાજની પોતાના પુત્ર તરીકે ઓળખ આપી. જયરાજે જમાવેલી સત્તા જોઈ જામ રાવળ ખુશી થયા. જોડીઆ સર કરી જામ રાવળ ધ્રોળ આવ્યા. હરભમજી ચાવડા પાસેથી નાગના આવી નાગજી જેઠવા પાસેથી નાગના બંદર લઈ, પશ્ચિમે એક મોટું સરોવર બંધાવ્યું. એનું નામ રાવળસર આપ્યું. જયરાજે જામ રાવળના સૈન્ય સાથે રહી ઘણાં પરાક્રમો કર્યાં. જામરાવળે પોતાના પૂર્વજ હાલાજીના નામ ઉપરથી જીતેલા મુલકને હાલારનું નામ આપ્યું ને પોતે ખંભાળિયામાં રાજગાદી સ્થાપી.

હવે જયરાજે પણ જામરાવળ પાસે મેમાણા અંગેની પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી. ત્યાં સુધીમાં મેમાણાના મેમણોએ સંધી, સમરા, કાઠી વગેરે લડાયક લોકોને પોતાની મદદમાં ભરતી કરતા રહેલા. જામ રાવળે જયરાજને પૂરતી સામગ્રી આપી. જયરાજે મેમણોને પરાસ્ત કર્યા. મેમાણા કબજે કરીને આસપાસનો મુલક પણ કબજે કર્યો. જામ રાવળે એ બધો મુલક જયરાજને જાગીર રૂપે આપ્યો.

જયરાજે મેમાણામાં સુંદર ગઢ બનાવ્યો. પોતે મેળવેલ ડુંગરોનું નામ પોતાના પૂર્વજ ઉપરથી દલાશાના ડુંગર પાડ્યું. આ ડુંગરમાંથી વહીને મેમાણાને પાધરથી નીકળતી નદીનું નામ ફુલકુ પાડ્યું. કોઈ ધૂળધોયા મળી આવશે તો જગતને જાણવા મળશે કે વસુંધરા ઉપર પેટ પાથરીને પડેલી સરિતાઓના પેટમાં કેટકેટલા કરુણ, વીર, અદ્ભુત અને શાંત રસોની ગાથાઓ સંઘરાયેલી પડી છે.

ગોપ–પુત્રી વરતુ

દેવજીભાઇ વાજા

ગોપનો ડુંગર આલેખક : દેવજીભાઇ વાજા

ભારતના નકશામાં સૌરાષ્ટ્રનું ચિત્ર માતાએ તેડેલા લાડલા બાળક સમું છે, તો સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ બરડા પ્રદેશનો બરડો ડુંગર એ લાડલા બાળકની કરોડ જેવો લાગે છે. બરડો ડુંગર અનેક વિશેષતાઓથી ભરેલો છે. તેમાં તે પ્રદેશનું ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અથવા પુરાતત્ત્વીય વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાયા સિવાય રહેશે નહિ. પોરબંદરથી ઈશાને ત્રિસેક માઈલની લંબાઈએ છેક ભાણવડ સુધી તે પથરાયેલો પડયો છે. એનાં સુંદર શિખરો વેણુ અને આભપરો દૂરથી આપણને આમંત્રે છે. આભપરાની તળેટીમાં જેઠવા રાજાઓની ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ નગરી ઘૂમલી કે જેનાં ખંડિયેરો કાળની દાઢમાં લુપ્ત થઈ ગયાં છે પણ તેની ગવાહી આપતું સૂર્યમંદિર નવલખો આજ પણ એ રાજધાનીની સમૃદ્ધિની સાક્ષી રૂપે ઉન્નત મસ્તકે ઊભું છે. જેની શિલ્પ સમૃદ્ધિ મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની સમકક્ષ આજે પણ જળવાઈ રહી છે. આ શિલ્પ સમૃદ્ધિ નિહાળી જરા દશેક માઈલ સમતલ ભૂમિ ઉપર ચાલીએ એટલે એક બીજો ડુંગર ઉપસી આવે છે, તે ગોપનો ડુંગર. ડુંગરમાંથી આપણે જેની વાત કરવી છે તે નદી ઉદ્‌ભવે છે. આ ડુંગરની તળેટીમાં ગોપ નામે ગામ વસેલ છે તે ઉપરથી ડુંગરનું નામકરણ થયું લાગે છે. નદીનું નામ છે વરતુ સૌરાષ્ટ્રની બીજી નદીઓ ભાદર–ઓઝત કરતાં છે તો નાની પણ આ નદીને વિશેષ મહત્ત્વ હુ એટલા માટે આપું છું કે ઘણાં માણસો જેમ પિતાની કીર્તિ ઉપર પોતાનું વ્યક્તિત્વ રચે છે તેમ વરતુ નદીના પિતા ગોપના ડુંગરનું સ્થાન એની ઉપર આવેલા–કદાચ પુરાતત્ત્વ શાખામાં ભારતના સૌથી પુરાણા–ગોપ મંદિર અંગે છે. ગોપનો ડુંગર આમ તો ઝાડપાન વગરનો બોડો ડુંગર છે પણ આ મહત્ત્વના મંદિરના કારણે તેનું પણ વિશેષ મહત્ત્વ અને ગણના છે.

સંસ્કૃતમાં વૃતરુપ-સંકલ્પ અને વૃતરુપા એટલે સંકલ્પ મુજબ દેનારી એવો અર્થ થાય છે. વૃત–વૃતા અને વૃતનું વરતુ થયું હોય એમ લાગે છે. બીજું એક પ્રમાણ સ્કંદપુરાણમાં મળે છે કે વામાવૃત–નો અર્થ પ્રદક્ષિણા થાય છે. વરતુ નદી પણ ગોપના ડુંગરને વામ બાજુથી અર્ધ પ્રદક્ષિણા કરી પછી આગળ પ્રસ્થાન કરે છે. જો ગોપનું મંદિર શિવમંદિર સાબિત થાય તો આ પાઠ બરાબર બેસે છે, કારણ શિવમંદિરની જલધારી સુધી વામ પ્રદક્ષિણા જ થતી હોય છે. ઉપરાંત આ નદી અર્ધવર્તુળ રચતી ચાલે છે. ત્રીજો આધાર સૈંધવોના દાનપત્રમાં 'વરત્રોઈ' તરીકે પણ વરતુ નદીનો ઉલ્લેખ છે. વરત્રોઈનો અર્થ પણ વૃતરુપા જેવો જ થાય. આ રીતે ત્રણેમાંથી ગમે તે પાઠ

લઈએ તો પણ વરતુ દરેકને લાગુ પડે છે. આવી આ નદી જેમ ગંગા શરૂઆતમાં એક પાતળી ધારા રૂપે વહે છે તેમ પિતા ગોપના ડુંગર ખોળામાંથી કૂદકો મારી પા-પા પગલી માંડે છે. ગોપના ડુંગર અને ગોપ ગામને પ્રદક્ષિણા કરી અદીઠ દિશામાં ચાલી નીકળે છે. જેવી રીતે પુત્રી પિતાનું ઘર છોડે ત્યારે તેને ભાવિ વિષે અનેક કલ્પિત ચિત્રો હોય છે, બીલકુલ અજાણ્યા પરિવારમાં પોતે પોતાના વ્યક્તિત્વ અને આપસૂઝથી ગોઠવાઈ જતી હોય છે તેમ આ નદી પણ અદીઠ ભવિષ્ય તરફ પગલાં માંડે છે. કેટલીયે રૂકાવટો પાર કરતી, નાનાં મોટાં ઝરણાંને પોતાની ગોદમાં સમાવતી ધીરે ધીરે પુષ્ટ બનતી ચાલે છે.

બરડા પ્રદેશના જેઠવા રાજાઓમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવનાર ભાણુ જેઠવાના ભાણવડ પાસે આવીને જેઠવા રાજાઓનું ભવિષ્ય ભાખતી, વેરાળી તથા ભાણુ-વડી એમ બે નદીઓને ભેટી ત્રિવેણી સંગમ રૂપે તીર્થધામ રચે છે. અહીં આસપાસની ગ્રામ-જનતા પવિત્ર તહેવારોએ સંસ્કૃતિ મેળા રચી જનજીવનમાં ઉત્સાહ સાથે જીવનનો આનંદ માણે છે. આવા મેળામાં ઇતિહાસ પણ તાજો થતો હોય છે. જેઠવા રાજાઓના ઇતિહાસમાં સોન-હાલામણનો પ્રસંગ ખૂબ ગવાયો છે. તેનો એક દુહો આ પ્રમાણે છે :

ઢેબરથી મન ઢળ્યાં, ખારે પણ ઇ ખૂંચ્યાં નહિ;
વરતુ વેરાળી ઉતરતે, અમને અળગો થયો આસપરો.

આમ વરતુ નદી પણ આસપરાને અળગો કરતી, પિપળિયા આંબલીઆરા વગેરે ગામોને રસાળ બનાવવા સાથે સંસ્કૃતિના પાઠ પઢાવતી પાદર[1] 'શરણાઈઓના સૂર સાંભળતા જરા થંભી જાય છે; અને પછી સંગીતના તાલ સાથે નૃત્ય આરંભતી ભોમિયાવદર, પારાવાડા, મોરાણા તથા સોઢાણા જેવાં ગામોને સમૃદ્ધ કરતી-વિશાળ બનતી, હરણફાળ ભરતી ગતિ વધારે છે.

ફટાણા ગામ આગળ તો એનો વૈભવ ઓર વધી જાય છે. આ ગામની સીમને બે મોઢે પાણી સીંચે છે. પાણીના વિશાળ પટ અહીં આગળ ચોમાસામાં તો દરિયાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અહીં ઉદારતા પૂર્વક એક ફાંટો કમંડ નદી રૂપે આવી અહીંની ભૂમિને વધુ પાણી પૂરું પાડે છે. તે કમંડ નદી ફટાણા, શીંગડા, સીસલી અને ચંદ્રાવાડા ગામે[2] ગોઝારો નામ ધારણ કરી રાવલના ધેડમાં મળી જાય છે.

લેખકે વરતુ નદીને બચપણમાં અનેક સ્વરૂપે નિહાળી છે તેથી તેનું વિશેષ મમત્વ હોય તે સ્વાભાવિક છે. નદીને માતા એટલા માટે કહી છે કે જેમ બાળકના જીવન વિકાસમાં માતાનો ફાળો છે તેટલો બલ્કે તેથીએ વધારે જીવનસંસ્કાર પોષવામાં નદીનો ફાળો હોય છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી ખરી. કારણ કે જાણ્યે અજાણ્યે પણ સંસ્કારસીંચન કરવામાં નદી-પર્વતનો ફાળો હોય જ છે.

ફટાણા ગામે વરતુ નદીના કાંઠે ઝાલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આજે પણ શ્વેત ધજા ફરકાવતું આ નદી માતાની પવિત્રતાની ગવાહી આપે છે. એક વડદાદાનો વસ્તાર વધીને એક જ થડમાંથી દશેક વડનું વેઘૂર ઝૂંડ આ સ્થળને વિશેષ પવિત્ર અને રળિયામણું બનાવે છે, તેમ જ અનેક જીવોનું આશ્રયસ્થાન બની રહ્યું છે. ચોમાસાના દિવસોમાં જ્યારે અચાનક પૂર આવે ત્યારે આ સ્થળ આસ-પાસનાં બે ત્રણ ગામોના ખેડૂતોનું તેમ જ પશુઓનું આશ્રયસ્થાન બની રહે છે. શ્રાવણ માસમાં આજુબાજુના ગામના શ્રદ્ધાળુ ભક્તો નદીમાં સ્નાન કરી શિવપુરાણનું કથામૃત સાંભળે અને શ્રાવણ માસ પૂરો થયે હવનાદિથી આખું વાતાવરણ મઘમઘી ઊઠે છે. આવું પાંચસોથી સાતસો વર્ષ પુરાણું આ શિવમંદિર મનાય છે.

ઝાલેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરી કાંઠે-કાંઠે આગળ ચાલીએ, કારણ હવે નદીનો પ્રવાહ બન્ને

---

૧. ભીનકવડમાં શરણાઈવાદકોનાં કુટુંબો વસે છે, જેઓ સાંજ-સવાર રિયાઝ કરે ત્યારે શરણાઈના સૂરોથી વાતા[illegible]ધાતું હોય છે.

૨. ચંદ્રાવાડા ગામ આગળ આ નદીમાં વરરાજા સહિત જાન ડૂબી ગયેલી તેથી ગોઝારો કહેવાયો એવી દંતકથા છે.

કિનારે ઘસાઈને ચાલે છે. આગળ વધીને શીંગડા ગામે વિશેષ ગંભીર બને છે. બન્ને કિનારે આવેલ વૃક્ષરાજિ એની ગંભીરતામાં વિશેષ વધારો કરે છે. ખોખરીના ડુંગરાઓમાંથી નીકળતી બીજી એક નાની બેન જેવી સોરઠી નદી અહીં આમળ વરતુ નદીમાં સમાઈ જાય છે અને પ્રવાહ ગંભીર તેમજ વેગવાન બને છે. હવે સાગરરાજનો ઘૂઘવાટ પણ નજીક ને નજીક આવતો જાય છે. અહીં નદી પણ સંક્ષોભ અનુભવતી હોય એવું લાગે, કારણ કે તેનો પ્રવાહ ઘૂમર તો ધીમી ગતિએ આગળ વધે છે. રાવલ ગામ આગળ એક નહેર આપી ત્યાંના ઘેડ પ્રદેશને ડાંગરના પાકમાં પોતાનો ફાળો આપે, છે–રાવલ ગામ આગળ સૌ પ્રથમ જામનગર રાજ્યે બંધ બાંધી ઘેડમાં પાણી વાળ્યાં–બંધ પરથી પછડાટ ખાતાં વધારાનાં પાણી આગળ ધપે છે. આગળ ચાલતાં 'સાની' નામની એક નાની પણ તોફાની નદીને પોતામાં સમાવી ગાંધવી આગળ થઈ મિયાણીની ખાડીમાં પથરાઈ, માતા હરસિદ્ધિનાં ચરણ સ્પર્શ કરી સાગરદેવને શરણે સમાઈ જાય છે.

અહીં પ્રસ્થાન અને સમાપ્તિમાં કેવો સુમેળ સધાયો છે! પિતા ગોપનાથ મહાદેવને ખોળેથી ઊતરી, મા ભવાની પાર્વતીના જૂદા જ સ્વરૂપે કોયલાડુંગરે બીરાજેલી માતા હરસિદ્ધિના ચરણે શીશ નામી પોતાનું અસ્તિત્વ સાગરમાં વિલીન કરી દયે છે.

ગોપથી સાઠ–સિત્તેર માઈલની લંબાઈ અને બને કાંઠા પરના આજુબાજુના વિસ્તારને ફળદ્રુપ બનાવવામાં આ નદી માતાનો ફાળો નાનો સૂનો નથી. આજે તો ગુજરાત રાજ્યે તેનાં વહી જતાં પાણીને ભાણવડ, પારાવાડા વગેરે સ્થળે બંધો બાંધી, હરિયાળી ક્રાન્તિમાં તેનાં પાણીનો ઉપયોગ કરી લીધો છે અને સારાયે વિસ્તારને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. રાજ્યસરકારે ફટાણા અને સોઢાણા વચ્ચે ઓખા માર્ગને પૂલ બાંધી આપી બારે માસ ખૂલ્લો કરી દીધો છે. આ બધી દષ્ટિએ નદીને માતાની ઉપમા યોગ્ય જ છે.

*

પરોપકારાય વહંતિ નદ્યા

કલ કલ કરતી, કાનમાં મારા કંઇક સરિતા કહેતી;
સાગરદેવને ભેટવા ઘેલી જાય સરિતા વહેતી.
હસતી, રમતી, મીઠું ગાતી મેલ જગતના ધોતી,
હાલક ડોલક જાય છે કેવી ગામ સિમાડા જોતી.
થન ગન કરતા મોર રૂપાળા કાંઠે હરતા ફરતા,
યોગી જેવાં બગલા કાંઠે ઊભી ચારો ચરતાં.
કાંઠા પાસે, છિપર માથે, કપડાં ધોતી માતા,
છબ છબ કરતા માતા પાસે બાલ કનૈયા ન્હાતા.
મેલી થાતી, ડહોળી થાતી, હરિજનોથી ના અભડાતી,
પળમાં નીર કરી આછેરાં સહુને પાણી પાતી.
ક્યાંક છે ભાદર, ક્યાંક છે ઓજત, ક્યાંક છે ગંગા માતા,
નામ ગમે તે હોય નદીનાં, લોક પવિતર થાતા.
સેવાભાવી, યોગીની સમ, ગામને પાદર ફરતી,
હસતાં મૂખે સાગરમાં અસ્તિત્વ વિસર્જન કરતી.

કુતુબ આઝાદ

હીરણ હલકારી

[સરિતાનું સૌંદર્ય દર્શન]

દાદુદાન પ્ર. ગઢવી

પદ્મા તારો પ્રીતાળ, હીરણની હદમાં રિયો;
એને ઝાઝો ભણજે જુવાર, મરતાં બોલ્યો માંગડો.

પાટણની પદ્માવતી અને માંગડાવાળાના સ્નેહને સંઘરીને બેઠેલી હીરણ નદીએ આવી કેટલીયે વાતો કોઠામાં સંઘરી છે. પણ એને ઉકેલનાવાળા જડતા નથી.

માંગડાવાળાનો વડ હીરણથી પૂર્વ દિશામાં આજોઠા ગામની પાસે જ્યાંથી પ્રાચી જવાનો રસ્તો જાય છે ત્યાં ઊભો છે. કહે છે કે હોળીના પર્વે આજોઠાના લોકો ભેગા માંગડાવાળો ડાંડિયારાસ રમવા આવતો. ધોળાં સ્વચ્છ લૂગડાં અને આંટિયાળી પાઘડીવાળા જુવાન ઉપર સહુની આંખ મંડાઈ રહેતી.

એકવાર કેટલાક માણસોએ એ કોણ છે એ જાણવા એનો પીછો પકડયો. માંગડાનો વડ આવતાં માંગડો અદશ્ય થઈ ગયો. ત્યાર પછી આજોઠામાં કોઈ દિવસ એવો અજાણ્યો માણસ દેખાયો નથી, આવી આવી દંતકથાઓ હાલ્યા કરે છે. એની જ એક બીજી વાત ચાલે છે કે:

પ્રાચીનું તીર્થ કરવા જતા એક બંધાણી ચારણને વાટે અફીણ ખૂટયું. તે આ માંગડાના વડ નીચે ટાંટિયા ઘસડતો હતો. એમાં એક જુવાને તેને એક તોલો અફીણ ભરેલી ચાંદીની ડબલી આપી અને કસુંબો લેવરાવ્યો. તે ચારણ હમણાં સુધી જીવતો હતો ને એ ચાંદીની ડબલી હજી તેના ઘરમાં મોજુદ હોવાનું કહેવાય છે.

આવી માંગડાની વાતો જેવી બીજી ઘણી વાતો હીરણના પેટાળમાં પડી છે.

પ્રભાસક્ષેત્રથી ૮ માઈલ દુર ઈશ્વરિયામંદિરની વચ્ચે એક બેકડ નામે ગોચર છે. કહે છે કે ત્યાં માંડવગઢ નામે મોટું શહેર હતું. પૂર્વે હીરણ નદી, પશ્ચિમે વાંકળો અને વચ્ચે આ કિલ્લેબંધ શહેર.

તેના ગઢના પાયામાંથી અને મકાનોના પાયામાંથી જૂના સિક્કા અને ધન મળે છે વચ્ચે એક ડેરી છે. તેની આસપાસ ઘણા પાળિયા ઊભા છે. પાળિયામાં ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ની સંવત બોલે છે. શહેરની મધ્યમાં આવેલી પગથિયાવાળી વાવ અત્યારે પુરાઈ ગઈ છે.

માંડવગઢની પૂર્વે વાંકળાને કાંઠે દસેક ભોંયરાં છે. તપસ્વીઓને તપશ્ચર્યા કરવા કોઈ પુણ્યશાળી આત્માએ આ ભોંયરા પથ્થરમાં કોતરાવ્યાં છે. બાકીના સાવ અવાવરૂ પડયાં છે. વધુ તો પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ કહી શકે કે આ ભોંયરાં એ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે કે કાંઈ બીજું !

પાટણની યાદવાસ્થળીથી માંડીને શીતળાવન, સૂર્યમંદિર, સવની ગામને આરે માર્કંડ ઋષિનો આશ્રમ, મહાકાળીનું ઘણું જૂનું મંદિર, હીરણ્ય-કશ્યપની નગરી તાલાળા, શ્રીઆઈનો આશ્રમ અને આવાં અનેક તીર્થો, આશ્રમો, ગુફાઓ હીરણને કાંઠે પથરાયા પડયાં છે.

મારી જિંદગીનાં વીસ વર્ષ હીરણને કાંઠે ગુજર્યાં છે. એની ઊંડી ઊંડી ભેખડો, એના કોતરો, એની ઘટાટોપ ઝાડીમાં બેસીને રોટલા ખાધા છે.

સમી સાંજથી સિંહની ગર્જના અને દીપડાના હુંકારા શરૂ થાય. એની રાતો બીહામણી, છતાં ભરી ભરી લાગે. દિવસ ઊગે ને પાછા હીરણનાં રૂપ ખીલવા લાગે. તેને કાંઠે સવની, ઈશ્વરિયા, ભેરાળા જેવાં કેટલાયે ગામ વસ્યાં છે.

સવારના ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો હીરણના ઉગમણા કાંઠાના ઝાડવાનાં ઝુંડમાંથી ગળાઈ ગળાઈને પાણીમાં પડે. લીલી કોખડ માથે બાઝેલાં ઝાકળબિંદુ પાણીમાં પડતાં જળચર પ્રાણીના કેકા, ઝરણાના ખીલખીલાટ, પંખીના મધુર કલરવ, નદી માથે ઝળુંબી રહેલાં ઝાડવાં ઉપરની રંગબેરંગી વેલ્યુંના પવનની ધીમી

લહેરખીએ લેવાતા ઝકોળા, પાણાવાળા તળ માથેથી ઊંધે માથે જતા પાણીના નાદ, કોઈક ખડક માથે મોઢાં ફાડી બેઠેલાં મગર અને કાચબા, બતકાં અને જળકુકડીના જળવિહાર, કરચલા રેતીના દરમાંથી અર્ધા અંદર અને અર્ધા બહાર ડોકાં કાઢીને રહ્યા હોય, આરા ઉપરથી ઊટકેલા તાંબા–પિત્તળનાં બેડાં ભરીને ચડતી ગ્રામ પનિહારીઓ, દસ દસ કોસ જેટલાં વેગીલાં મીઠાં ટોપરાં જેવાં નીરે વહેતાં ઝરણાં, ઠીકરીઓથી ઘસીઘસીને ઉજળી માખણ જેવી પિંડીઓવાળી પગ ઝબોળીને બેઠેલી પનિહારીઓ અને તેના કાંબી કડલાંએ વીંટળાતી માછલીઓ આવું હીરણનું પ્રભાત કુદરતને પણ વિસામો ખાવાનું મન થઈ જાય.

અડવીના પાંદડામાં પાણી ભરીને પીવો તો બે ઘુંટડા વધારે પીવાય, અને એમાં વધેલાં પાણીના ટીપાને તમે એ પાંદડા ઉપર દડવો તો સાચા હીરા જેવાં લાગે. ગોવાળિયાઓને હીરણને કાંઠે ચરતાં ઢોર આડે લાકડી ન કરવી પડે. માથાઢંક કાંસડાના ખડમાં ઊભી ઊભી ભેંસો માથાં નીચા કર્યા વગર ચરે અને બપોર ન થાય ત્યાં તો ધરાઈને કોઠી જેવી થઈ જાય અને ધબોધબ પાણીમાં ખાબકે. મોઢાંને ઘડીક પાણીમાં ને ઘડીક બહાર એમ ડૂબકી ખાતી ખાતી પાતાળની પદમણી જેવી રેંઢા ટાણે માથે લાકડીઓ મારો ત્યારે તો ઊઠે. ગોવાળિયાઓ આંખોમાં ધોળી ઝાંય વળી જાય ત્યાં સુધી પાટોમાં ડૂબકીદા રમતા હોય :

ત્યાં સિંહ ઘણા સહેલાન કરે,
સુર, નાર, સેઢાયા, શિયાળ ફરે;
રીંછ, વાંદર, દીપડ, રોઝ ઘણાં,
શોભે સસલાં સુંદર અને હરણાં.
એરૂ, ઝાંઝર, આહીર, ચીલળ છે,
વીંછી, કાનખજુરાને ઉંદર છે;
ઘો, નોળિયા, કાંકીડા, ખીલખોડા,
વળી વેલણ, ચીતલના ય જોડા.

જબર ત્યાં જળો વળ, નદીએ બહોળાં નીર,
ઝૂકી રહી ઝાડી ઘણી, તે નદીઓને તીર;
મગર–મચ્છ ને માછલાં, બતક, કાચબ, બોળ,
મોજ કરે મઘરા ઘણા, સહુ મળી છામકછોળ.

હીરણને 'મોરવણની તળી' કહે છે ત્યાં જેવા સિંહ બીજે નીપજતા નથી. ચાંપલો સાવજ જે ગિર પંથકમાં વખણાતો અને જેને મારવા નવાબે બસો માણસોને દસ–દસ દિવસ સુધી મોટા માંચડા બાંધી પડાવ નાખેલો તે છતાં જે માથે ઘા ન થઈ શક્યો તે ચાંપલો હીરણની જ નીપજ હતી.

પચાસ – પચાસ હાથ માથેથી જ્યાં હીરણ નદી પડે છે તે 'ગાગડિયો ધરો' બીજા ધરામાં અજોડ છે. તે ગાગડિયાને કાંઠે ખોડિયારની દેરી છે. કેટલાંયે વરસોથી ઊભેલી એ આંબલી અને એ આંબલી માથે ફરકતી ધજા એ જગદંબાનું બેસણું છે. ત્યાં વેરાવળ–પાટણના ભોઈ અને ખારવા દર શ્રાવણી સોમવારે સમૂહમાં આવીને નૈવેદ્ય કરી જાય છે.

કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મુસલમાન સિપાહીઓએ બકરા–ઘેટાંની મીજબાની કરી અને તે બધા મુસલમાનોને એક વેશ્ય (બકરાને બાંધવાની)માં બાંધીને પાલા સાંબડા નામના રબારી અને એક સીદીએ ગાગડિયામાં પધરાવી દીધેલા.

સમિરે સાંજના સાવઝડાં, જ્યાં ડણકે ડાઢાળી
હીરણ નદીના નીર હોંકારા દે તારી, વાગે છે
જ્યાં તાલી રે;
ખોડિયાદ ધાજે ખપરાળી રે,
ગુણિયલ ગાગડિયાવાળી.

સાંજ પડે અને પંખીઓ માળામાં ગોઠવાઈ જાય. માલ–ઢોર ગામ તરફ વળી જાય. દીપડા શિકાર કરવા ઝાડના થડ ઉપર ચડીને બેસી જાય. સાવજ એની ઠંડી બોડમાંથી ઊઠીને આળસ મરડીને એક ત્રાડ નાખે અને પંખીઓ ફફડી ઊઠે. વાંદરા ડાળિયો આડા સંતાઈ જાય. મોરલા દીપડાની બીકે ટગલી ટોચ ઉપર ચડી જાય. આથમણે કાંઠે સૂરજ ઝાડવાં આડો ધીમે ધીમે ડૂબવા લાગે અને ઉગમણે કાંઠેથી પૂનમનો ચંદ્ર ઉગવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે :

સાંજ ઢળે સરિતાના તટમાં, ધીમા પવન ઝકોળે;
બેઠાં બેઠાં ઝાડ પરે કોઇ, પંખીડાં રસ ઘોળે.
જાતાં જાતાં એક નજર, મીઠી સૂરજની થાતી;
પાલવને સંકોરી સરિતા, ઘૂંઘટમાં શરમાતી.

ચાંચે ભૂલી ચકવાની ચકવી, ડાળ કરિયું ચુંબન;
પાન ખર્યું જળમાં ને જળને ગાલે પડિયાં ખંજન.

વેલ્યુંના ચંદરવા ઓઢી, બાંહે બાંહ પરોવે;
કયાં ગયા રૂપતણું પ્રતિબિંબો, ઝાડ ઝકુંબી જોવે.

એક ઘૂંટ ભરી એ રંગના, હોઠ જરા મલકાતા;
શ્યામ ગાલ સરિતાના ત્યાં તો રતુંબડા થઇ જાતા.

સૂતી માના અંગ પર બાળક, ઊઠીને ઘૂઘવંતું;
એમ કિનારા પર સરિતાને, ઝરણે ઝરણું દડતું.

એક છેલ્લી મીઠી નજર નાખી હીરણને શરમાવી સૂર્ય આથમી જાય. ત્યાં તો તરત જ હીરણના રૂપને પીવા ચંદ્ર સાબદો થઈ જાય. ઘૂંટડા ભરતો ભરતો બરાબર માથે આવે ત્યારે વનરાઈનાં પાન કયારેક હલે, પાણી એકાદ વાર માથા ઝબોળ કરે, વેલ્યું પાણી માટે ઝૂમી ન ઝૂમી હોય, તમરાંની સુરાવલી લાગી ગઈ હોય અને ત્યારે હીરણ માથે મધરાત ઝળુંબે.

મારે શું કરવી એની વાત,
 એવી રસીલી હીરણની રાત;
સૂતા છે જળમાં છાયડા તટના,
 ડાળે પરોવીને ડાળ,
બંધન છૂટી જશે માછલડી,
 તું ધીમા ઉછાળા માર...મારે

નાહી રહ્યા છે ચંદ્ર નભનો,
 જેમ પદમણી નાર;
પ્યાસ ચકોરી જળમાં ડૂબી,
 ભેટી ગઇ ભરથાર.

ઘૂમી રહ્યા છે આગિયા ઘાટે,
 પુષ્પોનો પમરાટ,
અડધી રાતે ઉઘડયા જાણે,
 હીરાકણિયુંના હાટ......મારે.

બેહદ તાલે તમરાં બોલે,
 સૂરનું ચડિયું પૂર;
'દાદ' કિનારા પોઢી ગયા,
 એનાં હાલરડાં મધુર ...મારે.

આવા તમારાંના નાદ, હાલરડાંએ પોઢી ગયેલા કિનારા જાણે માના પડખામાં પોઢેલા બે બાળક જેવા જેના ઉપર ઓળઘોળ થઈ જવાનું મન થાય. આપણે જાગતા રહીએ અને તે સૂતા રહે એવી લાગણી થાય.

ડુંગરથી દડતી, ઘાટ ઊતરતી,
 પડતી પડતી આખડતી,
આવે ઉછળતી જરા ન ડરતી,
 હરતી ફરતી મદઝરતી;
કિલકારા કરતી, ડગલાં ભરતી,
 જાય ગરજતી જોરાળી,
હીરણ હલકાળી, જોબનવાળી,
 નદી રૂપાળી નખરાળી.

આંકડિયાવાળી, વેલ્ય ઘટાળી,
 વેલડિયાળી વૃખવાળી,
અવળા આંટાળી, જામી જાળી,
 ભેખડિયાળી ભેવાળી;
તેને દઇ તાળી, જાતાં ભાળી,
 લાખણિયાળી લટકાળી,
હીરણ હલકાળી જોબનવાળી,
 નદી રૂપાળી નખરાળી.

જોગંદ જટાળા, ભૂરી લટાળા,
 ચાલ છટાળા ચરચાળા,
ડણકે ડાઢાળા સિંહણબાળા,
 દસ હથાળા, દઇ તાળા;
મોટા માથાળા, ગજવે ગાળા,
 હીરણિયાળી હુંકારી,
હીરણ હલકાળી જોબનવાળી,
 નદી રૂપાળી નખરાળી,

ગાગડિયાવાળી મા મમતાળી,
 ખોડલ માડી ખપરાળી,
બેઠી ત્યાં બાળા, કાયમ કાળી,
 જતન કરાળી, જોરાળી;

થાનક લઇ થાળા, નિવેદવાળા,
માનવ આવે સરધાળી,
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી,
ડેડાં ડળવળતાં, ઝુંડ ઝણુંબતા,
મઘરા ફરતા મોઢાં ફાડી,
જળકૂકડા ચરતાં, બતક વિહરતાં,
દાદૂર ડહતા દિનદાડી;
માછલિયું ટોળાં, કરે કિલોળા,
બગલાં બો'ળા બહુ ભારી.
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી,
આંબા આંબલિયું, ઉમ ઉંબરિયું,
બેર ખીજડિયું બોરડિયું,
કેસૂડાં કળિયું, વા ખાખરિયું,
હેમની કળિયું, આવળિયું;
પ્રથ્વી ઉતરિયું, સ્વર્ગીવ પરિયું,
વેલ્યું વળિયું જળઢાળી,
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી.
રાણ્યું કેળંબા, લઇ અવળંબા,
જુવે જળંબા, જળબંબા,
કરી કેશ કલંબા, બિખરી લંબા,
જે જગદંબા, બન અંબા;
'દાદલ' દિલરંગી, છંદ ત્રિભંગી,
બની ઉમંગી બિરદાળી,
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી,
વર્ષામાં ઘેલી, જોમ ભરેલી,
નદી નવેલી નવઢાસી;
સહુ નદિયું પહેલી, જાતી વહેલી,
સાગરઘેલી ચપલાસી;
ઠેબે દઇ ઠેલી, હા હડસેલી,
મારગ મેલી ખરતાળી;
હીરણુ હલકાળી જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી.
ફળફૂલ ખીલંતા, કોષ કીલંતા,
પૂછ ફીરંતા પચરંગી,
થૈ થૈ થનગનતાં મયુર કરંતા,
નીત નટખટતાં નવરંગી,
ઢેલડિયું ઢુંગા, ચણતી રૂંગા
એવા મૂંગા દશ્યવાળી,
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી,
ખળખળતાં ઝરણાં, લીલાં તરણાં,
ચરતાં હરણાં, ઠેક ભરે,
કંઇ શ્વેત સુવર્ણા, નીલાવરણાં,
કંકુ ચરણાં, ફૂલ કરે;
મધુકર ગુંજારં, ભાત અઢારં,
બની બહારં બૃદવાળી,
હીરણુ હલકાળી, જોબનવાળી,
નદી રૂપાળી નખરાળી.

પૃષ્ઠ ૫૯૧ થી ચાલુ]

પરણી પગ માંડતી સાસરિયે,
જખ લોઢ ઊંચા જળ પ્રેમ ભરે;
અબ ઓઝત તીર ઊભેલ વિજોગણ,
શેણી વિજાણંદ સાદ કરે.—૩
મન એકલી એકલી વાત કરે,
દરિયાય તણાં દળણાં દળવા;
ઘર વૃક્ષ ઘટા વીંધી ખેતર ડુંગર,
આણું વળી મહી સાગરને મળવા.
કવ મેકરણે નીરખી નજરે,
ચખ પ્રેમ ભર્યાં નીત મોતી ઝરે;
અબ ઓઝત તીર ઊભેલ વિજોગણ,
શેણી વિજાણંદ સાદ કરે.—૪

સૌરાષ્ટ્રની પયસ્વિનીઓ

કૃષ્ણલાલ મહેતા

જગતનિયંતાની લીલા અપરંપાર છે. અખિલ વિશ્વમાં સર્જન વિસર્જનની પ્રક્રિયાનો રમ્યભીષણ બ્રહ્માંડ રાસ નિરંતર લયબદ્ધ રમાય છે જ. અને સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો ગ્રહતારાનક્ષત્રો સૂર્યમાળાઓ અને અસંખ્ય દશ્ય અદશ્ય કૃતિઓ એની રમણા અનુભવી રહી છે.

આપણી રશ્મિ–તનયા વસુંધરા પણ એનાથી પર નથી. એના નવખંડ અને સાત સમંદરનાં જલ સ્થલનાં સ્વરૂપ અને સ્થાન બદલાયા જ કરે છે જે વિસ્તાર જલરાશિ અને ભૂસ્તર આજે દેખાય છે તે કાલે નહોતો, આવતીકાલે હશે કે કેમ એ કહી શકાય નહીં. જંબુ દ્વીપ, ભારત અને સૌરાષ્ટ્ર પણ એ જ નિયમાધિન યુગે યુગે સમય સમય પર પલટાતા રહ્યા છે. આપણો સોહામણો સૌરાષ્ટ્ર જે એક વખત દ્વીપ હતો તે આજ મા ભારતીના પલ્લવમાં પશ્ચિમ ભાગે દ્વિપકલ્પ શો શોભી રહ્યો છે.

ભૂસ્તરીય અને ભૌગોલિક રચના

પ્રથમ દૃષ્ટિએ એ કૂર્માકાર દીસે છે. અને એનું ભૂસ્તર કૂર્મપીઠ સમાન છે–એટલે કે ચોતરફ ઢળતું અને વચ્ચે ઉન્નત. લગભગ ચોતરફ સમુદ્રથી વીંટાયેલ આ પ્રદેશનું (આમ સપાટ દેખાવા છતાંય) કંઠાળ પટ્ટી પછી ક્રમશ અંદરના ભાગે ઉંચાણ વધતું જાય છે. જેથી સરિતાઓની સંખ્યા વિપુલ છતાંય મહદ્‌અંશે વહન ઉતાવળું, કદ નાનું અને સ્રાવક્ષેત્રનો વિસ્તાર સીમિત છે.

કંઠીથા અંદર લગભગ દસેક માઈલના વિસ્તારની પટ્ટી સમગ્ર તટ પર કાં તો રેતાળ, મટિયાળ અથવા ભેજવાળો છે. (કયાંક થોડો ખડકાળ પણ છે.) આ કંઠીમાં સરિતા સાગર સંગમ એટલે નદીમુખ પાસેના ભાગોમાં ભરતીઓટની વિપરીત અસર થાય છે જ. નદીતટની અંદરની જમીનો, ગિરિ તળેટીઓ બેડીધારો, અને ગિરિમાળાઓ સિવાયના ભાગમાં ફળદ્રુપ છે.

જગવિખ્યાત ગિરની વનરાજી, નિર્જલ ઝાલાવડ, સમુદ્રતટ નજીકની ભેજવાળી (ભરતીના) ઉત્તરની પટ્ટી, પૂર્વનો ભાલ પ્રદેશ, અને ભાદર ઓઝતના ઘેડ આ છે સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તરીય વિશિષ્ટતાઓ, વિષમતાઓ.

જલવહન અને જલક્રીડા

સૌરાષ્ટ્રની એકંદર ભૂસ્તરીય રચના કૂર્માકાર હોવા છતાંય એમાં પણ કેટલીક જૂજવી વિશિષ્ટતાઓ છે, અને એ છે એનાં ગિરિશૃંગો અને ગિરિમાળાઓ, જેનાં ચોક્કસ સ્થળોને અંગે સરિતાઓના વિવિધ સમૂહો બને છે, અને વિવિધ દિશામાં વહન કરે છે.

મુખ્યત : સૌરાષ્ટ્રના ભૂપૃષ્ઠના બે ભાગ થઈ શકે. ઉત્તરીય અને દક્ષિણી. આ બેની વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રની ભદ્રા ભદ્રભામિની શી વહે છે. એટલે કે ઉત્તરની કંઠી પછી ઉત્તરીયધાર, ભાદરખીણ. દક્ષિણધાર, દક્ષિણકંઠી એ જ પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ કંઠાળ નીચી છે, અને અંતરાલનો ભાગ ઊંચો છે.

ગિરિસમૂહો અને સરિતાઓ

સૌરાષ્ટ્રના ગિરિસમૂહો અને સરિતાઓ નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય.

ગિરિસમૂહ :–

૧ ચોટીલા, ૨ બરડો, ૩ ગોપ, ૪ ગિરિ–ગિરનાર, ૫ શેત્રુંજય ૬ મદાવાની ગિરિમાળા

સરિતાસમૂહો :–

૧. ચોટીલા સમૂહ :– ભોગાવો, મચ્છુ અને ઉપસરિતાઓ. આ નદીઓ ભાલમાં તથા કચ્છના રણમાં મળે છે.

૨. મદાવા સમૂહ : ભાદર, આજી, ઘેલો, ડુમી અને ઉપસરિતાઓ, આ નદીઓ જસદણ પાસેના મદાવામાંથી નીકળી પૂર્વવાહિની ખંભાતના અખાતને અને પશ્ચિમ ભાગી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

૩. ગોપસમૂહ : ઉંડ, સસોઈ, નાગમતી અને ઉપસરિતાઓ. આ નદીઓ ગોપના ડુંગર પાસેથી નીકળી કચ્છના અખાતને મળે છે.

૪. બરડા સમૂહ : મીણુસર અને વરતુ તથા સાની અને ઉપસરિતાઓ જે અરબી સમુદ્રને મળે છે.

૫. ગિરનાર સમૂહ : માં શેત્રુંજી, ઓઝત, ઉબેણ, હિરણ અને ઉપસરિતાઓ. આ નદીઓ ગિર–ગિરનારમાંથી શરૂ થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

૬. શેત્રુંજય સમૂહ : ધાતરવાડી, માલણ, રાયડી વગેરે. આ બધી શેત્રુંજયમાંથી થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે.

જલક્ષેપકો :–

બરડો, સરધાર, પાંચાલ, ચોટીલો અને મદાવાની હારમાળા એ ઉત્તરીય જલક્ષેપક ગણાય. જ્યારે આલેચ પાટણવાવ, ગિર–ગિરનાર, શેત્રુંજય એ દક્ષિણનો મુખ્ય જલક્ષેપક લેખી શકાય.

બરડાની ટેકરીઓ, સોરઠ હાલાર સરહદ પરની સૌથી લાંબી હારમાળા છે. પાંચાલગ્રુપ અને મદાવાની ઉત્તર દક્ષિણ, વિસ્તરેલ છે. અને ઝાલાવાડ તથા મધ્ય સૌરાષ્ટ્રની સરહદે છે.

ચોટીલો, ગિરનાર, ગોપ, શેત્રુંજો આ ચારેય વિભક્ત અને સ્વતંત્ર ડુંગરા છે; અને અનુક્રમે ઝાલાવાડ, સોરઠ, હાલાર, ગોહિલવાડમાં આવેલ છે. જ્યારે ગિરનું જંગલ એ સોરઠમાં એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે.

અમીવર્ષા :–

સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વસાધારણ રીતે દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વર્ષા વધારે છે, અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં પ્રમાણ ઓછું છે. પરિણામ સ્વરૂપ શુષ્ક અને નિર્જલ પ્રદેશો ઉત્તરમાં છે, જ્યારે સઘન અને ફળદ્રુપ તેમજ ઉપજાઉ પ્રદેશો દક્ષિણમાં છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વર્ષા ૧૫" થી માંડી ૩૦" સુધી અને સરેરાશ "૨૦ થી ૨૨" થાય છે.

જલવાહિનીઓ

આ જલવાહિનીઓના ત્રણ પ્રકાર છે. આરંભિક પ્રવાહો, ઉપસરિતાઓ અને મુખ્ય નદી પ્રવાહો. એ ક્રમશઃ એક બીજામાં વિલીન થઈ પ્રવાહ સબળ બનાવતી આગળ વધે છે. મુખ્ય પ્રવાહો સરિતાઓ સુશીલ વધુઓની પેર સાગર મિલનાનંદનો આસ્વાદ માણી તેમાં જ પોતાની જાતનું વિસર્જન કરે છે.

સર્વ નારીઓના કોડ જેમ પુરાતા નથી તેમ કેટલીક નદીઓ સંગમ પહેલાં જ જમીનના વિષમ પ્રકારને લીધે રેળાઈ જાય છે. આવા પ્રવાહોને કુંવારી નદી તરીકે લોકો ઓળખે છે. કેટલીક મિલનાતુર એકમાંથી અનેક થઈને બહુરૂપિણી સ્વરૂપે સાગરને ભેટે છે.

મુખ્યત્વે ગોપજીવન અને ગોપસંસ્કૃતિને વરેલો આ પ્રદેશ અને લોકો એની લોકમાતાઓની લીલા અને કૃપા પર જ આધારિત છે, અને એ જન–જીવનનાં સ્થાન પણ જ્યાં જ્યાં એ પયસ્વિનીઓની કૃપા દૃષ્ટિ છે ત્યાં જ ઉદ્‌ભવ્યાં છે, ઉછર્યાં છે. (કેટલીકવાર એનો પુણ્ય પ્રકોપ સહેવા છતાંય)

આમાંની કેટલીક સરિતાઓ એના પટ–તટની ભીતરમાં આદિકાળનાં એના વ્હાલાં દવલાંની લીલાઓના સ્મૃતિ અવશેષો એની ગોદમાં સુરક્ષિત રાખી બેઠી છે. એ ઉજ્જવળ આશાએ કે આજના કે આવતીકાલના કોક સપુતને એની ભાળ મળશે અને એને એના પૂર્વજોની જીવન દર્શનની ઝાંખી થશે.

ગિરિકંદરામાંથી ઉદ્‌ભવી ખેલતી કૂદતી, સખીઓને સાથે લેતી, હસતી રમતી, તટ પ્રદેશના જીવનને પોષતી, સાગરમાં સમાતી આ નિર્મલ નિર્ઝરણીઓ વસુંધરાને રસકસથી પ્લાવિત કરતી, જનસમુદાયમાં આનંદમંગલ વર્તાવતી બ્રહ્મલીલાનું ગાન કરતી કાળાન્તરોથી દેશને પંથકને પાવન કરી રહી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ચારે ય દિશામાં વિહરતી નાની મોટી આવી લગભગ બસ્સો પુનિત જલધારાઓ વહી રહી છે.

કેવો સુધન્ય હશે એ પ્રદેશ, અને કેવાં ભાગ્યવાન ત્યાંના માનવી !

શેણી વિજાણંદને સાદ કરે

કવિ મેકરણ ગગુભાઇ લીલા

વર્ષાઋતુમાં વિજોગીના પ્રેમના પડદા ઊઘડી જાય છે. વિરહાગ્નિમાં બળતાં બળતાં રહેવાતું નથી. વરળક વરળક સળાવા કરી વીજળી ધરતીના પડ ઉપર પથરાતી આભમાં સમાઈ જાય છે. મેઘરાજાની અનરાધાર પ્રાઝટ પડે છે. પૃથ્વી વરસાદનાં પાણીથી પોતાની તરસ છીપાવે છે. ત્યારે ઓઝત નદીને તીરે ઊભી ઊભી શેણી વિજાણંદને સાદ કરતી હોય છે. "જરા ઊભો રહે, ઊભો રહે ગઢવી!

દોહો-જૂનો

ચડ ટીંબા ચડ ટીંબડી, ચડ શુંદાળી ધાર;
ઓઝત ઉછાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ.

આભમાં સાત સાત રંગ પૂરેલા વાદળામાં મેઘધનુષ્ય ખેંચાણા છે. સૂરજ દાદે વાદળામાં ડોકિયું કરતાં હીંગળિયા રંગની જાણે કપાળમાં આડ કરી ન હોય! પ્રકૃતિ આનંદવિભોર બની ઊઠી છે. (૨)

ડુંગરાની ગાળિયોમાં સાદુળા સાવઝ ઝરડાકિયું સાથે ડણુકું દઈ રહ્યા છે. હરણાં એની ફડક સાથે કયાંક કયાંક ચારો ચરી રહ્યાં છે. ત્યારે ઓઝતને કાંઠે એકલી ઊભેલી વિજોગણ શેણી વિજાણંદને રોકવા સાદ કરી રહી છે.

ઓઝત નદી રૂપી નવોઢા સ્ત્રી ભરપુર ભરેલા પાણીરૂપી જોબનિયામાં ઝૂલી રહી છે. તેની છાતી ઉપર બન્ને કાંઠારૂપી પયોધર પાણીથી છલકાઈ લોઢથી ઉછળી રહ્યા છે. લાંબા લાંબા પ્રવાહરૂપી ઘુંઘટો ખેંચી ઘૂઘવાટા કરતી પોતાનાં સ્વજનો સંબંધીઓરૂપી વૃક્ષ-વેલીઓના મૂળમાં વિજોગના ઘા કરતી, મૂર્ચ્છિત કરતી, ઉઝેડતી, પરણ્યાનાં પગલાં માંડતી માંડતી પોતાના સાસરવાસ સમુદ્ર તરફ વહી જાય છે, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર ઓઝત! તારે કાંઠે એકલી ઊભેલ શેણી વિજાણંદને વિનવે છે: કયાં જઈ રહ્યો છે એ ગઢવી? ઓઝત! એને પાછો વાળ! પાછો વાળ! (૩)

ઓઝત નદીરૂપી નવોઢા નારી ઘૂઘવાટા કરી વેગભરી પોતાના પતિરાજ સાગરરાણાને મળવા ધસમસી રહી છે. એને શેણીના વિજોગ સાંભળવાના કાન કયાંથી હોય? એવી સંયોગી સરિતાને કાંઠે વિયોગી શેણી એકલી ઊભી ઝૂરતી ઝૂરતી સાદ પાડી રહી છે: ઊભો રહે, ઊભો રહે ગઢવી, ઘડીક તો પાછું વાળીને જો! (૪)

દુહો

વર્ષાઋતુમાં વાદળાં, ખવળાંય બંધાણાં
શેણી વિજાણંદ ચિત્તમાં, વિજોગી વીંધાણાં.

છંદ દુર્મિલા

ઘન આજ મંડાણ વરાકર,
પ્રાસટ પ્રાસટ મેઘ પડે;
વળકે વીજળી પ્રહચંડ લગાં,
પ્રજળે અગની અળ આભ અડે.
વસુધા તરસી અધિરાઇ બણી
ધધકે જળ ધોધ ધરા ઊભરે,
તઈ ઓઝત તીર ઊભેલ વિજોગણ,
શેણી વિજાણંદ સાદ કરે.-૧

નભ સપ્ત ધનુ નવરંગ પૂર્યા,
સૂર ભાલ હીંગોળની આડ કરી;
ગહકેય કળાધર મોર સુ કોયલ,
દાદુર બોલત મોદ ભરી.
ડણુકે હૈદ સાવઝડાં,
ડરતાં ફરતાં હરણાંય ચરે;
તઈ ઓઝત તીર ઊભેલ વિજોગણ,
શેણી વિજાણંદ સાદ કરે.-૨

ભરપુર સુ જોબન નીર ભર્યાં અંગ,
ઓઝત ઉર પયોધર ઊછળતા;
ઘટ ઘૂંઘટ ખેંચતી ઘૂઘવતી,
દ્રુમ લતા ગણ ઉન્મળતા.

[અનુ૦ પૃ૪ ૫૮૯

૪૨ નદીઓનાં લક્ષણો દુહામાં

સંપાદક અને આલેખક : પિંગળશીભાઇ ગઢવી

બ્રાહ્મણી

ચડીઓ કેમ તુને આ ચોલો,
બીજા જેમ તમે નવ બોલો;
વેદ સમી હોય તારી વાણી,
બ્રામણુ થઇને કાં ભરમાણી ?

મચ્છુ

મચ્છુ કાંઠે મોરબી, વચમાં વાંકાનેર;
નર પટાધર નીપજે, પાણી હુંદો ફેર.

વેણુ

ભેંસાંનાં ડોળેલ, ભાંભર જળ ભાવે નહિ;
સુગાળું થામાં શરીર, વેણુ જળ વાંસે રિયાં.

ત્રિવેણી

તરવેણીને તીર; સાગવને સરજ્યાં નહિ;
આવતડો આહીર દાતણુ કરવા દેવરો.

હીરણ્ય

પદમાનો પ્રીતાળ, હીરણ્યની હદમાં રિયો;
ઝાઝા કે'જો જુહાર, મરતાં બોલ્યો માંગડો.

રીબડી

રાંધ્યા રાખે રીબડી, કમંઢ કોપ કેવાય;
પન્નેસણુના પાપમાં, ડોસો દુ:ખી થાય.

સાંગાવાડી

સાંગાવાડી કાંઠે સાત ઓરડાં, પાદર વાગે પાવો;
હડમાન પાસે હડિયું કાઢે, એ કૂતરાંને એક બાવો.

ગોડી

ટીમાણું કરવા તરબોળી,
જાદુગરે રમતું જો'ડી;
ઠાકોર કહે એ વાતમાં થોડી,
ગોડીએ વ્હેતી કરી ગોડી.

ઠેબી

આડે આવ્યાં જાય ઉપાડી, ગ્રજના કરતી ગેબી;
અમરેલીએ ઊંધે માથે ઠણુકા નાખે ઠેબી.

ગુડાઝલી

ખડીઆને પાદર ખળખળતી,
ગુડાઝલી ગુડાભર કરતી;
ઊતરવાનો ન મળે આરો,
દેતી હાઉ કરી ને ડારો.

ઢાઢવડી

ઢાઢવડી બહુ જામાં ધોડી,
સ્થિર રહીને સાંભળ થોડી;
કિંમત ઉતાવળાની કોડી,
આખર થઇ છે દશા કફોડી.

સાની

સાનીતડ સગા, પગ લપટયો પાસાંજી;
ઊંડે જળ અહા, ખસતાં કીધાં ખીમરે.

ઓઝત

ચડય ટીંબા ચડય ટીંબલી, ચડય ગુંદાળી ધાર;
ઓઝત માર્યને ઊલાળો, વિંજાણુદ પાછો વાળ.

રૂપેણ

રાણો પૂછે રૂપેણુને, દીઠાં મૂંજા શેણ્ય ?
ચોસરિયારો ચોટલો, નાક ભાતીલાં નેણુ ?

રેણુકા

રેણુકામાં સ્નાન કરીને, કોરા પાલવ કીધા;
જેઠો મોડ અને કરમાબાઇએ, શીર વધેરી દીધાં.

ગાગડીઓ

શેત્રુંજી કહે ગાગડીઆ, તારા માણસ કેવાં ?
હાંફે ઓકે ને આફરે સવારે એવાં ને એવાં.

સોમાત

સોમાત કાંઠે સાંપજે બાપા રોઝાં બે;
જેશા અસંવારીજે, કરજે કૃતે કવટાઉતર.

નાવલી

કોટીલાને વાંસે કોડે, જળ ખળખળતાં જ્યાં;
સોમેસરે સામું જોયું; નાવલી રહી ગઇ ત્યાં.

માલણ

માલણ મો વાળી કરી, ખરખર આંસુ મ ખેર;
લેતલ તો ત્રઠ લેર, અગ રામો સિધાવિયો.

મતવાર

બડબડ કદી ન બોલિયે બોલ્યું પડશે બાર;
કફરાં વેણ ન કાઢીએ મૂંગી રે મતવાર.

ફૂલકુ

પીંડી સુધી ભર્યું છે પાણી,
ફૂલકુ એમાં કેમ ફુલાણી ?
મારી સમવડ ગજું છે કોનું,
સોનરખ કે આપું છું સોનું.

મોજ

મીઠાં સાકર જેવા માળે
આપે ધખતે ધૂમ ઉનાળે.
તળિયાં તરણુચ સાકરટાટી,
મોજહોય નહિ કદિયે માડી.

ભોગાવો

ક્યાં ભાદર અનગળ ભર્યાં, ક્યાં ભોગાવાનાં ભૂ !
ક્યાં શીતળતા સોરઠતણી, ક્યાં લીંબડી વાળી લૂ !

કોચલી

કોચલી કે હું કામણગારી; હાલું ધરતી હેઠ;
પરથમ નાખું ખાટલે, પછી વધારૂં પેટ.

જાંબુર

મિઠું માગ ન દીતિયું રૂંધતિયું આરા;
જળ જાંબુરનાં હવે, માણો મછીઆરા.

નોળી

મેં જાણ્યું માલ વિનાની, ભારે લાગી ભોળી;
વિશ્વાસુને વીંધી નાખ્યાં, નુગરી થઇ તું નોળી.

શેત્રુંજી

કરજે મન કોળે નહિ, નેણે નાવે નીંદ;
ગળકાસાં ગોવિંદ, શેત્રુંજીમાં શામળા ?

આંબાઝર

આંબાઝરનો ઝીલણો, નાવા સરખાં નીર;
ધજા ફરૂકે ધ્રમની, પરગટ ગીગો પીર.

ઘોડાવડી

ઘોડાવડી ઘીએ રેલી, પોરસ હામાપુર;
ખજૂરીએ ખજૂર, જશના ઠળિયા જશાઉત.

મેંગળ

હીરણ સંદેશા મોકલે, મેંગળ મળવા આવ્ય;
મનરખાં માનવતણા, રૂડા સંદેશા લાવ્ય.

ઉતાવળી

ઉતાવળી ઉતાવળ કરમાં,
ભાદરને અંજશ બહુ ભરમાં;
તરસાં ટળવળતાંની ટાળે,
આવ્ય કોકને રૂતુ ઊનાળે.

ગોમા

ખાલી આ અવસરનું ખોમાં,
જહીંતહીં સામે તું જો મા;
સોરઠની નદીઓ આસોમાં,
ગણતરીએ તું ક્યાંથી ગોમા !

ગોમા નદી ઉપર તો ખૂબ લખાયું છે. જસદણ દરબાર આલા ખાચર જાન લઈને જાય છે. એમાં વેવાઈએ એટલી બધી બરદાસ કરી કે ઘીની નદી ચાલી, અને એમાં બન્ને પક્ષના કવિ નાથાભાઈ

અને માવલજીભાઈએ સામસામી રમુજી કવિતા લખી છે. ઘીની નદીમાં માવલજીભાઈની મૂંડી તબકે છે:

ગોમા નદી ગજબની ઊંડી, માવલજીની તબકે મૂંડી

તો માવલજીભાઇ વળી કહે :

ગોતો ગોતો ગોતો નાથો જાનમાં હતો કે નોતો ?

નાથો જાનમાં આવ્યો જ નથી લાગતો, કે આ નદીમાં તણાઈ ગયો ?

ભોગાવો

હાથ હીલોળી કરિયાં આછાં,
પાણીમાં ખડખડે પતાસાં;
નિર્મળ નીર ભરી નખરાળી,
ભોગાવામાં કોઈ ના ભાળી.

બગડ

જે તે સામી તું ઝગડમાં,
રાંક પાડોશીઓને રગડમાં;
વિના કારણ કાંઇ વગડમાં,
બૂડી ગયાં છે કંઇક બગડમાં.

શીલ

જૂઠા વાદ કરીશમાં જૂઠો,
ભાઇ પડીશ તું આખર ભૂંઠો;
નદી નીરનો અંત જ લીધો,
શીલ કહે છે ગ્યો છે સીધો.

ઘાણો

ઘણુ મૂલી કે'છે એમ ઘાણો,
ત્રૂટ્યાં સુધી કોઇ ન તાણો;
અભિમાન કદીએ નવ આણો,
ઘણુ મૂલી કે'છે એમ ઘાણો.

જમરી

વાદીલાને કોઇ ન વારે,
સાચી વાત કદી નવ સારે;
વ્હેતે પૂર પડે જે વારે,
જમરી કે'છે જમને બારે.

બોખડી

બોખડી કહે કોણ એ બેઠો,
ઘોડા પરથી નાખું હેઠો;
રાબડમાં હું રગદોળું,
સાંજ પડે તયેં કેડો છોડું.

ઉબેણુ

ઉબેણુ કહે ઓજતને મળીએ,
ગેડ બધાની ધરતી ગળીએ;
ક્યાંય રહે નહિ ટીલું કોરૂં,
બારા સુધી મલક બોળું.

મીણસાર નદીએ કંડોરડા ગામનો પૂલ તોડી ભાદર નદીમાં બેલાં નાખ્યાં. એથી મીણસાર છકી ઊઠી વરતુ નદી સાથે વાદ કરે છે. બેયની વડચડ ખૂબ ચાલી છે. એક રમુજી કવિતાનો ઉદ્‌ભવ થયો છે:

વરતુ

ખેતર તાણું ખળાં તાણું, તાણું કાંઠાનાં ગામ
હરસધ સુધી હાક બોલાવું, વરતુ મારૂં નામ.

મીણસાર

વરતુ મ થાવ વેવલાં, સાવ લાગો છો ઘેલાં;
કંડોરડાનો પૂલ તોડયો; બબ્બે ગાવે બેલાં.

વરતુ

મતહીણી મીણસાર તેં, કેવુંક કીધું કામ;
કંડોરડાનો પૂલ તોડયો, એમાં છકી આમ ?
ગાડાં પાડાં ને બારધાં, દેશ ડુબાડું સોય;
સમદર પણ થરથરવા લાગે, વરતુ વસમી જોય.
ગોપનાથથી હાલું છલકતી, સંગમ ત્રિવેણી સોય,
સોનમતી વેરાડી સંગે, કામ કરૂં છું જોય.

સંયોગ વિયોગ

જેનો ભાઈ પાછો થયો છે એની બહેનને નદીઓનાં નીરનો ભાદરવે સંયોગ થતો જોઈને પસલિયાત ભાઈનો વિયોગ સાલ્યો :

નવસેં નદીનાં નીર, ભાદરવે ભેળાં થયાં;
માડી જાયો વીર, પસલિયાત પાછો થયો.

મેઘાણીભાઈનું ઐતિહાસિક કાર્ય

મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)

મેઘાણી જન્મ જયંતીની શરૂઆત ૧૪મી ઑગસ્ટ પહેલાં રાજકોટ રોટરી કલબમાં શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'ના વ્યાખ્યાનથી થયેલી. શ્રી. મનુભાઈનું એ વ્યાખ્યાન મેઘાણીભાઈના જીવન-કર્તવ્યનાં નવાં જ મૂલ્યો તરફ આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. એમાં મેઘાણીભાઈના ઐતિહાસિક કર્તવ્યનું અખંડ દર્શન રહેલું છે. આ વ્યાખ્યાન શ્રી. ગુલાબભાઈ પારેખે ટેપ કરી લીધેલું. તેમાંથી ભાઈ રાજુ દવેએ ઉતારેલું તે અત્રે આપ્યું છે. —સંપાદક

મેઘાણીભાઈ વિષે જ્યારે મને વ્યાખ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવ્યું એ પણ એક યોગાયોગ છે. કારણ કે આપણા દેશમાં બધા Elite (ભણેલો ઉચ્ચ ગણાતો વર્ગ) કહેવામાં આવે છે તેમાં રોટરી કલબના બધા સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

અમારા જેવા બધા માણસો પ્રોલીટરીએટ ગણાય છે અથવા એનું અમને ગૌરવ પણ હોય (શ્રમિક ગણાતો વર્ગ) છે જેનો આવા સ્થળે પ્રવેશ બહુ જલદી થતો નથી. પણ હવે જમાનો બદલાયો છે. એ બદલાવામાં મેઘાણીનો શું ફાળો છે તેટલું જ મારે તમને કહેવું છે.

આ જમાનો બદલાવામાં અનેક મહાપુરુષોએ ફાળો આપેલો છે, પણ આપણે ત્યાં મેઘાણીએ Elite અને સામાન્ય જન એ બેને ભેગા કરવા માટે પોતાના સાહિત્ય દ્વારા બહુ મોટું કામ કર્યું છે. તેની કિંમત હજી કદાચ આજે પણ આપણે આપી શકવાના નથી. તે તરફ થોડી મિનિટોમાં જ મારે તો તમારું ધ્યાન દોરવું છે. બાકી તો કોઈપણ મોટો સાહિત્યકાર હોય તેના અનેક પાસાં હોય. તેના ઉપર વ્યાખ્યાન કરનારા યોગ્ય એવા સાહિત્યકારો-વિવેચકો હોય છે. અહીં પણ ભાઈ જયમલભાઈ જેવા ઘણા બેઠા છે. ભાઈ ઉપેન્દ્રભાઈ છે. તે મેઘાણી વિષે ઘણું કહી શકે. હું તો થોડી મિનિટોમાં એક જ મુદ્દો તમારી પાસે રજૂ કરવા માગું છું.

ગાંધીજી શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ ચોકસાઈપૂર્વક કરતા, અને ભાગ્યે જ એમની વાણીમાંથી અજુકતો શબ્દ નીકળ્યો હશે. એટલા પોતે ચોક્કસ હતા. એક દિવસ મને કહેતા હતા : "આખો દિવસ તું મારી સાથે રહે અને પછી તું સાંજે મને પૂછે કે કઈ જગ્યાએ શા માટે હું છીંક્યો તો તેનું વ્યાજબી કારણ તને આપી શકું એવું હું જાગૃત જીવન જીવું છું."

તો એ માણસે મેઘાણીને શું કહ્યું ? એણે કહ્યું કે : "મેઘાણી એ તો રાષ્ટ્રીય કવિ છે.-રાષ્ટ્રીય-શાયર છે." એ કહી શકયા હોત કે: "એ સ્વતંત્રતાના ગીતો ગાનાર મોટા કવિ છે" એ કહી શકયા હોત કે: "તે જબરજસ્ત પત્રકાર છે." ગાંધીજી આ બધું કહી શકયા હોત, પણ એમના જેવા માણસે મેઘાણી માટે એક જ શબ્દ વાપર્યો "રાષ્ટ્રીય શાયર" તો એની અંદર મેઘાણીનું જે ઐતિહાસિક કર્તવ્ય છે, જેને આપણે Historical Role કહીએ છીએ તે શબ્દની અંદર આવી જાય છે.

આપણા સૌના દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનમાં આપણે બધા રહેતા હતા, પણ હિંદુસ્તાન એ રાષ્ટ્ર નહોતું બન્યું. દરેક રાજકીય-સત્તા અહીં એક સરખી થઈ ગઈ હોત એ છતાં પણ હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્ર છે તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ હતું. અને આજે પણ હિંદુસ્તાન એક રાષ્ટ્ર છે તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે.

કારણ કે રાષ્ટ્રનો અર્થ એ છે કે કોઈ એક જગ્યાએ રહેતી પ્રજા એક જ પ્રકારનો ચૈતસિક અનુભવ કરે, જેને કેટલાક લોકો Emotional Integration એવું નામ આપે છે એ નામ પૂરતું નથી. હું જે કહેવા માગું છું તે ચૈતસિક અનુભવ તે રાષ્ટ્રમાં

રહેનારા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી રહેનારા લોકો જે અનુભવ કરે અને તે ચૈતસિક અનુભવ વર્તમાનનો નહીં, પણ ભૂતકાળનો અને ભાવિનો. જેને ભાવિ વિષે એક મતિ નથી, એક પ્રકારનો સરખો અનુભવ નથી ચિત્તનો, તે રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર તરીકે લાંબો સમય ટકી શકતું નથી.

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં હું નાગાલેન્ડમાં ગયો હતો. નાગા લોકોને મળ્યો–તેના નેતાઓ મને કહે: "તમે શું જોઈને અમને હિંદુસ્તાનમાં રાખવાની વાત કરવા આવ્યા છો? અમારે અને હિંદુસ્તાનને એવું કયું Emotional Integration થયું છે? અમારે અને તમારે મનની લાગણીના કયા સંબંધો છે? અથવા તમારું ભાવિ સ્વપ્નું અને અમારું ભાવિ સ્વપ્નું એક છે એમ તમે કઈ રીતે કહો છો? આજે તમે આવો છો છેલ્લી ઘડીએ તો અમે કેવી રીતે તમને કહી શકીએ કે અમે તમારા ભેગા રહેવા તૈયાર છીએ?"

જે હાલત નાગાલેન્ડની છે એ હાલત આ દેશમાં હરિજનની નથી એમ નહીં માનવું, એ હાલત આદિવાસીની નથી એમ નહીં માનવું. એ હાલત શહેરમાં તદ્દન પછાત વિસ્તારમાં ઝુંપડામાં રહેનારા લોકોની નથી એમ નહીં માનવું. ખાલી ડીગ્રીનો જ ફેર છે. પણ હિંદુસ્તાન એક રાષ્ટ્ર થઈ ચૂક્યું છે કે થઈ ચૂક્યું હતું તેમ માનવું વધારે પડતું હતું.

તેને માટેની પહેલી શરત કે Elite (બુદ્ધિજીવી) અને જેને આપણે Labouring-Classes (શ્રમજીવી વર્ગ) કહીએ છીએ, જેને આપણે Classes અને Massesનું કહીએ છીએ તે બન્નેનું કોઈ એક આદર્શને માટે અને ભૂતકાળના એક પ્રકારના સ્વપ્નોની સાથે તેમનું અનુસંધાન થયું છે ખરું? એ ન થયું હોય તો તે રાષ્ટ્રને માટે ભારે જોખમી વસ્તુ છે.

એક સાદો દાખલો તમે જાણો છો કે આ દેશમાં પાકિસ્તાન શું કામ થયું? મુસ્લિમો રહેતા હતા ઘણા બધા વખતથી, પણ પાકિસ્તાન થયું શા માટે? કેવળ ત્રીજા પક્ષનો દોષ કાઢવાથી આનો જવાબ મળવાનો નથી. આપણો પણ દોષ હતો. મુસ્લિમો અને હિંદુઓ common (સમાન) સ્વપ્નને માટે, common Pastને (સમાન ભૂતકાળ) માટે, common (સમાન) વર્તમાનને માટે બન્ને જણા એકસરખી રીતે જીવતા હતા એવું કશું હતું જ નહીં.

ખાસ કરીને અંગ્રેજો અહીં આવ્યા તે પછી આ સવાલ વધારે વિકટ થયો. ઈતિહાસને વાંચનારા માણસ તરીકે હું તમારું ધ્યાન દોરવા માગું છું, કે આજે જેટલું Classes (ઉચ્ચ સ્થિતિ ભોગવતો વર્ગ) અને Masses (આમ સમુદાય) વચ્ચે અંતર છે, એટલું અંતર અંગ્રેજો આવ્યા પહેલાં ન હતું. એનું કારણ એ છે કે જેને આપણે Class Relation કહીએ છીએ, જેને આપણે Market Economy કહીએ છીએ, એવી વસ્તુ અહીં હતી જ નહીં. (વર્ગભાવ અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અંકાતું મૂલ્ય).

ઠાકોરો ઉપર મેઘાણીની પાર વગરની વાર્તાઓ છે. તેની વિશેષતા શું? વિશેષતા એ કે ઠાકોર પણ ભેંસનું દૂધ, સારા ઘોડા, જે જાતનું તે ભોગવે છે તે કોઈ Foreign (બહારથી આણેલી અસામાન્ય) વસ્તુ નથી. સામાન્ય માણસ ન ખાઈ શકે, ન ભોગવી શકે એવું છે જ નહીં. જે જાતની સગવડ તે ગામનો ઠાકોર ભોગવતો હતો તેવી સગવડ તે ગામના અન્ય લોકો પણ ઓછે વત્તે અંશે ભોગવી શકતા હતા, અને જે કાંઈ હતું તે તો ચાલુ જે કંઈ પેદા થતું હતું તેમાં થોડાકને ભાગે થોડુંક વધારે આવતું. ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, રહેવામાં, ઘર બાંધવામાં આ બધી ચીજોમાં. કારણ કે તે વખતે કોઈ Class Economy (વર્ગભેદનું અર્થકારણ) હતી જ નહીં. આજે જે અંતર છે તેવું અંતર મધ્યયુગમાં ન હતું. જેને કોઈ ગણે નહીં એટલું નાનું અંતર હતું. લોકો સાથે રોજે રોજ રહેનારો મધ્યમવર્ગ અથવા ઉપલો મધ્યમવર્ગ, તેની અને Masses (આમ સમુદાય) વચ્ચે દેખાઈ આવે એવું કોઈ બાહ્ય-અંતર આજે જેટલું છે તેટલું તે વખતે ન હતું.

અંગ્રેજો આવ્યા પછી એક Foreign-civilization (પાશ્ચાત્ય રહન-સહન) આપણા ઉપર બેઠું અને જે Class ઉત્પન્ન કર્યો તે નવો

Middle Class (મધ્યવર્ગ) હતો. જૂનો Middle Class તો હતો જ નહીં.

નવા Middle Class એ અંગ્રેજોના આપેલાં તે ધોરણોને અનુસરવા મંડયા અને તેની રીતભાત, તેની બોલચાલ, એનાં સ્વપ્નાં, એના ખ્યાલો તે વાત જે આખા વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ તેની અને એક નવો વર્ગ પેદા થયો એની વચ્ચે અને Masses વચ્ચે ખૂબ મોટું અંતર હતું. અને એ અંતર ન મીટાવે ત્યાં સુધી કોઈ રાષ્ટ્ર થઈ શકે નહીં. રાષ્ટ્રમાં વિવિધ સમૂહો વચ્ચે એક સાંકળ હોવી જોઈએ, માથું એક બાજુ તથા ધડ બીજી બાજુ એમ ચાલતું હોય તો કોઈ દિવસ કોઈ સમાજ ચાલે નહીં.

અંગ્રેજોએ આવ્યા પછી જે આ નવો વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો કે જેનાં મૂળિયાં જનસમાજમાંથી ઊખડી ગયાં, અને તેની વાર્તાઓ ચાલુ સાહિત્યમાં પણ છે. કોઈ જાણીતી વાત હોય તો રામનારાયણભાઈની જે વાર્તા 'મુકુંદરાય' છે તે.[1]

મુકુંદરાય શું છે? જે માણસ ભણેલો છે તે ઉદ્ધત થઈ ગયો. તેને અને તેના બાપને કોઈ લેવાદેવા નથી. તેને અને તેની બહેનને કોઈ લેવાદેવા નથી. મુકુંદરાય Represantative છે, નવા Middle classના. (નવા મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિ)

આખા સાહિત્યમાં તમને આ એક પ્રકારની કુસંગતી દેખાશે કે જે આખા Massesમાં એક પ્રકારની ટક્કર ઝીલી રહ્યો છે તે Masses-ની સાથે તેને Emotional Integration (ભાવાત્મક એકતા) નથી, અને છતાં કાળની ખૂબી એ છે કે તેને Leader (આગેવાન) થવાનું છે. કોઈપણ Society (સમાજ)માં ભણેલા જે આદર્શવાદી છે તે કોઈ દિવસ આજની લોકશાહીમાં Leader ન થઈ શકે. આજની વર્તમાન વ્યવસ્થામાં.

પ્રોબ્લેમ (સમસ્યા) આપણા દેશમાં આ છે. આ જે ખાઈ છે, જે આ ગેપ છે તે પૂરવો કઈ રીતે? મધ્યયુગમાં આ Classes અને આ Masses હતા ખરા, પણ આ ગેપ (ખાઈ) ન હતો. પણ આજે જેને Class Separation કહીએ છીએ, ક્લાસ ડીસ્ટીંગશન કહીએ છીએ તે નહતા. there was no class separation in the middle ages. મધ્યયુગમાં વર્ગભેદ હતો જ નહિ)

આજે તો Class Separation (વર્ગભેદ) જ મુખ્ય છે. અંગ્રેજોના વખતમાં આ Class Separation તીવ્ર હતું. કારણ કે જે લોકો રહેતા દેશમાં હતા છતાં ભણીગણીને, ધંધાને કારણે કે અનેક કારણોસર એક એવા સમાજમાં ઉછર્યા અને એવા સમાજના આગેવાનો થયા કે જે સમાજ અને એમની વચ્ચે કાંઈ મેળ ન હોય.

હવે આ સ્થિતિમાં સ્વાધીનતા મેળવવાનો નિવેડો લાવવો કઈ રીતે? લાવું છે, સ્વરાજ લાવવું છે, પણ સ્વરાજ લેનારા આગેવાનો છે તેમને તો પાછળ જોવું જ નથી. તે બન્નેની વચ્ચે કાંઈ Understanding (સમજૂતી કે સમાધાન) પણ નથી. બન્ને વચ્ચે કોઈ સહાનુભૂતિ પણ નથી. ત્યારે આ બને કેવી રીતે? એટલું જ નહી, પણ પુષ્કળ લોકો Elite Classના (સત્તા ને સંપત્તિ ભોગવતો વર્ગ) જે એવા હતા કે તેમને આ દેશના લોકો અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ કોઈ સહાનુભૂતિ પણ ન હતી, સમજતા પણ ન હતા.

આનું મોટામાં મોટું ઉદાહરણ છે નરસિંહરાવનું અને મુનશીનું. મેઘાણીએ પોતે પણ તેમના જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે પેલાં 'લોકસાહિત્યની સમાલોચના' વાળાં તેમાં તેમણે પહેલા કે બીજા વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે નરસિંહરાવભાઈએ કહ્યું કે લોકોની જે ભાષા છે-કથ્ય ભાષા તે બોલચાલની ભાષા છે. તેમાં કોઈ દિવસ સાહિત્યનિર્માણ થાય? તેનાથી વ્યવહાર ચાલે પણ સાહિત્ય નિર્માણ કાંઈ થાય?

શું કામ ન થાય? એનો અર્થ એ કે એ લોકો અસંસ્કારી માણસો છે. નરસિંહરાવભાઈ તો સારા માણસ હતા. તેમના હૃદય વિષે તો આપણે કાંઈ કહેવાનું હોઈ શકે નહીં એટલા સારા માણસ. પણ જે રીતે તે ઉછર્યા, જે આખી પેઢી તેમની ગઈ,

---

[1] રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક: દ્વિરેફની વાતો: ભાગ-૧: પાનું-૧૧૫.

તેમને Masses સાથે પરિચય પણ ન હતો. Massesમાં સંસ્કારિતા હોઈ શકે એ માનવા પણ તે તૈયાર ન હતા. તેમના મનમાં કાંઈક ખ્યાલ એવો હતો કે ભણતર અને સંસ્કારિતા અદલબદલ થાય એવા શબ્દો છે. તેમાં તેમનો વહેમ હતો. અભણ પણ સંસ્કારી હોઈ શકે અને ભણેલો પણ અસંસ્કારી હોઈ શકે. પણ આ વાત તેમના મગજમાં હતી જ નહીં. મુનશી પણ આવી રીતે જ બોલતા. આ બન્નેનાં નામ તો મેઘાણીએ તેમના વ્યાખ્યાનમાં આપ્યાં છે. પણ આવા સમર્થ સાહિત્યકારો-એ સમર્થ સાહિત્યકારો માનસિક રીતે કઇ સૃષ્ટિમાં જીવતા હતા? એ સૃષ્ટિ આ હતી.

પણ આજે દેશની અંદર રાષ્ટ્રીયતા આવી, રાષ્ટ્ર બનાવવું છે એમ આપણે કહ્યું, નક્કી કર્યું, તે બધા પછી પણ બન્ને વચ્ચે સમન્વય કર્યા છે? બન્ને વચ્ચે સમજૂતિ જ નથી. બન્ને વચ્ચે પરિચય જ નથી. આ અપરિચય મોટે ભાગે એકબીજાને દૂર રાખવાનું કારણ છે.

એના મોટામાં મોટા દાખલો મહાભારતકાળે આપ્યો કર્ણ અને અર્જુનનો. બન્ને એક જ માના દીકરા. પણ બન્ને વચ્ચે કોઈ દિવસ પરિચય જ થયો નહીં, એટલે બન્ને જણા સામસામે એકબીજાને મારવા ઊભા રહ્યા. છેવટે કર્ણ અર્જુનને હાથે મર્યો.

જ્યારે અંજલિ આપવાની થઈ શ્રાદ્ધની, અને જ્યારે યુધિષ્ઠિર બેઠા હતા–યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા લોકોને અંજલિ આપવા બેઠા હતા ત્યારે હળવેકથી કુંતાએ તેની પાસે જઈને કહ્યું: "ભાઈ! કર્ણને પણ તું અંજલિ આપજે."

યુધિષ્ઠિર કહે: "મારે અને કર્ણને શું લેવાદેવા? હું કર્ણને અંજલિ શું કામ આપું?" કારણ કે તેને તો કર્ણ એટલે સૂતપુત્ર છે, તેને બીજી કંઈ કલ્પના પણ નથી.

"હું શું કામ અંજલિ આપું?"

ત્યારે કુંતા કહે: "એ તારો મોટાભાઈ હતો."

આ સાંભળીને યુધિષ્ઠિર દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. પોતાની માને કહે: "તેં મને પહેલેથી કેમ ન કહ્યું? અમારા હાથે જ તેં અમારા ભાઈની હત્યા કરાવી?"

અપરિચય કેવી ટ્રેજેડીમાં પરિણમે છે એનું આ ઉદાહરણ છે. પણ Masses અને Classes વચ્ચે જે અપરિચય આ દેશમાં હતો તે આનાથી પણ વધારે ભયંકર ટ્રેજેડીમાં પરિવર્તિત થયો હતો.

ધનભાગ્ય છે આપણાં કે અહીં એક મેઘાણી જન્મ્યો અને પહેલી વખત સૌરાષ્ટ્રમાં આ નરસિંહરાવની કે મુનશીજીની ભ્રમણામાંથી આપણે બહાર નીકળી શક્યા. આપણને પહેલી વખત તેણે ભાન કરાવ્યું કે તમે આ લોકો કહે છે તેવા અસંસ્કારી નથી. જેને તમે એમ માનો છો કે આ બોલચાલની ભાષા છે, તે બોલચાલની ભાષા જ માત્ર નથી. તેમાં એવું સાહિત્ય સર્જાય છે કે જેવું સાહિત્ય જેને આપણે શિષ્ટ સાહિત્ય કહીએ છીએ તેમાં પણ સર્જાવું ખૂબ મુશ્કેલ છે.

એમણે પહેલીવાર આપણને ભાન કરાવ્યું કે શકુંતલા જ આ દુનિયામાં એકલી નથી. શેણી પણ છે અને બીજા વિજાણંદ પણ છે. એમની અંદર શકુંતલા કરતાં કાંઈ ઓછો Charm (આનંદ) છે એવું નથી. આપણો અપરિચય જો નષ્ટ થાય અથવા આપણો અને એનો પરિચય થાય તો આપણને ખબર પડે કે દુશ્મનોની ખાનદાનીમાં આવનારા કાઠી દરબારોને તેમની ખાનદાની વર્તમાન ખાનદાની કરતાં લગીર પણ ઊતરતી ખાનદાની નથી.

સૌથી મોટી વસ્તુ પરિચય અને પરિચય પછી પ્રેમ છે. તમે એ પ્રેમી સાથે જ એક થઈ શકો છો કે જેને તમે ચાહો છો. જેને તમે ચાહો નહીં તેની સાથે તમે એક થઈ શકો જ નહીં. જે પાસે રહે છે તેને આપણે ચાહતા ન હોઈએ તો તે દૂર લાગે છે અને જેને આપણે ચાહતા હોઈએ તે દૂર હોય છતાં પાસે લાગે છે. આવો એક સંસ્કૃત શ્લોક છે.

તો સવાલ એ છે કે આ બધા પાસે રહેનારા અપરિચયને કારણે એકબીજાને ચાહતા ન હતા. મેઘાણીએ એક મહાન કર્તવ્ય અદા કર્યું અને સૌરાષ્ટ્રને હિંદુસ્તાનના નકશા ઉપર મૂકયું. જો મને એમ કહેવામાં આવે કે આ સૌરાષ્ટ્રમાં તે વખતે રેફરેન્ડમ (લોકમત) લેવામાં આવે તો મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર પછી કોને વધારેમાં વધારે મત મળે ? તો વધારેમાં વધારે મત મેઘાણીને મળે અને ત્યાર પછી ગિજુભાઈને.[2] આ ચાર માણસો લોકોના રેફરેન્ડમમાં સૌથી વધારે મત લઈ ગયા હોત.

પણ સરદાર અને ગાંધીજીની તો વાત જ જુદી હતી. તે તો કોઈ કાળે સેંકડો વર્ષો પછી જન્મતા પુરૂષ જેવા કહેવાય. એ તો મહાન માણસ હતા. તેમની વાત હું ન કરી શકું. પણ મેઘાણી તો મારા–તમારા જેવો સામાન્ય માણસ હતો. તેની પાસે પૈસા ન હતા. તેની પાસે યુનિવર્સિટી ન હતી. તેની પાસે કોઈ હવેલી કે ધર્મ–સંપ્રદાય ન હતો. તેને કોઈએ મદદ નહોતી કરી. મહાન–મોટાં છાપાં ચલાવવાની તેની તાકાત ન હતી.

તે માણસે કેવળ પોતાનો પ્રેમ, લોકસાહિત્ય તરફનો, કે જે પ્રેમ મોટા પહાડોને ઓગાળી નાખે એવો કહેવાય છે, તે પ્રેમને દોરે પોતે આ એક ભારે જબરજસ્ત કાર્ય કર્યું. લોકો સૌરાષ્ટ્રને નહોતા ઓળખતા, પણ ગાંધીજીને ઓળખતા હતા. કબૂલ કરૂં છું કે લોકો દયાનંદ સરસ્વતીને ઓળખતા હતા. એ પણ કબૂલ કરૂં છું કે કોઈક લોકો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના શ્રીજી મહારાજને ઓળખતા હતા. "આ કયાંના?" તો કહેવાતું કે "સૌરાષ્ટ્રના."

પણ સૌરાષ્ટ્ર એટલે કેટલી કોમો, કેટલાં ગીતો, કેવી વાર્તાઓ, કેવાં જોડકણાં અને સૌરાષ્ટ્ર એટલે આજના સાહિત્ય દ્વારા કેવા પ્રકારના જીવનના આદર્શો ? આ રીતે સૌરાષ્ટ્રને કોઈએ નકશા ઉપર મૂકયું ન હતું. મેઘાણીનું મોટામાં મોટું કામ આ ગણાય. કારણ કે એને લીધે લોકો સૌરાષ્ટ્રને ચાહતા થયા. એને લીધે સૌરાષ્ટ્રના માણસોને એમ કહેતા થયા કે 'આ લોકો ખમીરવંતા માણસો છે.' પછી ખમીરવંતા હોય કે ન હોય, પણ મને અને તમને એનો લાભ થઈ ગયો. આ કયા સૌરાષ્ટ્રના માણસો ? એ આ રસધારના ૪ ભાગમાં છે ને ! બહારવટિયાનો મુલક ગણાય છે ને ! એ ત્યાંથી આવે છે. તે કંઈ મોળા ન હોય.

પણ એ પહેલાં આપણને જે અનુકૂળતા મળી ગઈ અને એ અનુકૂળતા મળી ગઈ તે ખોટી મળી ગઈ છે એમ હું નથી માનતો. કારણ કે ઈતિહાસ કોઈ દિવસ કટકાની જેમ જીવતો નથી. કાર્ય એકલાથી શરૂ થઈ શકતું નથી. તમારી પાછળ જે ચાલ્યું આવે છે એને તમે નહીં છોડો તો તે તમારી સાથે જ આવે છે. તમે એને કૉન્સ્યશલી (સભાનપણે) છોડો તો જુદી વાત છે. પણ મેઘાણીએ મોટામાં મોટું કામ તમે એને કૉન્સ્યશલી ચાહો તે કર્યું.

જો તમે સંત પ્રકૃતિના હો તો 'સોરઠી–સંતો' વાંચો તો તેમાંથી તમને ચાહવાની પ્રેરણા થાય. તમે જો પ્રેમી હો તો તેની પ્રેમની વાર્તાઓ 'શેણી–વિજાણંદ', 'શેત્રુંજીને કાંઠે', 'આહીર યુગલના કોલ' કેટલીયે વાર્તા લખી નાખી, તેમાંથી ચાહવાની પ્રેરણા થાય. તમને જો ગીતોનો શોખ હોય તો 'રઢિયાળી રાત'-માંથી પ્રેરણા થાય. તમે બાળસાહિત્યના શોખીન હો તો 'કંકાવટી'માં જુઓ. તમે કોઈ પણ જગ્યાએ નજર નાખો. પછી જેવી તમારી પ્રકૃતિ. કારણ કે સમાજ તો બધી રીતે જીવતો હોય છે. સમાજમાં કેવળ વણકર રહે છે એવું નથી. સમાજમાં કેવળ ક્ષત્રિયો રહે છે એવું પણ નથી. સમાજ તો આ બધા ભાવો અનુભવનારા મહાન પુરૂષ જેવો છે.

કોઈ પણ માણસને તમે ગમે એટલું ખાવાનું આપો અને કહો કે હવે મહેરબાની કરીને તું કોઈ ભાવનાનું સેવન ન કરતો. તો તે ૬ દિવસથી આગળ ન ચાલે. જેવું ખાવા–પીવાનું પૂરું થાય કે ભાવના આવીને ઊભી

---

૨ ગિજુભાઈ બધેકા. જે ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ બાલ અધ્યાપન મંદિર ચલાવતા અને 'મૂછાળી મા' તરીકે જાણીતા હતા.

જ હોય. પછી તે ભાવના સાથે તમે સહમત થાઓ, ન સહમત થાઓ, ઊંચી ભાવના કહો, મધ્યમ ભાવના કહો, પણ ભાવના વગર માણસ ન રહી શકે. Man cannot live by bread alone. માણસ એકલા રોટલા વડે નથી જીવતો.

માણસ સંત થાય, માણસ કવિ થાય, માણસ લેખક થાય, માણસ શૂરવીર થાય, માણસ સંગીતકાર થાય અને માણસ ચિત્રકાર થાય કે ગમે તે થાય, પણ હું એટલું કહું છું કે રોટલો ખાનારો માણસ કોઈ દિવસ એકલો રહી શકતો નથી.

મધ્યયુગની ખૂબી જ એ હતી કે મધ્યયુગમાં આજે જેટલા માણસો ભૂખે મરે છે એટલા માણસો દુષ્કાળ સિવાય કોઈ પ્રસંગે મરતા ન હતા. કારણ કે માલ વેચાતો જ નહીં. Market Economy હતી જ નહીં. ગમે એટલું ખેતરમાં પાક્યું હોય તે છતાં તેનું Bank Balance (અનામત ઊભું કરવું) એ પદ્ધતિ ત્યારે શોધાઈ જ ન હતી. એટલે જ માણસ કહે કે વધ્યું-ઘટ્યું છે તેને જમાડી દો. એને આપી દો. એટલે કોઈને સંગ્રહ કરવાની કલ્પના, એટલે તેને Cash (રોકડ) કે Bankમાં (થાપણ) પરિવર્તન કરવાનું જે દુર્ભાગ્ય કહીએ છીએ- તે ન હતું. બ્રાહ્મણને જમાડો, ભાણેજને આપો કે બીજા કોઈને પણ આપો. ટૂંકમાં તે ધન Cashમાં રૂપાંતરિત થઈ શકતું ન હતું.

એટલે જ મેં આગળ કહ્યું તેમ મધ્યયુગનો માજ દુકાળ સિવાયના સમયમાં ખાધે-પીધે સુખી ા. ખાધે-પીધે સુખી હતો એટલે જ એને Culture (સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ)ની પડી હતી. કોઈનું ખાવા-પીવાનું દુઃખ દૂર થાય પછી જ Culture શરૂ થાય છે. એ પહેલાં Agricture (કૃષિ સંસ્કૃતિ) આવે છે, પણ ખાવાનું પૂરું થયા પછી Agri નીકળી જાય છે અને Culture એકલું રહે છે. પણ આ જે Culture છે તે આજના કરતાં મધ્યયુગમાં વધારે હતું એમ કહેવામાં મને કોઈ જાતનો સંકોચ નથી.

આમાંથી પણ સારું થશે કે જ્યારે આ Class Relation (વર્ગીય સંબંધો ને હિતો) બધ થઈ જશે અને એક એવો સમાજ રચશું કે જેમાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતું હશે, પણ માણસની પાસે તેને Bankની અંદર દાટી રાખવાની અનુકૂળતા નહીં હોય. આપણે એને ફરજ પાડશું કે આ બધું વહેંચી દે. રાખીને શું કરીશ? એમાં બધાને મળી રહેશે.

આ બે-બે નવા સમાજ પેદા થયા છે. એક તો cash કે જેને આપણે રોકડ નાણું કે પૈસો કહીએ છીએ તે અને બીજો સત્તા. આ બે સમાજ ત્યારે જ છૂટે છે કે જ્યારે Cultural Development (સાંસ્કૃતિક વિકાસ) થાય છે ત્યારે.

સ્ટેલીનનો એક કિસ્સો છે. સ્ટેલીનને કોઈકે કહ્યું આ વેટિકનનો પોપ છે તેણે ક્યાંક એક જગ્યાએ ભાષણ કર્યું હશે, રોમનકેથોલિકોને અને તે કોમ્યુનિઝમની વિરુદ્ધ હશે. એટલે સ્ટેલીનને કોઈકે કહ્યું કે "આ પોપે આપણી વિરુદ્ધ બહુ ખરાબ ભાષણ કર્યું."

સ્ટેલીન એને કહે : "How many batalians has he?" એનો માપદંડ શું છે? જેમ આપણો માપદંડ શું કે બેંકમાં કેટલા પૈસા છે? તેનો માપદંડ શું? "How many batalians has he?" એટલે કે એની પાસે કેટલી લશ્કરી ટૂકડીઓ છે?

તેને ખબર નથી કે પોપ કોણ? તેનું સ્થાન શું? પોપ પાસે બટાલિયન નથી પણ એક આખી ક્રીશ્ચિયન Culture છે. (ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ) આ Cultureને લીધે તેના હોલ્ડ (કાબુ) છે ક્રીશ્ચિયનો ઉપર.

પણ તેને તો : "How many batalians has he?"

પેલો કહે : "સાહેબ, વેટકિનમાં તો ૫૦ બટાલિયન પણ નથી."

સ્ટેલિન કહે : "એ મને શું કરી શકવાનો છે? એ મને શું નુકસાન કરશે?"

જ હોય. પછી તે ભાવના સાથે તમે સહમત થાઓ, ન સહમત થાઓ, ઊંચી ભાવના કહો, મધ્યમ ભાવના કહો, પણ ભાવના વગર માણસ ન રહી શકે. Man cannot live by bread alone. માણસ એકલા રોટલા વડે નથી જીવતો.

માણસ સંત થાય, માણસ કવિ થાય, માણસ લેખક થાય, માણસ શૂરવીર થાય, માણસ સંગીતકાર થાય અને માણસ ચિત્રકાર થાય કે ગમે તે થાય, પણ હું એટલું કહું છું કે રોટલો ખાનારો માણસ કોઈ દિવસ એકલો રહી શકતો નથી.

મધ્યયુગની ખૂબી જ એ હતી કે મધ્યયુગમાં આજે જેટલા માણસો ભૂખે મરે છે એટલા માણસો દુષ્કાળ સિવાય કોઈ પ્રસંગે મરતા ન હતાં. કારણ કે માલ વેચાતો જ નહીં. Market Economy હતી જ નહીં. ગમે એટલું ખેતરમાં પાકયું હોય તે છતાં તેનું Bank Balance (અનામત ઊભું કરવું) એ પદ્ધતિ ત્યારે શોધાઈ જ ન હતી. એટલે જ માણસ કહે કે વધ્યું-ઘટયું છે તેને જમાડી દો. એને આપી દો. એટલે કોઈને સંગ્રહ કરવાની કલ્પના, એટલે તેને Cash (રોકડ) કે Bankમાં (થાપણ) પરિવર્તન કરવાનું જે, દુર્ભાગ્ય કહીએ છીએ- તે ન હતું. બ્રાહ્મણને જમાડો, ભાણેજને આપો કે બીજા કોઈને પણ આપો. ટૂંકમાં તે ધન Cashમાં રૂપાંતરિત થઈ શકતું ન હતું.

એટલે જ મેં આગળ કહ્યું તેમ મધ્યયુગનો સમાજ દુકાળ સિવાયના સમયમાં ખાધે-પીધે સુખી હતો. ખાધે-પીધે સુખી હતો એટલે જ એને Culture (સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ)ની પડી હતી. કારણું ખાવા-પીવાનું દુઃખ દૂર થાય પછી જ Culture શરૂ થાય છે. એ પહેલાં Agricltture (કૃષિ સંસ્કૃતિ) આવે છે, પણ ખાવાનું પૂરૂં થયા પછી Agri નીકળી જાય છે અને Culture એકલું રહે છે. પણ આ જે Culture છે તે આજના કરતાં મધ્યયુગમાં વધારે હતું એમ કહેવામાં મને કોઈ જાતનો સંકોચ નથી.

આમાંથી પણ સારું થશે કે જ્યારે આ Class Relation (વર્ગીય સંબંધો ને હિતો) બંધ થઈ જશે અને એક એવો સમાજ રચશું કે જેમાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતું હશે, પણ માણસની પાસે તેને Bankની અંદર દાટી રાખવાની અનુકૂળતા નહીં હોય. આપણે એને ફરજ પાડશું કે આ બધું વહેંચી દે. રાખીને શું કરીશ ? એમાં બધાને મળી રહેશે.

આ બે-બે નવા સમાજ પેદા થયા છે. એક તો cash કે જેને આપણે રોકડ નાણું કે પૈસો કહીએ છીએ તે અને બીજો સત્તા. આ બે સમાજ ત્યારે જ છૂટે છે કે જ્યારે Cultural Development (સાંસ્કૃતિક વિકાસ) થાય છે ત્યારે.

સ્ટેલીનનો એક કિસ્સો છે. સ્ટેલીનને કોઈકે કહ્યું આ વેટિકનનો પોપ છે તેણે કયાંક એક જગ્યાએ ભાષણ કર્યું હશે, રોમનકેથેલિકોને અને તે કોમ્યુનિઝમની વિરુદ્ધ હશે. એટલે સ્ટેલીનને કોઈકે કહ્યું કે "આ પોપે આપણી વિરુદ્ધ બહુ ખરાબ ભાષણ કર્યું."

સ્ટેલીન એને કહે : "How many batalians has he ?" એનો માપદંડ શું છે ? જેમ આપણો માપદંડ શું કે બેંકમાં કેટલા પૈસા છે ? તેનો માપદંડ શું ? "How many *batalians has he ?*" એટલે કે એની પાસે કેટલી લશ્કરી ટૂકડીઓ છે ?

તેને ખબર નથી કે પોપ કોણ ? તેનું સ્થાન શું ? પોપ પાસે બટાલિયન નથી પણ એક આખી ક્રીશ્રિયન Culture છે. (ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ) આ Cultureને લીધે તેનો હોલ્ડ (કાબુ) છે ક્રીશ્રિયનો ઉપર.

પણ તેને તો : "How many batalians has he ?"

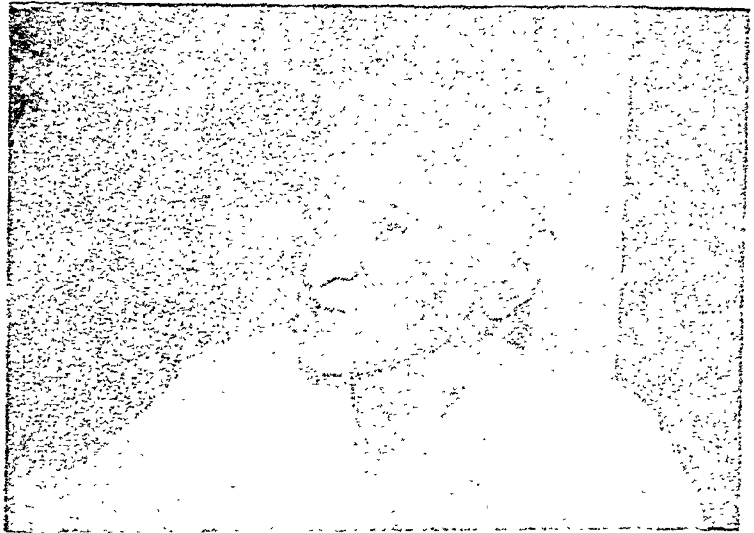
પેલો કહે : "સાહેબ, વેટિકનમાં તો ૫૦ બટાલિયન પણ નથી."

સ્ટેલિન કહે : "એ મને શું કરી શકવાનો છે ? એ મને શું નુકસાન કરશે ?"

ચારણી સંસ્કૃતિનો આધારસ્તંભ ઊપડી ગયો

જયમલ્લ પરમાર

કાળને પણ થોડાં વર્ષ જેની સાથે ખેલવાની મોજ પડી એવો ચારણી સંસ્કૃતિની વીતી રહેલી વિદ્ધ પેઢીનો એક તેજસ્વી સિતારો આથમી ગયો. લીંબડીના રાજકવિ શ્રી. શંકરદાનજી જેઠીજી દેથાનું તા. ૧૩-૧૦-૭૨ ના રોજ ૮૧ વર્ષની વયે અવસાન થતાં પશ્ચિમ હિંદના ચારણ પંડિતોમાંથી એક જાજરમાન પ્રતિભા અસ્ત પામી છે.

શ્રી. શંકરદાનજીની એક લાક્ષણિક તસ્વીર

આજના અર્થમાં જેમને કવિઓ કહેવામાં આવે છે તેવા અર્થમાં વીતી રહેલી એ ચારણ પેઢીના કવિઓ ન હતા. કવિતા એ ચારણ કવિઓનું જીવન હતું અને જીવન એ જ એમની કવિતા બનતું. ઈશ્વર, ઈશ્વરી શક્તિ અને બિરદધારી જીવનને જ તેઓ ઉપાસતા. સાચા અર્થમાં તેઓ શક્તિ અને સરસ્વતીના ઉપાસક હતા. એથી જ નિડર અને સત્યવક્તા રહેતા. શંકરદાનજી એ પેઢીના જ્વલંત વારસદાર હતા. જ્વલંત શબ્દમાં જ્વાળાનો—અગ્નિશીખાનો પ્રકાશ છે. શંકરદાનજી એવા અગ્નિ સમા ઉગ્ર હતા. અનાચરણ કરતા રાજાઓ એમના ધારદાર પ્રહારોથી સદાય ડરતા રહેતા.

જ્યાં જૂઠું જણાય ત્યાં માત્ર કવિતાથી જ નહિ પણ મોટા માંધાતાને પણ સન્મુખે ય ઝાડી નાખતા તેમ સાચું ને સારૂં લાગતાં બેધડક પ્રશંસા પણ કરતા. એ તો રાજાશાહીનો જમાનો હતો. જેમ રાજાઓને ઠપકો આપતાં ય શોષવું પડતું તેમ એકની પ્રશંસા કરવા જતાં બીજા રાજા તરફથી અને ઘણીવાર વક્તાના આશ્રયદાતા રાજા તરફથી પણ શોષવું પડતું. આ ટીકા અને પ્રશંસાનો સંસ્કાર મૂળ તો રાજપૂતી–ક્ષાત્રત્વને જળહળતું રાખીને જાગતી રાખવામાંથી જન્મેલો. શંકરદાનજી જીવનભર એ સંસ્કારનું ગૌરવ જાળવતા રહ્યા અને એ માટે સહન પણ કરતા રહ્યા. ચારણનો એ ગુણધર્મ હતો.

ક્ષાત્રત્વનું ખમીર એમને શ્વાસ–પ્રાણ સમું હતું. રાજપૂત રાજાઓ પોતાના કર્મે કરીને જતા બેઠા છે એ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. એથી જ એમણે આગમ ભાખેલું કે :

પાર્થિવ વર્ગ પતંગ ઇવ,
કરી લ્યો મોજ વિલાસ;
કૃપા દોર બ્રિટિશકો,
તૂટ્યે ખેલ ખલાસ.

કનકવાની જેમ આકાશમાં ચગી હાલેલા હે નાશવંત માંધાતાઓ! જેટલા મોજ વિલાસ કરવા

હોય એટલા કરી લ્યો, કારણ કે જેને આધારે તમે ઊડો છો તે બ્રિટિશ હકુમતનો કૃપાદોર તૂટતાં તમારો ખેલ ખલાસ થવાનો છે.

અને બન્યું પણ એવું જ. રાજાઓ એમજ ગયા. ત્યાર પછી તો શંકરદાનજી સુદીર્ઘ જીવન જીવ્યા. પોતે ટેકવાળા પણ જૂના યુગના પ્રતિનિધિ ચારણ હતા. સ્વરાજના યુગ સાથે ઘડીમાં ઘડ બેસાડી નહોતા શક્યા. નવા યુગ સાથે જૂનવટનો તાલ નહોતો મેળવી શકાતો. એથી તેઓ તો પોતાની જૂની પરંપરા પ્રમાણે "કર સાહેબકી બંદગી ઓર ભૂખ્યાકું કુછ દે" એવા કબીર સૂત્રને જ ચરિતાર્થ કરતા રહ્યા. શિવ-જોગમાયાની ભક્તિ ઉપરાંત ભૂખ્યાં દુઃખ્યાંની સેવા કરવામાં જ એમનું આખું જીવન વીત્યું. એથી દૂરદૂરથી આવતા સાધુઓ પણ એમને 'કબીરા ભગત'ના નામે ઓળખતા.

ભાવનગરના અડીખમ રાજકવિ શ્રી. પિંગળશી પાતાભાઈનું અવસાન થતાં મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલે તથા મેઘાણીભાઈ એમને લાસ્ટ મીન્સ્ટ્રલ–છેલ્લા લોકકવિ–ગાયક તરીકે બિરદાવેલા. પણ વસુધા તો રત્નગર્ભા છે. અજાજૂડ ચારણો આ વસુંધરાએ એ કાળે આપેલા. આભને ટેકા દયે એવા. ત્યારે નવયુગનાં મંડાણ થઈ રહેલાં. સંઘયુગનો જમાનો. એ પ્રતિભાવાન ચારણોએ 'ચારણ હિતવર્ધક સભા'ની સ્થાપના કરી. સંઘયુગનો અર્થ જ સામૂહિક બુદ્ધિ અને સામૂહિક શક્તિ દ્વારા થતી સંઘસેવા થાય છે. સંઘસેવામાં ગમે તે વ્યક્તિ ઓછી કે વધુ નીમિત્ત બને છતાં એમના વ્યક્તિત્વનું-એમના કર્તવ્યનું સમર્પણ સંઘને-જનતા જનાર્દનને ચરણે થાય તો એ સંઘની વીણા બસુરા બોલ નથી કાઢતી. અહંને ઓગાળી નખાય ત્યાં જ સંવાદી સૂર નીકળે.

ચારણ હિતવર્ધક સભાની પ્રવૃત્તિ પાટણાના ઠારણભાઈ, પોરબંદરના રામદાનભાઈ, શ્રી. શંકરદાનજી, કવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગ અને શ્રી. મેરૂભા ગઢવી જેવા પ્રતાપી ચારણોનું શિરછત્ર પામી. નામી અનામી એવા ભેખધારી ચારણોનું સંચાલન પામી. એમાંથી ઠારણભાઈ અને રામદાનભાઈ વિહોણી ચારણ જ્ઞાતિ બની છતાં એમ લાગતું હતું કે આખા જગતને બોધ આપનારા આવા તેજસ્વી ને પ્રતાપી ચારણોએ ચારણોના હિતની ધુરા ધારણ કરી છે ત્યારે હવે ચારણોનો અભ્યુદય હાથ વેંતમાં છે. પણ મહાદેવ જેવા ભોળિયા અને વિષ્ણુ જેવા કોમળ હૃદયના દેવોનાં શસ્ત્રો પણ સામ સામા અથડાતાં હોય ત્યાં માનવિયાં કોણ માત્ર?

ચારણ હિત વર્ધક સભાની પ્રવૃત્તિ છાત્રાલયથી આગળ નહોતી વધી પણ સમાજમાં ચારણોને માનભર્યું સ્થાન અપાવે એવા આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઉદયની ભારોભાર શક્યતા એના સંચાલનમાં પડેલી જ હતી, પ્રતિમાઓ એવી હતી. આમ અભ્યુદય હાથવેંતમાં દેખાતો હતો ત્યાં જ હેમાળાના ટોડા જેવા બે શ્રી. શંકરદાનજી અને કવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાગ વચ્ચેના મતભેદ કળાણા, મનભેદ દેખાણા. જોતજોતામાં અમારા જેવા અનેકની આશાઓ થીજી રહી અને પોતાની પ્રકાંડ શક્તિ વડે આખા ગુજરાતને ઊંચું ઉડાવી શકે તેવા શિરછત્રો છતાં ચારણ હિત વર્ધક સભા સંઘર્ષમાં અટવાઈ પડી.

કંઈકનાં જીવન ખારાં ધૂધવા જેવાં થઈ જાય એવા ભયાનક કાદવ ઉછળ્યા. ખાંટ સવાદિયાઓએ એના લાભ લીધા. એનું એક વધુ દુઃખદ પરિણામ એ આવ્યું કે ઊછરતી પેઢીમાંથી કેટલાકએ અનિચ્છનીય માર્ગે ઊતરી ગયા. આ બધું સુધારવા ચારણોએ અને એના હિતચિંતકોએ ઓછા પ્રયત્નો નહોતા કર્યા. પણ ફરી એ એકતા ન જ સધાઈ.

કવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાગે મારા પ્રત્યેની સદ્ભાવનાને કારણે આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે મને પણ અંદર ખેંચેલો. શ્રી. શંકરદાનજીને લાગ્યું કે હું શ્રી. કાગ કવિનો મિત્ર છું, એથી પક્ષાતીત નહિ બની શકું. અને એથી તેઓ થોડા દુભાયા પણ ખરા. પણ ચારણોના નિર્ભેળ હિતની પ્રતિતિ હું તેમને કરાવી શકેલો. ઝગડા પછી એમને એકપણ વાર મળ્યા વગર.

કોર્ટમાં કેસ થયેલા. ચારણ હિત વર્ધક સભા સ્થગિત થઈ ગયેલી. મારા પ્રયત્નો પણ વિફળ રહ્યા.

ગુજરાતમાં હારીજમાં શ્રી. રવિશંકર મહારાજના સાન્નિધ્યે બન્ને પક્ષ ઉકેલ માટે મળ્યા તે પણ નિષ્ફળ નિવડ્યું. એમાં પણ હું કવિ શ્રી. દુલાભાઈના પક્ષનો હવાદ હતો. શ્રી. શંકરદાનજીના પક્ષે લીંબડીના બેરીસ્ટર શ્રી. જાજલ હતા.

બધી નિષ્ફળતાઓ વચ્ચે ૧૧ વરસ વીતી ગયાં. ત્યાં સ્વ. ડોલરભાઈ માંકડે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. તરફથી ચારણોનું બહુમાન કરવા મારી સામે પાંચ નામ મૂક્યાં. એ જ વખતે મારા દિલમાં ઝબકારો થયો કે આ પ્રસંગે ઝગડાનું કારણ કાં ન કાઢી શકાય? શ્રી. ડોલરભાઈને ત્રણ માસ ખમી ખાવા જણાવ્યું. તેમણે મારા પ્રત્યેના સદ્‌ભાવથી તે આપ્યા.

જામનગર શ્રી. પિંગળશીભાઈ ગઢવીએ અને શંકરદાનજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. હરિદાન દેથાના દિલમાં આ ઝગડા અંગે રહેલા દુઃખનો આછો ખ્યાલ આપેલો. એટલે મેં શ્રી. પિંગળશીભાઈ અને કવિ શ્રી. નારણદાન બાલિયા મારફત એમનો સંપર્ક સાધ્યો. થોડા પત્રવ્યવહારથી એમના હૃદયમાં રહેલા સદ્‌ભાવની વાત સ્પષ્ટ થઇ. અમે મળ્યા. એમના હૃદયમાં રહેલા ચારણને અપીલ કરી અને કોર્ટમાંથી બિનશરતે અને કોઈપણ જાતની અપેક્ષા વગર કેસ પાછો ખેંચાવી લેવામાં શ્રી. હરિદાનને સમજાવી શકાયા. હું તો સામા પક્ષનો ગણાતો હતો અને શ્રી. હરિદાનનાં સગાં–સંબંધીઓ અને મિત્રો કેસ પાછો ખેંચાતાં એમની વિરૂદ્ધમાં જાય એવો ભય, છતાં શ્રી. હરિદાને જે હિમ્મત અને ખેલદિલી બતાવ્યાં એવાં મેં આજ સુધી કોઈ ક્ષેત્રે હજી સુધી અનુભવ્યાં નથી. કારણ કે લીધેલા નિર્ણય મુજબ આજ સુધી શ્રી. હરિદાને પાછું વળીને એ પ્રશ્ન સામું કદી જોયું નથી કે એમાં ઉચિત થઈ રહ્યું છે કે અનુચિત!

ખાડા ખસે પણ હાડા ન ખસે એવા હઠીલા હરિદાન ત્યારે એમના પિતા શ્રી. શંકરદાનજીના રૌદ્ર સ્વરૂપનું તો પૂછવું જ શું? એમની તો રટણા જ વિરોધાત્મક બની ગયેલી. એવા આઘાત પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે ચારણોના અને એની ઊછરની પેઢીના નિશાળ હિત હૈયે ધારીને કેસ પાછો ખેંચી લેવાની મારી વાત તેમણે સ્વીકારી એ ઔદાર્યમાં એક મહાન ચારણની મહત્તા રહેલી હતી.

એમના નિર્ભય અને વેધક વ્યક્તિત્વનો સંસ્કાર એમની કવિતામાં પણ ઊતર્યો. રાજકુલોના ક્ષાત્રત્વને પડકારતી એમની કવિતા પ્રાસાદિક અને ચમત્કૃતિયુક્ત છે. ચારણી સાહિત્યના અભ્યાસી અને વ્રજ તથા ડીંગળી સાહિત્યના પ્રસાદથી એમની કવિતા ઓજસ્‌વંતી બની.

વ્યંગ કટાક્ષ અને ઉપાલંભે એને યોગ્ય અવસરે ધારદાર બનાવી પણ ભાવ ભક્તિનો અને વીરત્વનો, એથી એમની કવિતા બોધપ્રદ અને પ્રૌઢ છે. કાવ્ય–દોહાનું કલેવર પિંગળના આકરી બંધોવાળું રૂપાળું અને ઠેર ઠેર ચિંતન કણિકાઓથી ઓપતું છે.

જન્મ લીંબડીના વસનડી ગામે સંવત્‌ ૧૯૪૮ ના અષાઢ સુદ બીજ ને રવિવારે. માતા દલુબા અને પિતા જેઠીભાઈ. શાખે દેથા. પાટણના સુપ્રસિદ્ધ કવિ વિદ્વાન સ્વ. હારણભાઈ મહેડુ એમના મામા થાય. બારેક વરસની ઉંમરે ભૂજની લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા ગયેલા. પણ પિતાના સ્વર્ગવાસને કારણે અભ્યાસ પડતો મેલી પાછા આવવું પડ્યું. એ પછી ઘેર રહીને અભ્યાસ આગળ વધારેલો. ૨૫ વર્ષની વયે લીંબડી રાજ્યના રાજકવિ થયા બાદ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આગળ વધારેલી.

એમના અંતિમ દિવસો અને અંતિમ પળો મા દુર્ગા અને કૈલાસપતિ શંકરની રટણામાં જ વીતેલા. એવા ધન્ય નામ શંકરદાનજીને હજારો હજાર અંજલિઓ અર્પીને નવી પેઢીનો વિચાર કરું છું ત્યારે થાય છે કે વીતી રહેલી ચારણ પ્રતિભાની જાજરમાન પેઢીની મહત્તા અને મહાનુભવતાને નવી પેઢીથી પમાશે નહિ તો સમજાશે તો ખરીને? અંતરમાં અતૂટ શ્રદ્ધા છે કે ધરતી આદર્શ ચારણ વિહોણી કદી નહિ બને. પછી ભલે જુદા સ્વરૂપે હોય.

ગ્રાહકો આટલું જરૂર વાંચે

૧– કેટલાંક ગ્રાહકો ઊર્મિનવરચનાની વ્યવસ્થા અંગે પ્રગટ થતી જાહેરાતો વાંચતા ન હોવાથી એમને અને અમને ટપાલખર્ચના ખાડામાં ઉતારે છે. આજની મોંઘારતમાં વધારાનું ટપાલ ખર્ચ પોસાતું નથી. તો માસિકની વ્યવસ્થા અંગે જે જે જાહેરાતો માસિકમાં પ્રગટ થાય તે દરેક ગ્રાહકે વાંચવાની વિનંતી છે, જેથી બન્ને પક્ષે વ્યવહાર સરળ ને સ્પષ્ટ રહે. આવી 'ઊર્મિનવરચના'માં પ્રગટ થતી જાહેરાતો વાંચ્યા વગર જે કોઈ પત્રો દ્વારા સ્પષ્ટતા માગશે તેને જવાબ આપવા અમે બંધાયેલા નહિ રહીએ.

ઓક્ટોબર–નવેમ્બરનો જોડિયો અંક દીપોત્સવી વિશેષાંક તરીકે ઓક્ટોબરની આખરમાં પ્રગટ થશે તેવી જાહેરાતો ઓગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બરના અંકોમાં પાનું ભરીને ઊઘડતે પાને મોટા ટાઈપમાં કરવા છતાં અંક ન મળ્યાના ઘણા કાગળો આવતાં આ નિર્ણય લેવો પડયો છે.

૨– ઓક્ટોબર–નવેમ્બરનો આ અંક પછી ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં રાબેતા મુજબનો અંક પ્રગટ થશે.

૩– પત્રવ્યવહારમાં અને લવાજમ મોકલતાં મનીઓર્ડરમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. મ. ઓ.ની સ્લીપમાં નીચે પૂરું સરનામું લખવું.

૪– અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ પોસ્ટઓફિસે તપાસ કર્યા પછી તા. ૯મી સુધીમાં આવશે તો અંકો સીલીકમાં હશે તો જ મોકલાશે. નહિ તો નહિ મોકલાય. વી. પી. નહિ કરાય.

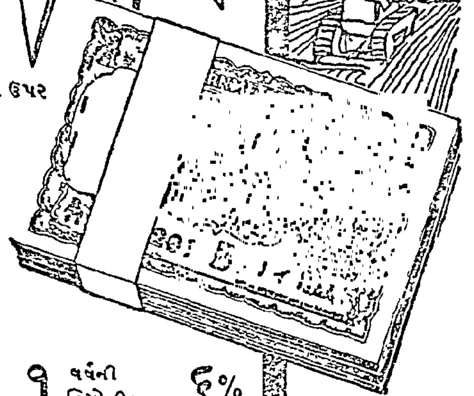
વ્યવસ્થાપક : ઊર્મિનવરચના

ભારતના
સંરક્ષણ અને
વિકાસમાં
સહભાગી બનો.

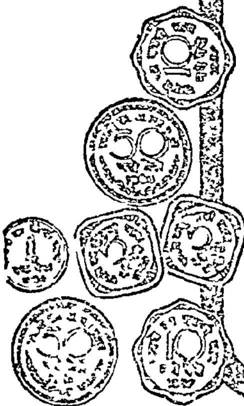
પ-વર્ષીય
પોસ્ટ ઓફિસ ટાઇમ ડિપોઝીટ ઉપર

૭ ૧/૪% નું
વ્યાજ
મેળવો.

૩ વર્ષની ડિપોઝીટ........ ૭%   ૧ વર્ષની ડિપોઝીટ........ ૬%

અન્ય કરપાત્ર જામીનગીરીઓ અને થાપણોના વ્યાજ સહિત
વાર્ષિક રૂા. ૩૦૦૦ સુધીનાં વ્યાજ ઉપર
આવકવેરો લાગતો નથી

રાષ્ટ્રીય
બચત
સસ્થા

તમારી પોસ્ટ ઓફિસમાં અથવા રાષ્ટ્રીય બચત માટેના
તમારા જિલ્લા સંઘડકને પૂછો.

DAVP. 72/212 GUJ.

ભારતની શક્તિ સંખ્યામાં નહિ
પણ નિરોગી અને ભણેલા–ગણેલા નાગરિકોમાં રહેલી છે.

નાનું કુટુંબ એટલે

તંદુરસ્ત બાળકો
દરેકને ભાગે અધિક સુખ-સગવડ
સારાં શિક્ષણની ઉજળી તક

"શ્રી અમરેલી જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી."

અમરેલી

એ. ઓ. અમરેલી- ફોન નં. ૪૦૨.

:-: શાખાઓ :-:

(૧) ધારી (૨) ચલાલા (૩) ખાંભા (૪) લાઠી (૫) લીલીયા

(૬) દામનગર (૭) વડીયા (૮) બગસરા (૯) બાબરા (૧૦) રાજુલા.

(૧૧) ડુંગર (૧૨) જાફરાબાદ (૧૩) ડેડાણ (૧૪) કુંકાવાવ (૧૫) ચિત્તલ.

(૧) ભરપાઈ થયેલ શેર ભંડોળ................રૂા. ૭૫.૨૦ લાખ.

(૨) ફંડઝ......................................રૂા. ૨૩.૨૦ ,,

(૩) થાપણો....................................રૂા. ૧.૪૧ ,,

(૪) કામકાજનું ભંડોળ.........................રૂા. ૪૧૪.૬૭ ,,

(૧) બેન્ક તરફથી તમામ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરોથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

(૨) ગુજરાત તથા મુંબઈ રાજ્યના અગત્યના શહેરોમાં ચેક, હુંડીઓ વિ. વસુલ કરવાની તથા ગુજરાત રાજ્યની સહકારી બેન્કો ઉપર ડ્રાફ્ટ લખવાની સગવડ છે.

(૩) દરેક પ્રકારનું બેન્કીંગ કામકાજ કરવામાં આવે છે.

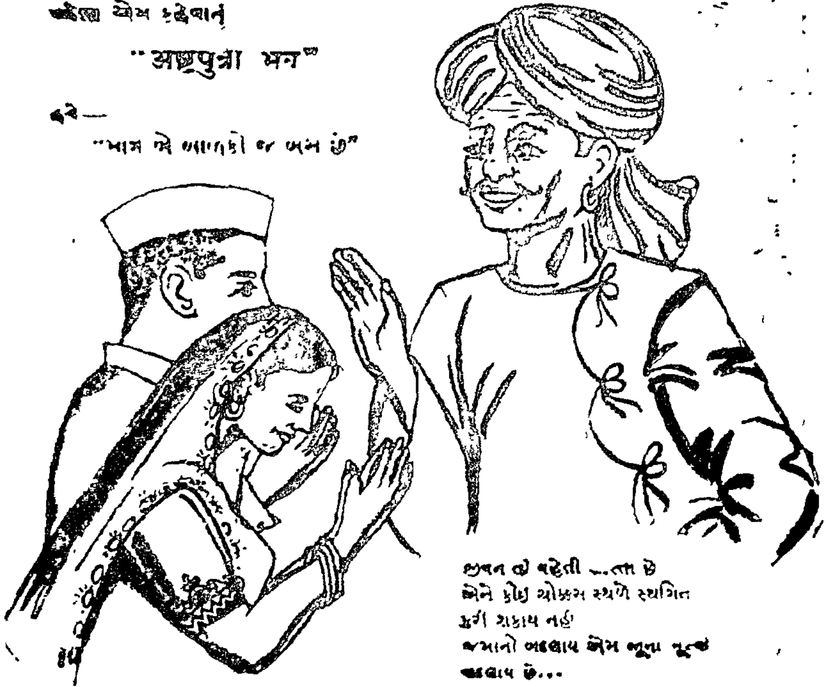
(૪) આ બેન્કમાં રોકાયેલ નાણાં જીલ્લાના કૃષિકારોને ખેતીનો વિકાસ તથા તેમનો આર્થીક ઉત્કર્ષ કરવામાં મદદ કરે છે, અને આથી દેશના અન્ન સ્વાવલંબનના આ કાર્યમાં બેન્ક મહત્વનો ફાળો આપે છે.

મ. હ. પરીખ
મેનેજર.

ગોકળદાસ મોહનભાઇ પટેલ
પ્રમુખ.

29068

જ્યારે જીવન મૂલ્યો બદલાય છે....

નવા મૂલ્યાંકન સ્વીકારી
જીવનને વિશેષ અર્થસભર બનાવો...

કુટુંબ નિયોજન

Oormy-Navrachana Rajkot-1(Oct.-Nov. '72) કિં. ૫-૦૦ Regd. No. G. 68